

HOLMI

VIII. évfolyam 6. szám

1995. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Orbán Ottó*: Shakespeare-ből • 739
Nádasdy Ádám: Rekonstrukciós kísérlet • 740
Az előadás második fele • 741
Utassy József: Tíz mondat • 741
Isten menekül • 742
Fortély • 742
Gábor Miklós: Tollal
1965. október 10., vasárnap • 742
A sírnál • 748
Bruno Schulz: Másodősz • 750
Nimród • 753
Pan Karol (*Körtvélyessy Klára fordításai*) • 755
Határ Győző: Bőrvásár • 757
Az Isten kimenője • 758
A porcelánfestő • 758
Ha én neked volnék • 759
Szász János: Tafota • 759
Az Emlékezet Temploma Berlinben • 760
Bodri Ferenc: Paysage és genius loci (Babits Mihály
a Szentföldről) • 760
Babits Mihály: Karcok a Szentföldről (Zádor István
albuma) • 762
Bodor Béla: Nótás Ady Endre, avagy az anakreóni sor
hangsúlyváltozásai • 764
Miklós Gábor: Ragacsos lények • 773
Bánk László: Londonban, sejt... • 774
Szabó Sándor: Tanszong • 774
Kőrösi Zoltán: Aranyka néni messze van • 775
Kicsi Sándor András: A kenyérlevesről • 784
Sigmund Freud és Ferenczi Sándor levelezéséből
(*Szegzárdy-Csengery Klára fordítása*) • 790

- Pásztor Péter*: Northrop Frye két prédikációja elé • 795
Northrop Frye: Ugrás a sötétbe • 796
 Valóság és bizonyosság (*Pásztor Péter fordításai*) • 800
Rugási Gyula: Isten városa (Szent Ágoston – az egyháztörténet „árnyékában”...) • 805
Vörös István: Tükör, kalap, hajó • 825
 Bakonymérői elégia • 826
Halász Gellért: Csak az ember • 828
 Miért mégis a test • 828
Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs: Erdélyi út (I) • 829
Petri György: Római elégia I. • 839
 Ha minden kötél szakad • 840
 Vak a • 841

FIGYELŐ

- Bikácsy Gergely*: A Duna Kinában (Karátson Gábor: Ulrik úr keleti utazása, avagy A zsidó menyasszony) • 842
Kozák László: A születéstől a szétesésig (Peer Krisztián: Belső Robinson) • 851
Orosz István–Dupcsik Csaba: Két bírálat egy könyvről (Tamás Gáspár Miklós: Másvilág) • 852
Harmat Pál: A várakozás zaja (Sigmund Freud–Sándor Ferenczi: Briefwechsel I.) • 862
Nagy Géza: Tűző nap és árnyék (Roger Grenier: Albert Camus) • 865
Horkay Hörcher Ferenc: Ki ébresztette föl Rortyt dogmatikus szendergéséből? (Richard Rorty: Esetlegesség, ironia és szolidaritás) • 867
Zalatnai Katalin: „Zengő alabástromba...” (Dohnányi Ernő: e-moll és h-moll zongoraverseny) • 879

A HOLMI postájából
 (Veres András, Bánki Dezső és Tiszai János levele) • 882

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
 Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
 A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte
 Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
 ISSN 0865-2864

Orbán Ottó

SHAKESPEARE-BÓL

*Francis Bacon őexcellenciája, nyugalmazott
koronaügyszékes és lordkancellárnak, aki épp-
úgy nem szerzője Shakespeare műveinek, ahogy
bárki más sem, kivéve William Shakespeare-t,
a sehonnai cseppürágót*

A CLIX. szonett

„Napközben rendszerint egy kályhalyukban időzőm.
Várom az ügyelőt, hogy szólítson: *Kisértet, készülj... te következel!*
Vasingem, mint a füst, egy gyerek keze is kettészélhetné,
mégis a frász töri éjfél tájban a bástya fokán toporgó őrszemet:
Állj, ki vagy! kiáltja rémitőn, mire én némán intek vissza neki, hogy *Ezt, apikám!*
Egy meggyilkolt király, a Gutenberg-galaxis szelleme.
A túl sok könyv, a túl sok államügy, a nagypolitika...
A csillagokat számláltam, és nem vettem észre, hogy királyném nem élvez el velem –
ezért ma trónomon egy bűdös lábú, szőrös törpe ül,
egy korcs hentes és mészáros, egy baszógép, az öcsém, Claudius.
De ne hidd, hogy egy rendőrségi ügy szilárdabb lábon áll s valóságosabb, mint a vers.
Ha elüti az éjfelet, csak a test alhat, nem a mélytudat;
a zárt osztályon a klimaxos királynő fuldokol és sikoltozik,
a *Herceg*, egy alkoholista roncs meg azt üvölti: *Ott, ott! Atyám az! Most suhan az ajtón
kifelé!*”

A CLX. szonett

A szép Ofélia jó – s az endori boszorkány megy... a vészbanya, egy szipirtyó...
Sokadszor látom ezt! A tavorózsa csillogó ölet,
mely lassan roskad össze, mint egy rossz bevásárlószatyor...
Férfi és nő egymást kergetik, mint naptárban az évek,
és ha a fiatalság lázongva kevesli azt, amit egymásnak kínálhat két szerető,
a vénkor túl sokat is kap a másik hormonkészletéből –
az aggastyán sipolva beszél, s mellkasán női mell fityeg,
a vénasszony meg bajuszát pödri, s a hangja, mint egy huszárezred trombitáié...
Van-e szánandóbb látvány az egymást gyilkoló öregeknél?
Csak hát védekezhetünk-e a romlás ellen? És ha igen, mivel?
Az ifjúság hebehurgya, de nagy ravasz, és nem borzad vissza a giccstől;
vízbefúláshoz fehér ruhát visel, hogy jól mutasson a ravatalon, még ha sár is az.
Lesz is az emlékére örült botrány, könnyek, üvöltözés: „Ennél-e krokodilt!” stb.
Minden élet szebb, mint az, amit Yorick koponyájának kívájt szemgödre lát.

A CLXI. szonett

A hatalom – megölni Duncan skót királyt,
megölni Banquót és családját (a cselédjeiket is, ha épp nem szabadnaposak),
megölni minden szemtanút, nagyszájú kocsmatölteléket,
megölni minden gyanús prófétát és közvélemény-kutatót,
megölni kémkedésért és hazaárulásért Arkhimédészt, Szókratészt,
megölni Jézust, a hírhedt fölforgatót (plusz kétfelől egy-egy lator),
megölni eretnokságért Johannát, Husz Jánost, Szervét Mihályt,
megölni mindenkit, aki e földön túl sokat mozog, túl hangosan lélegzik, túlságosan él...
A hatalom – szédülve nézni három hazug boszorkány táncát az üst körül.
Miazmás gőz, méregfelhő, mocsár, mely azzal hiteget, hogy megúszhatod a recessziót.
Macbeth együgyű hadvezér, lebökö, ha az útját állod,
de nem beszéli az elit nyelvét, s nem tudja, hogy a birnami erdő fáinak
paragrafusjel-alakban csavarodnak az ágai – beléjük akad...
Egy közrendőr végez vele; ott rohad el a bokrok alatt, az erjedő szemét közt, a napon.

Nádasdy Ádám

REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLET

Darázs volt, azt hiszem, az ujjamba döfött;
ember volt, azt hiszem, az árokba lőkött;
rendőr volt, azt hiszem, az arcomba hajolt;
kutya volt, azt hiszem, a testembe szagolt;
fodrász volt, hajnyíró szerszámmal csattogott;
borostás ószeres, a zsákjába dugott;
gombóc volt, azt hiszem, a torkomon akadt,
vonaglottam, amíg csak szilvamag maradt;
lándzsa volt, a hegye pontosan követett;
ki kell a deszkából szedni a szögeket;
a saját lábam volt, erős, kíváncsú;
lógtam a peronon, úgy rohant a hatos;
az órán kiderült, hogy nincs rajtam ruha;
nyomtam a gázpedált, de nem tudtam soha
elindulni, csak sirt, lefulladt a motor,
iszap volt, körülfont egy hatalmas bokor,
benyúltak, tekerték az összes ablakot,
én rúgtam, haraptam, haraptam egy nagyot,
kömény volt, azt hiszem, édes és keserű,
vizes kerek gyümölcs, görögdinnyeszerű,
tejbegríz, íztelen, csendes és bársonyos,
áradó áradás, sekély és zátonyos.

AZ ELŐADÁS MÁSODIK FELE

Aztán megint a szintaxisról volt szó,
és röpködtek a tárgyatlan igék,
a terem mellett üres volt a mosdó,
és örvénylett, mint egykor a vidék.

Először voltak végig nyitvahagyva
az ablakok („hagyják csak, majd üvöltők”).
Dolgozhat, hogy az örvényt áthidalja
bárki, aki tizennyolcat betöltött.

Vajon mit nézett rajta? mért követte
(ha követte, ha készakarva állt
az ajtóban)? A nagyterem hetente
a mellérendelésről kiabált.

De most a levegő is ömlött, ömlött,
az utca is üvöltötte: dugó!
És megpiszkáltak szívet, fogat, körmöt,
és bele egymásba, és nincs hunyó.

Szép háta, mellek – egyedül a szárny
volt ritka (vagy a testükhöz szorult?).
Volt bátor fiú, megdöbbentő lány,
és volt, aki a padjára borult.

Utassy József

TÍZ MONDAT

A vándormadarak kulcsa hora zárja az egeket.
A füvek sóhaja, akár a szomorúfüzeké, megfagy.
Ma még utcaseprő szelekkel barátkozom a sarkon.
Nem vagyok szegény, de a szegénység remegtet most is.
Kinek dadogjam el, ha nem neked: miért is élek?!
Nem veszem tudomásul fiunk halálát. És kész!
Két nagy szemem reflektora megszegyeníti a gyertyákat.
Fekete vitára magához rendelt az Isten. Gyere máskor!
Korbáccsa sodródna a szelek. Jaj nektek, magány jegenyéi!
Egy pohár csönd unatkozik az asztalon. Belenézek. Elreped.

ISTEN MENEKÜL

Van valami gyönyörű dolog abban,
ahogy előlünk Isten menekül:
halandók előtt Ő, a halhatatlan!
Kiderül egyszer minden, kiderül.

Egy perzsa sah, kit szóra birt a csend,
hírelte: nincs, nincs a sakknál nagyobb kincs.
Ha Istenről faggatták, így felelt:
sakktábla van, bábuk vannak, de matt nincs.

FORTÉLY

Mert ősebb ám a játék, mint a munka!
Már az összejtnek is humora van.
Gondoljatok a tíztonnás mamutra,
amint a fortély vermébe zuhan.

Gábor Miklós

TOLLAL

1965. október 10., vasárnap

Ez a lakás – ezek a kandalló előtt melegedő, meztelen popsijú gyerekek a falon; ez a nagy fa: első siófoki pasztellképem, Román Gyurka mellett ülve csináltam; apám fényképe: más sárgult családi fényképek; és ezek a nagyon olcsó bútorok, különösen a le-tört sarkok: kilátszik az ócska furnérlapok összefutó éle... A szendvicsestál, Jenő fel-ragadta, mert: *Nem bírom nézni!*, aztán egy ideig a fiatal kis mérnökné tartotta kézben, aztán én, míg végre sikerült eltüntetni a szekrény nagyságú kamrácskában. Erzs most ott fekszik ebben a lakásban ügyetlenül felkötött állal. Mikor megfogtam a fejét, hogy felemeljem, a festéktől száraz és törekeny haj, mint a műhaj, mint egy század eleji ba-báé, az életnek nyoma se volt benne – feje a párnák közt, lába a székre felpolcolva. *Reggelig így hagyhatják, ha akarják, persze le is fektethetik, ez már teljesen önökre tartozik –*

mondta a halottkém, éppoly sivár, mint azok a furnérbútorok, és már sietett is kifelé, mintha undorodna tőlünk.

Ismeri, nem? – állította meg Jenő, és rám mutatott. A halottkém most először nézett az arcomba. Mintha az ő szemében lehetett volna valami jelentősége annak, hogy én én vagyok! Hivatala gúnyosan fölényessé tette minden földi hírnévvel szemben. De még valószínűbb, hogy sietett, nem volt ideje efféle társasági életre, privatizálásra, ügyeletes volt, nekünk is órákig kellett várnunk, míg eljutott hozzánk, élők is várták még – a pár udvarias szó valahogy összekuszálódott. *Engem legfeljebb színpadon látott meghalni*, valami ilyesmit mondtam, szellemeskedni, viccelni próbáltam, elűtni a Jenő teremtetten hülye helyzetet, de ezt a halottkém már nem hallotta, már a csupaszra kopott ajtóban állt, már félig a gangon, és már ott se volt. De még előbb – miután elvégezte két-három szakszerű fogását a csuklón, a mellkason és a szemgolyón – kezét mosott.

A már hiába érkezett mentők viszont megismertek. Egyikük Jenő válláról leszedett egy csomó ősz hajszálat. Jenő ugyanis a haját tépte, előrerángatta az arcába nagyon csúnya, egyenes szálú és régen mosott haját, de könnyét nem láttam. Újra meg újra kitörő görcsös vinnyogása ugyan siráshoz hasonlított, de a szeme száraz maradt; az első percek jajgatásában még volt valami megrendítő, később már csak a gyámoltalanul önmagát leleplező önzés komédiáját láttam mindenben, amit végbevitt.

A vendégek – akiknek a szendvicsek készültek – megérkeztek; a két fiatal és jószívű szomszéd útjukat állta – és hogy elcsodálkoztak ezek a fiatalok, milyen értetlenül néztek rám, amikor Jenő ugrott, mint a bolha, hogy el ne szalassza, hogy ő közölhesse az érkezőkkel az újságot, a szenzációt, azt, ami történt. *Ha ezek idejönnek, én megőrülök!*, mondta el ugyanis többször mostanig, a két fiatal szomszéd szó szerint vette ezt is, mint célzásait az öngyilkosságra, vagy azt az elhatározását, hogy ő éjszaka itt marad „vele”, nyugtatták, hogy ne aggódjék, ők majd elküldik a vendégeket, ezzel ne legyen gondja, de Jenő minduntalan visszatért a dologra, és mind bizonytalanabbul, míg nyilvánvaló lett, hogy ha egy mód van rá, ő nem mond le a vendégekről, sőt egy idő után mintha már csak őket várta volna, és amikor a gyanútlan vendégek végre valóban megérkeztek, nyílegyenesen, fürgén eléjük ugrott, ő akart az első lenni, úgy, hogy a derék szomszédok, akik meg akarták kímélni ettől a jelenettől, most meglepve, csodálkozva és csalódottan figyelték ezt a sietős tolakodást, valami lelepleződött... De a fájdalom előtti tehetetlenség abszurd hülyesége, amit nemcsak Jenő, de itt szinte mindannyian produkáltunk, az se feledtetni el velem Erzsike drága emberségét és mosolyát. *Legalább tudom, hogy könnyen fogok meghalni*, mondta mosolyogva ezt is, aztán rögtön: *Szóljatok az orvosnak, megint fáj...* Az orvos bízott az első görcsoldó injekció hatásában, kinn cigarettázott az előszobában. Amikor hívásunkra visszajött, és rápillantott Erzsikére, magatartása, mozdulatainak ritmusa hirtelen megváltozott, egyszerre minden kezdett mást jelenteni, mint eddig. Erzsike még előbb azt mondta: *Most mindjárt elájulok...*, de amikor az orvos sietve letörte az ampulla végét, és ránézett, már egy elváltozott arcot látott, vonásai már felvették azt a küzdelmes fintort – bár maradt még ott valami az előző mosolyból is, azt hiszem, hogy tudata utolsó nyoma ez a mosoly volt; a kitüremlő nyelv, a hörögés, azok a furcsa zajok már csak egy gazdátlan gépezet zörejei voltak. Az orvos sietve beadta az injekciót, de minden mozdulata előtt a KÉSÉS meghatározóját lehetett érezni, kapkodott valami UTÁN. Anyám, a szomszéd fiatal mérnök overallos kis felesége, Jenő, ők közben valamerre kinn szaladgáltak, kinn ültek a konyhában, értelmetlen mozgásokat végeztek – úgy alakult, hogy csak mi ketten

maradtunk a kis szobácskában, amely mind szegényesebbnek hatott: az orvos meg én. És persze ő. Erzsike. Az orvos egyik kezében Erzsike pulzusát tartotta, másik tenyerével a mellkasán dolgozott. Rokonszenves volt ez a fiatal orvos, csaknem gyengéd szeretettel segítette még a szívet, nem akart beletörődni. Aztán az a fehér cső: fűlet. *De hát nem lehet valakit...*, kérdeztem, és a népszerű tudományos folyóiratok cikkeire gondoltam, szívbe adott injekciókra, szívatültetésre, mit tudom én. Rám nézett, és szeliden intett, hogy nem. *Már nincs pulzusa.* Néztam Erzsit: már halott? De most szortyogva ismét hördült egyet-kettőt. Igen, valószínűtlen volt, hogy itt még remélni lehetne, amit Erzsí arcán láttam, visszafordíthatatlan volt... De már talán akkor, amikor Jenő telefonált, és én anyámmal taxiba ültem, valahogy már akkor tudtuk. Julit természetesen otthon hagytuk. Az orvos tévováza hallgatódzik, a szeméhez nyúl, az ujjai hegyével hozzáér a testéhez, a melléhez, a karjához, megemeli és leejti a kezét... különös, hogy neki is annyira fontos, hogy ne történjék meg! A világ nagy orvosprofesszorai jutnak eszembe, Svájc, sok pénz, talán ha mégis kimondanám: *Szívbe adott injekció...*, talán csak nem jut eszébe. Mikor ezt mondta: *Legalább tudom, hogy könnyen fogok meghalni*, maga se gondolta. De talán gondolta mégis. Mégis derűs volt, és végül nem a hörgés közben dőlt el a dolog, már előbb, és ezért mondhattuk: *Szép halála volt*, nem mondtam el senkinek, amit csak az orvos látott, meg én, a többiek szorgoskodtak odakinn, a hörgést, a kifordult nyelvet, arról nem beszéltem, hisz az már csak *utána* volt.

Mikor a mentők megjöttek, az orvos valamit súgott az egyiknek, mire az ránézett a társára, és letette a hordágyat, gesztusa, arckifejezése azt mondta: *Na puff, ezt kifogtuk!*, holott ő csak további gondoktól szabadult, már csak egy cédulát kellett aláírniuk az orvossal, és kész. *A művész úr hozzátartozója?*, kérdezte a mentő. Az orvos kapott kétszáz forintot Jenőtől, de a másik, a halottkém, az csak úgy odaszólt, amikor Jenő a zsebébe akart gyömöszölni valami pénzt: *Hagyjuk ezt, kérem!*, és megállás nélkül folytatta utasításait: holnap ilyen meg ilyen papírokra lesz szükség, ezt meg ezt kell tenni, elvégezni, hogy eltemessék. A temetkezési vállalatnál is sorba kell állni – ezt is megtudtam ma. És az orvos vagy félórát ült a mérnökék telefonja mellett, amíg kinyomozta, hogy hol is kell bejelenteni az ilyen esetet. (De ennek a fiatal orvosnak a szelíd, tévova gondoskodása mégis emberi volt, a figyelem, ahogy a reménytelen helyzetben is még tovább hallgatózott, még tapintgatott.)

És akivel Erzsí délelőtt még kirándulni volt: *Kukoricát evett! Kukoricát evett! kukoricát evett!* És Jenő: *A húszast odaadtam neki, de azt mondtam, hogy a tízest csak később kapja meg, pedig volt nálam pénz, ti tudjátok, csak vicceltem, szoktam így viccelni vele.* A vendégségbe jött barátnő: *Megnézem? Jaj, nem nézem meg, jobb, ha nem látom így! De megnézem!*, és botrányos mohósággal kotorászott a falon a villanykapcsoló után. Mert addigra már besötétedett. *Az a vén szakállas csak azt öli meg, aki jó!*, kiáltotta Jenő újra meg újra. Aztán: *Feljelentem azt az orvosnőt, a bűdös kurvát, kórházba kellett volna utalnia, én láttam az ékágén azt a nagy ugrást...* És újra meg újra ordítani kezd, majd: *Nem tudom, mit beszélek, bocsásatok meg...* És: *Nincs nekem már senkim!* És a barátnő, akivel Erzsí kirándulni volt, állandóan: *Kukoricát evett! Kukoricát evett!* Jenő: *Könyörögtem neki, hogy ne dolgozzon még éjjel is, de ő csak kötött! te is hallottad, hogy én kiabáltam vele, hogy tegye le a kötést!* – *Kötött? Pénzért?* – *Dehogyan... Csak úgy kötött...*

Bözsi néni, így mondja a szomszéd mérnök kedves, overallos kis asszonykája, és anyámra nézve megismételtem: *Bözsi néni... de furcsa... – Hát nekem már csak néni volt..., így szólt tapintatos mosollyal a mérnökné.*

A lakásban nagyon hideg van, a konyhában ülünk, Jenő meggyújtja a gáztűzhelyet. Milyen csúf ez a lakás! És Erzsike milyen szeretettel beszélt mindig róla! Apám húga derűs és boldog ember volt, semmi nem volt benne bátyja aggályos nehézségéből, az ember álmélkodó csodálattal figyelte igénytelenségét – ahogy például ezt az ostobaságtól szinte eltorzult Jenőt szeretni tudta – szerette maga körül az emberek nyüzsgését, a „társaságot”. Leánykora óta mindenki mosolyogva lenézte ezért az igénytelenségért, apám is, aki mindig nagyvonalúan szerencsétlen volt, anyám is, aki mindig büszke volt előkelő érzékenységeire – mind szerették, de közben lenézték, amiért oly kevés elég neki a boldogsághoz. Végül is úgy halt meg, mint apám, szívének rohamával. Körülbelül olyan idős is volt, mint apám, amikor meghalt. Így hal ki ez a család, egy ócska udvari lakásban, „Horváth Jenőné” álnév alatt, egy amerikai szállodai szobában, és majd valahol Izraelben a lány, Erzsike lánya, Zsuzsi – de hisz a nevét se tudom, ő már nem Zsuzsi. Felkötöttük az állát, Jenő becsukta a felső ablakot, rázárta a gangra nyíló ajtót, és eljöttünk. *Othagytátok?, kérdi Saskia, ha én halott lennék, félnék egyedül, vagy nem is tudom...*

Én mellette maradnék, én az én halottam mellett maradnék, de Jenőt nem lehetett otthagyni vele kettesben. *Miért vetted el őtet?*, így jajgatott. Én csendesen üldögéltem. Néha jajgatás közben rám nézett, és ilyenkor a szeme mást fejezett ki, mintha a véleményemet kérdezte, leste volna, hiába, tekintély vagyok az ő életében. De én nem éreztem semmit, csak ugyanazt a változatlan, csendes szeretetet Erzsike iránt, amit mindig is éreztem, reménykedve, hogy hátha belém is szorult valami hasonló az ő szerény és együgyű szívéhez. Nem változott semmi. Végignéztam a halálát – és ez a halál is egyszerűnek látszott – abban a szobában – a hörgés, a kifordult nyelv ellenére – nyugalom volt. Az orvos is egyszerű ember volt, tehetetlensége és gondossága őt is a haldoklóval egy táborba vitte. Mégis ő volt a legkülönb, aki meghalt, ő. Mi többiek sápi-toztunk: *Ki fog engem így szeretni? Nincs énnekem már senkim!*, kiabáltunk, minden a szokott módon zűrzavaros volt, nem csak a temetkezési vállalkozónál kell sorba állni, mi se tudtuk, mihez tartsuk magunkat, kulturálatlanul és szánszalmasan vergődünk, nem volt igazi módja sem a gyakorlati dolgok elintézésének, sem a siratásnak; se tor, se ima, nem találtunk módot a nagylelkűsége, nem tudjuk, mikor van az ideje, hogy számba vegyük a hagyatékot, nem tudjuk, hogyan kell elhelyezni a testet, hogyan adjunk módot az elkésve érkező vendégeknek, hogy kielégíthessék szenzációéhségüket és kíváncsiságukat – egyáltalában: mit kell ilyenkor tenni?, senki se tudta. Jenő hol túlzásba vitte a dolgot, és ilyenkor még inkább megcsúnyult, hol meg elfeledkezett róla, hogy valahogy viselkednie kell; a *Kukoricát evett!* ismételt felkiáltásain kívül a barátnő se talált szavakat. *Nem fog többé az ajtóban állni, ha megjövök!...*, így Jenő. *Mit számított, ha néha más nőre néztem? Nem volt nekem senkim, csak ő!... Itthon ültem, és vártam, maguk látták, igaz? Igaz? Látták? Itthon ültem minden délután...* Azt mondta: *milyen kedves vagy te hozzám! Ezt mondta!* És amikor felkötjük az állát, és az arca összeráncolódik, és a kézfeje már teljesen szürke: *Nem tudom elhinni! Máskor is hideg a keze! nekem szokta mondani, hogy melegítsem meg!*

A lakás hideg, ez jó, hiszen csak holnap reggel viszik el. Holnap reggel majd elviszik. És mindenféle keresztnevek, barátok, rokonok keresztnevei, akiket nem ismerek.

Gyerekkoromban Erzsike hozzánk tartozott, ott van az emlékeimben, a fiatal lány Siófokon is, a fényképeken, inkább testvére anyámnak is, nem csak apámnak, anyám barátnője... aztán valahogy lecsúszott vagy mi... első férje mégiscsak egy patikus volt, nekem Sarkadiné maradt, sose Horváthné, azt az első férjet megölték, Zsuzsi, a kislá-

nyuk, miután hazajött a deportálásból, idegenné vált, itt nem akart élni, ennek az országnak nem tudott megbocsátani, kivándorolt Izraelbe, ilyen kis kamasz lány, ilyen kaland... volt egyszer egy Erzszi, de az már rég eltűnt, csak annyit tudok róla mondani, hogy mindig jókedvű, kíváncsi és eleven volt, olyan ártatlanul kacér, de most már a képek a Horváthné falán, azok is lezüllöttek, valamikor ahhoz a világhoz tartoztak, amelyhez én, az a lexikonsor, ott a szekrény tetején, arra is mintha emlékeznék, de mert megőrizték ezeket a tárgyakat, ezért lezüllöttek, elszegényedtek, a képek, a néhány könyv, a barna fényképek, egy lezüllött, elszegényedett múlt kacatjai.

Nagyapám, a két testvér, Erzsike és Béla apja katona volt Amerikában, apám is Amerikában halt meg. Apám húgának lánya Izraelben neveli két gyermekét, akik nyilván egy szót se tudnak magyarul. Nem furcsa? És én nem vagyok zsidó. Nincs kapcsolatom ezzel az egésszel. Apámmal sem, de anyámmal sem. Hűtlen a lelkem – még ha minden sejtem ugyanabból az anyagból készült is, mint az övém. Szeretetem és szerelmem a semmiből jön, úgy választ magának otthont. Lányomat a gólya hozta, szerelmeimet itt találtam hajnalban az ágyamban, Kínából érkeztek az éjjel, dzsinnszárnyakon.

Már megkapta az első injekciót, és éppen jobban lett, amikor anyámmal Jenő telefonriasztására megérkeztünk. *Ez a görcsoldó valószínűleg hatni fog*, mondta az orvos, *holnap semmiképp ne menjen munkába, előbb még egyszer meg kell vizsgálni*. Erzszi ott feküdt keresztben a rekamién, fejét párnákkal támasztották alá, lábát egy székre nyújtotta. Nyugodt volt, és mosolygott. *Hogy holnap nem mehetek munkába?*, kérdezte. Aztán azt mondta anyámnak: *Nem tudtam, hogy ilyen fájdalom van*. Jenő, az orvos meg én a szűk előszobában ácsorogtunk, és cigarettáztunk. Az ajtó a vidékies budai házacska udvari gangjára nyílt, faládába ültetett fácskák, az udvarról idáig, a második emeletig felnyúló falombok látszottak, és szemben, a tűzfalak közt, egy háború teremtetten platón gye-rekek labdáztak és kiabáltak; vasárnap volt, ebéd után.

Szóljatok az orvosnak, hogy megint fáj, mondta Erzszi, én kiszóltam, az orvos mozdulatai meggyorsultak, arcán aggodalom látszott, Erzszi egyik pillanatról a másikra megváltozott, Jenő átszaladt a szomszéd mérnökékhöz telefonálni, a szoba kiürült, az orvos leütötte az ampullát, és sietve beadta az injekciót, de Erzszi már hörgött, nyelve szétnyomta ajkát, de még mindig – és azután is, végig – megőrizte arcán utolsó igazi kifejezését életének: a mosolyt; és megindult a szív masszírozása. Az orvos feje Erzszi fölébe hajolt, láttam gondos választékát, néha láttam Erzszi kezét, kicsüngve az orvos kezéből, a csukló letört ág mozdulatával; és hallottam hörgésének sűrű hangjait. Néha kimentem egy-egy pillanatra: ilyenkor mindig láttam, hogy anyám a konyhácska sarkában egy hokedlin kuporogva sír. Az orvos gyerekes csalódottsággal és szomorúsággal megcsóválta a fejét. Erzszi nagyon csendben volt már. Bevalljam-e, hogy mennyire megnyugodtam ebben a csendben? Az orvos a mentőknek súgott valamit, mire azok is, minden átmenet nélkül, megváltoztak – milyen átmenet nélkül be tud ugrani az ember egy másik állapotba! –, letették a hordágyat, amely egyszerre feleslegessé vált, és mintha ácsorogtak volna; Jenő meg tépni kezdte csúf, ápolatlan haját. *Hogy szerette ezt a szörnyeteget is*, mondta anyám csendesen.

Az orvos vagy fél óráig ült a telefon mellett, amíg sikerült kinyomoznia, hol kell jelentenie az esetet. Hányszor mondta el: „*Itt László doktor, kihívtak egy anginás beteghez, ittlétem alatt exitált... kire tartozik ez?... itt László doktor, kihívtak egy anginás beteghez, ittlétem alatt exitált, kire tartozik ez?* De már rég besötétedett, mikorra a halottkém – rosszul öltözött, szegénységtől hajsolt, száraz ember, megérkezett. A halálra éppúgy nem vagyunk berendezkedve, mint például arra, hogy minden év januárjában leesik a hó,

el kell takarítani. És a szomszédék lakása, ahonnan az orvos telefonálgat: ezek a beroskadó, öreg fotelek... egy mérnök lakik így?

Igen, egyedül hagytuk őt éjszakára – hogy őszinte legyek, menekülésszerű gyorsasággal zártuk le és hagytuk el a hideg lakást, amint megkaptuk a hivatalos írást arról, ami történt. Hosszú idő óta már csak azért voltunk ott, mert meg kellett várnunk a halottkémét, aki nagyon el volt foglalva, ezért késett. Nem hagyhattuk őt egyedül Jenővel! Ki tudja, milyen méltatlan dolgokat művelt volna? Félt volna, az orrát turkálta volna, mit tudom én. És így elhagytunk, szegénykém, Erzsikém. Férjed tulajdonképpen megfosztott minket attól, hogy igazán átéljük halálodat, és utolsó percig tartó kedvességedre gondoljunk. Haját tépte, kiabált, fenyegetődzött, nyöszörgött, de egyetlen könnyet se ejtett; nem volt elég bátor, hogy igazán ellágyuljon, nem talált magában hangot, amely megsúgta volna, mit kell ilyenkor csinálni, nem talált el hozzád, hisz te segítettél volna neki, de ő kétségbeesett erőfeszítéssel mindent elkövetett, hogy hazug óbégatásával elúzza magától az igazi fájdalmat, amely pedig talán enyhítette volna. Ott ültem, és csak bámultam, mit művel: hallgattam ismétlődő mondatait, néztem ismétlődő gesztusait, a megérkező vendégekkel pletykált rólad, és amikor bement hozzád, és megfogta a kezét: *Nem hiszem! Nem tudom elhinni! Máskor is ilyen hideg volt a keze!*, akkor se látott téged, csak azt érezte, hogy őt látják. Olyan ügyetlen volt ez a gyáva és otromba lélek, hogy szinte kétségbe vontam, hogy valóban fáj neki, sőt amikor túlozni kezdte már saját túlzásait is, amikor hülyén leejtett karral, előrelógó, csúf fejével fel-alá járkált színpadiasan, már kezdtem azzal gyanúsítani, hogy valamiért örül is, egy-egy pillanatban szinte gyilkosnak láttam, ő a gyilkos! De persze – ha átfutott is rajta egy-egy pillanatra az öröm, valami olcsó, haszonleső öröm, ki tudja, miért – szenvedett ő, a Jenő. De sajnos nem tudta elfogadni, amit testi jelenléted utolsó pillanataiban még felkínáltál neki; mint ahogy azt se tudta felfogni, milyen meghatóan szeretted őt életedben. Mindig fölényeskedett veled, játszott a férfiút, az okosat, a tájékozottat, a bátrát, a befolyásost, hisz még a halottkémnek is odaszólt: *Megismeri?*, mármint engem, pedig annak a rideg embernek is volt annyi köze a mesterségéhez, hogy egy pillanattal se vegye tudomásul jelenlétemet, ő is tudta, hogy ebben a szegény zsidó otthonban most nem én vagyok az előkelőség. De te, drágám, te csodáltad ezt a szerencsétlent, nem láttad butaságát, odavoltál, hogy milyen nagyszerű szerelmes, nevetél időtlen viccein, egy pojácát ajándékoztál meg vidámságoddal és oly nevetségesen nem válogatós szeretetteddel. Pedig téged sokan szerettek ám, még én is; és ezek a délutáni vendégek: iskolatársaid voltak, szívesen jöttek el hozzád, nálad gazdagabb emberek, de kedvességed erősebb volt sznobizmusuknál. És most végre hadd valljam be, igen, így igaz, legszerencsétlenebb, tehát legigazabb mégiscsak Jenő volt, ez a se élni, se halni nem tudó Jenő, a kárhozatba taszítottak szerencsétlensége volt az övé, és ezért, gondolom, te mosolygó, te még ott a halottas ágyadon is őt szeretted legjobban mindünk közül, hisz ő szorult rá legjobban, hogy szeressék, mert senki se szerette, csak te.

Anyám, ő rád gondolt, ő igen. Csendes volt, néha-néha elsírta magát, de csak csendesen, üldögélt a hokedlin, a konyha sarkában, didergett, hisz a lakás hideg volt, és – bár nyilván gondolt önmagára is – ő veled volt, a halállal foglalkozott, mint te is, és panasz nélkül, nem azért, hogy ráfigyeljenek, a sarokba húzódott, ő figyelt, valahova máshova, bizonyára bátyádra is gondolt, meg arra az időre, amikor őt veszted el, a Bélát, és akkor te álltál mellette, Erzsike, nyilván erre is gondolt. Jó és kedves ember voltál. Egy ötvennél idősebb zsidó asszony hangosan beszélgetett a villamosmegálló-nál. Nem hasonlított rád, közönséges pesti figura, se méltósága, se szépsége, kövérkés,

festett hajú, a szűk utcák csúf házai között, tisztelettel néztem rá: ilyen köpcös, mindennapi zsidó asszony voltál te is, Gábor (Goldberger) Erzsike. Igen. Mikor az orvos leánykori nevedet kérdezte, én hamarjában nem tudtam, mit mondjak, hirtelen nem tudtam, te nem maradtál-e Goldberger, anyám mondta helyettem: *Gábor Erzsébet*. – *De hülye vagyok, nem jut eszembe a saját nevem*, mondtam én.

A sírnál

Köd van. Kis fenyőfát ültetünk a fejfája mellé. Sírok. Simán, egyenletesen sírok, csak megered, mint a nátha, aztán folyik, folyik végig az arcomon. Mint a vízcsap. Így szokott itt, a sírnál. Csak reflex, arcom egy hely, amelyen végigfolyik a víz, valahogy higan, csak folyik, velem nem törődve. Megnézem a dátumot: *1970. júl. 16.* Jé, azt hittem, hogy júniusban... A születésnapját és névnapját is mindig elfelejtettem. Egy sirt gondozni: emlékezni és felejtteni egyszerre. Kézzel szedegettem a lehullott, elszáradt leveleket a fonnyadt árvácskák közül. Mennyi bölcsesség van ebben a szokásban is! Hogy kitalálták ezt az emberek, amikor még bölcssek voltak! Ez a behelyettesítése az embernek egy virágos halommal, amelyet gondozni kell, a halál iszapja helyett az élet legtisztább teendője... kertészet.

Amikor utolsó este (akkor még nem tudtuk, hogy utolsó, akinek praxisa van az ilyesmiben, az biztosan tudta volna, az ápolónő, akinek mondtam, hogy „nincs magánál” és hogy „nehezen lélegzik” – hisz hörgött! – valahogy megvonta a vállát, ő például bizonyára tudta, és nyilván azt hitte, hogy én is tudom) ott ültünk ketten Julival a keskeny, barátságatlan és kicsi különszobában (azt hittem, hogy anyámat azért vették ki a közösből, mert protekcióm van, holott csak elkülönítették), Mami ijesztően hörgött, de hisz én már annyi mindent megszoktam addigra, Juli, ő azonban ijedt volt, néha rémülten rám nézett, mintha szemrehányón, hogy miért teszem őt ki ilyesminek, gyerek ő még ehhez vagy mi, tekintetében ijedség volt és valami szemrehányásféle; már akkor is hallgatva ültünk őmellette, mint azóta is mindig, itt a kertben. Aztán egy adott pillanatban azt mondtam: *na, menjünk...* Éppúgy maradhattunk volna. De hisz tőle mindig így jöttem el, a kórházból is (fél évig mindennap meglátogattam, ott meszsze, a fák között, vad télben, majd tavaszban, majd nyárban, sokszor esőben, hófúvásban), mindig volt valami önkényes a búcsúban: miért éppen most? miért nem öt perccel ezelőtt? miért nem öt perccel később? Miért megyek el egyáltalában? Így jövök el mindig a sírjától is. Ha legalább volna egy ima, amelyben hiszek, amit elmondhatnék itt nála, aztán, elvégezvén a dolgom, nyugodtan eljöhetnék. De így... mindig dolgomvégezetlenül... mert nincs is itt dolgom... Jó, most összeszedtem ezeket a leveleket, ez mégis valami. És egy kis földet is kiástam, hogy beleállítsam a fenyő cserepét a gödörbe... egy fadarabbal kotortam a földet, nem mertem rágondolni, hogy ez a nedves föld milyen különös kapcsolatban van valamivel, ami ott van, valahol alatta, benne, egy-két méterrel lejjebb, hogy már alig van különbség a valami és a föld között... és itt mégis... Mégse volt borzasztó. Maradt a fenyő, a dér, a fáradt árvácskák, a fejfa, rajta a dátum, aztán a könnyök, és végül itt az okatlan döntés: *Na, menjünk...* ’71. j. n. 27., vasárnap, aztán Román Gyurka (keze, feje állandóan reszket, egyik lábára sántít is, mint ma észrevettem – kisebb szélütés nyomai?) azt mondta:

– Kocsival vagy? Szeretném, ha kivinnél Mami sírjához. – És kiviszem.

Utunk közben vihar készül, mennydörög, és pár csepp eső is esik, de az erős szél továbbhajtja a felhőket a fejünk fölül. Mami sírja szép, rendben tartja néhány lelkiismeretes temetői kertész. Nagymama néhány nap alatt elfonnyadt margarétáit félredobjuk, helyükbe kicsi csokrunkat helyezük az elsárgult műanyag edénybe, amely olyan, mint a régi staniclik, a sült gesztenyét számolták ilyenbe a nénik az utcai kályhájuk mellett, de ez a műanyag elsárgult, ronda, *proli*, de nincs kéznél más. Percekig csendben álltunk a sír mellett. Gyurka összeteszi a kezét; én folytatom a könnyeimet. Kevesen vannak itt a temetőben, illendő csend van, csak a szél zúg, meg a fák.

– Nem tudok belenyugodni abba, hogy Mamit elvesztettük – mondja Gyurka –, nem tudom megszokni. Katinak is hiányzik, második anyja volt. Mióta Mami nincs, nincs, aki vigyázzon rá.

Egy pillanat – egyetlen pillanat, de olyan erős, hogy szeretnék itt most meggyökerezni, amíg e pillanat végére járok, meglátom anyámat, ahogy mások látták, ahogy én nem láttam, és már soha nem is láthatom, azt az asszonyt, aki egy másik magzatnak *második anyja* tudott lenni, nekem meg mintha sose lett volna igazi anyám. Akivel én már nem léphetek kapcsolatba, de aki ott élt mellettem, a másik szobában, elhagyott volt mellettem, sose láttam ezt az asszonyt – e pillanat: *az élet, egy élet nem elég ahhoz, hogy egy másik embert, egyetlen másik embert igazán felfogjunk és szeressünk* –, és ebben a pillanatban tisztelettel, csaknem vallásosan, hódolok annak az ismeretlennek, aki az anyám volt, akinek sírjára nekem kellene gondot viselnem, de nem teszem; szinte érzem lemondó tekintetét, mint egy isten, olyan, a megismerhetetlen, a felfoghatatlan távolába zárva – ezt a halottat, aki egyetlen *ígéret* volt, amíg élt, Gyurka is látott belőle valamit, én is, de ő, de Ő túl volt rajtunk, túl volt apámon is, nem elrejtőzve, nem titkolózva, csak éppen képtelenül a szólásra, a megnyilatkozásra. Az istenek nem hallgatnak, az istenek *nem tudnak beszélni!* – most újra kellene kezdeni! Azt elhiszem! Újrakezdeni – az jó lenne! Elbeszélgetni vele erről a távolságról, a halál távolságáról, amely születésünktől körülvesz és elválaszt minket. Némaságban lebegve élünk. Egyetlen méltó arcképünk a kicsi sírhalom (mindig olyan kicsi! olyan meglepően! amíg élünk, nagyobbak vizionáljuk egymást, mintha az arc változó fintorai, az *arki-fejezések*, mozdulataink, lélegzésünk párája, a szellőcske, amit keltünk magunk körül, mindez megnövelne minket, határainkon, igazi határainkon túl), rajta a zöld növények, a néhány színes virág, a fakeszt embert formázó egyszerűsége – ezenkívül mit mondhatunk egymásról? Ennél igazabbat? A fák élete? Azok a megkeményedett, eldugult végbélnyílások, ahol egy ág a törzsből ki akart növekedni, de csak egy ilyen kezdődő csömörig vitte? Nem, még a növények se, csak a *szél*, amerre jár, nem a sejtek – csak ez a minimális mozgás, a *szél* kezében mozgó és megszólaló fa – csak amit a szél kelt, távol a vegyületek kódjaitól és kínjaitól, az életnél egyszerűbb: a jelkép. A mozgás, amelyről csak ez az elhaló, mégis oly terhes lombzúgás ad néha jelt. Milyen szél, milyen zúgás kíséri a száguldó Földet?

Gyurka meg én ballagtunk ketten ott a kertben, a temetőben, ő beszélt, én csak néha szóltam, ő sántított és egy-egy testrészében reszketett, én meg nem. Román Gyurka a barátom. Rendjén volt. Ez így rendjén volt. Hallgatni. Ha anyám is ilyen néma tud lenni, ha hisztériái ilyen felületi jelenségek voltak csak, ha kapkodó követelőzéseiben mindig ott volt a készség erre a hallgatásra, ha ő is csak („csak”?) egy világegyetemben hallgató, komoly isten, Gyurka is az, Gyurka, öreg tengerész, e nagy kertben a hegyen, barátom, hallgató társam a hallgató világban, én is az vagyok, lányom is az, annak születünk, Hendrikje is az, nem szeretetünk tárgya, nem vágyaink

bábja, mind itt vagyunk némán, távolba emelve arcunkat, indulásra készen, de mozdulatlanul.

A vihar jött, de elfújta a szél. Az utakat feláztatta az eső? megrepedt öntözőcsövek? az árnyék nyírka? A főút mellett, Széchenyi Zsigmond sírján – mert azt is meglátogattuk – egyszerű, nagy fakereszt áll. Gyurka néhány bíráló szót mondott az Európa-bajnokságot nyert magyar boksizók stílusáról. A boksiz is – mint minden sport – hanyatlak. Gyurka – bár reszket a feje meg a keze, bár sántít is egyik lábára –, ő nem hanyatlak. Bár képeinek gazdagabb színei, ecsetkezelésének szinte elvadult maszatolása, hogy minden képének felülete rücskös, mint a megalvadt kőzet – talán ez is hanyatlás, ha régi képeinek barnásvörös és fekete szintelenségére gondolok, rajzának oldatlan, szobrászi merevségére...

Nem akarok többé beszélni.

Anyám tudta, hogy én is *csak úgy* itt vagyok, nem várt tőlem semmit, nem akart tőlem semmit, nem akart adni sem, ő is *csak úgy itt volt*, két egy irányba figyelő élő – a többi ugyanilyen között, mintha mind egy parancsszóra várnánk, de miféle parancs zavarhatja meg ezt a nyugalmat – a helyben levést!

Czukekter Ilona, a „második anya”.

Bruno Schulz

MÁSODŐSZ

Körtvélyessy Klára fordítása

A sokféle tudományos munkából, melyre apám a nyugalom és a belső megbékélés ritka pillanataiban, a kudarcok és katasztrófák csapásai között vállalkozott – szívéhez legközelebb az összehasonlító meteorológia tanulmányozása állott, különösképp vidékünk sajátos éghajlatáé, mely bővelkedett a maga nemében egyedülálló ritkaságokban. Valójában ő, az apám alapozta meg az éghajlati formációk tudományos elemzését. „Az ősz általános rendszertanának vázlata” című munkájában egyszer s mindenkorra tisztázta ennek az évszaknak a lényegét, mely a mi vidéki éghajlatunkban hosszúra nyúlik, elősdi gyanánt burjánzó, szerteágazó formával egészül ki, és „kínai nyárként” emlegetve színpompás teleink legmélyéig eltart. Mit mondjak? Apám tisztázta elsőként e kései formáció másodlagos, származékjellegét. Ejelenség nem más, mondotta, mint a klíma egyféle mérgezettsége, amit a múzeumainkban összezsúfolt, túlérrett és elfajult barokk művészet miazmái okoznak. Kiúttalan bezártságában a feladásben és unalomban oszladozó muzeális művészet megcukrosodik, akár a régi befőtt, túlédesei éghajlatunkat, és ez váltja ki a szépséges, maláriás lázakat, a színpompás deliriumokat, melyekben elhúzódo őszünk agonizál. Mert a szépség betegség, tanította apám, egyfajta rejtélyes infekció borzongása, a bomlás sötét ígérete, mely a tökély mélyéből fakad, s melyet a tökély boldog fellélegzéssel fogad.

Néhány tárgyszerű megjegyzés hadd szolgálja e helyt ennek az ügynek jobb megértését... Kezdeté a tizennyolcadik századba nyúlik vissza, és a baziliánusok bámulatra méltó gyűjtőszennvedélyéhez kötődik, akik, megajándékozva a várost ezzel az elősdi daganattal, fölös és meddő kiadásokkal terhelték meg a város büdzséjét. Miután fil-lérékért megvette az elszegényedett rendtől a gyűjteményt, az államkincstár hosszú évekig nagylelkűen apadt e királyi rezidenciához méltó műpártolástól. Hanem a váro-satyák következő nemzedéke, mely gyakorlatiasabb volt, és szem előtt tartotta a gaz-dasági szempontokat, azt követően, hogy eredménytelenül tárgyalt a főhercegi gyűj-temények kuratóriumával, melynek a múzeumot eladni igyekezett – bezárta az épü-letet, az igazgatást felszámolta, s élete végéig járandósággal látta el a gyűjtemény utolsó őrét. E tárgyalások során a szakértők minden kétséget kizáróan megállapították, hogy a gyűjtemény értékét a lokálpatrióták túlbecsülték. Dicséretre méltó hevükben a derék baziliánus atyák igen sok hamisítványt szereztek. Olyan festmény, amely elsőrangú művésztől származott volna, egy sem volt a múzeum tulajdonában, ezzel szemben egész kollekciók sorakoztak a harmad- és negyedrendű mesterektől, egész provinciális iskolák, a művészettörténetnek csak a szakemberek által ismert, elfeledett zsákutcai.

Különös dolog: a derék szerzetesek a militáris témában lelték kedvüket, a festmé-nyek java része csatakép volt. Perzselt aranyhomály sötétlett e kortól málladozó vász-nakon, melyeken gálya- és karavellaflották, hajdani elfeledett ármádiák korhadtak a kijárat nélküli öblökben, duzzadó vitorláikon ringatva rég eltűnt respublikák fensé-gét. A füstös és megsötétedett lakk alatt lovasütközetek alig kivehető körvonalai rém-lettek. A felperzselt hadjáratok pusztaságában, a sötét és tragikus égbolt alatt fenye-gető csöndben, kétoldalt a tűzérsegi tűz burjánzó gombáival és virágaival körülfogva görnyedten vonult a lovasság.

A nápolyi iskola festményein végeszakadatlan vénül a délután, mely barna és füstös, mintha sötét butélián át néznénk. Úgy rémlik, az enyésző tájképeken, akár a kozmikus katasztrófák előestéjén, szemünk láttára huny ki a homályos nap. És ezért olyan fakó az aranszinű halaskofák mosolya és mozdulata, ahogy mesterkelt kellemmel árulják halfüzéreiket a vándorkomédiásoknak. E világ már mindenestül rég elítéltetett, rég feledésbe merült. Innen az utolsó gesztus végtelen édessége, a gesztusé, mely egyes-egyedül még él – önnönmagának is idegenül és elveszetten, mindig újra ismételten, immár változatlanul.

És még odébb, a táj mélyében, melyet mókamesterek, harlekinék és kalitkás ma-darászok gondtalan sokasága népesít be, e komolytalan és valótlan tájban apró török lányok deszkára terített mézes lepényt lapogatnak puha tenyerükkel, két nápolyi ka-lapos legényke lármázó galambokkal teli kosarat visz a rúdon, amely enyhén meghaj-lik a burukkoló, szárnyas teher alatt. És még mélyebben, már az est peremén, az utolsó darabka földön, ahol a nemlét ködarany határán hervadó akantusznyaláb reszket – még most is tart a kártyaparti, az utolsó emberi tét a közelgő, nagy éjszaka előtt.

A hajdanvolt szépség e lomtára az unalomtól terhes esztendőök nyomása alatt fáj-dalmas desztillációnak vetetett alá.

– El tudjátok-e képzelni – kérdezte apám – ennek az elítélt szépségnek a kétségbe-esését, a nappalait és éjszakáit? Folyvást újabb és újabb képzelt licitálásokra vetemedik, színlelt kiárúsításokat, zajos és népes aukciókat rendez, tűzbe jön a vakmerő kockáz-tatástól, játszik a tőzsdén, tékozló mozdulattal pazarol, szórja a gazdagságát, aztán ki-józanodva rájön, hogy mindez hiábavaló, hogy így sem törhet ki az önmagára utalt

tökély zárt köréből, és nem enyhíthet a fájdalmas bőségen. Nincs azon semmi csodálnivaló, hogy a szépség e türelmetlensége, e tanácstalansága végül az égboltunkra tükröződött pirként gyulladt ki látóhatárunk fölött, légköri szemfényvesztéssé fajzott, hatalmas és fantasztikus felhőgomolyokká, melyeket én másodőszünknek, álőszünknek nevezek. Vidékünk e másodősze nem egyéb, mint délibáb, melyet a múzeumainkba bezárt haldokló szépség sugároz az égboltunkra. Költészetet hazudó nagy vándorszínház ez az ősz, gigantikus színes hagyma, mely szírmot szíromra bontva mind újabb panorámát kínál. A szívéig sohasem jutunk el. Minden kulissza mögött, midőn suhogva felemelkedik és összegöngyölödik, új és ragyogó hátsó díszlet bukkan fel, mely kis ideig eleven és valóságos, mígnem kihunyva leleplezi papírtermészetét. És minden távlat festett, és minden panoráma kartonlemezről van, és csak a szag valódi, a hervadó kulisszák szaga, az arcfestékkel és tömjénnel teli nagy ruhatáré. Meg a díszletek éktelen összevisszasága és kavarodása alkonyatkor, a ledobált kosztümök romhalmaza, melyben mint zörgő, fonnyadó lombban gázol vég nélkül a szag. Nagy a fejetlenség, mindenki a függőny zsinórját cibálja, és az ég, a tágas őszi ég díszletcafatokban lóg, és visszhangzik a csigák nyikorgásától. És az a lázas kapkodás, az a kifulladt és kései karnevál, a hajnali báltermek pánikja, az igazi köntösüket nem találó álarcosok bábeli tornya!

Ősz, ősz, az esztendő alexandriai szakasza, mely a keringő nap háromezredöt napjának meddő bölcsességét halmozza roppant könyvtáraiban. Ó, azok az aggkori virradatok, melyek sárgák, akár a pergamen, és mint öreg esték, oly édesek a bölcseségtől! Azok a délelőttök, melyek furfangosan mosolyognak, mint az okos palimpszesztek, és rétegesek, akár a régi, elsárgult könyvek! Ó, őszi nap, a vén huncut könyvtáros, aki vásott slafrokban kúszik a létrákon, és minden század és minden kultúra befőttyébe belekóstol! Neki minden táj bejárat egy régi románcba. Mily pompásan mulat, amikor kiereszti az ősi történetek hőseit, hogy a füstös és mézszínű mennybolt alatt, a fény ködös és bánatos, késői édességében sétáljanak! Miféle új kalandok várják Don Quijotét Soplicowban? Hogyan alakul Robinson élete szülőfalujába, Bolechowba való visszatérte után?

Fülledt, rezzenetlen, esztajnalpírtól aranyló estéken apám részleteket olvasott fel nekünk kéziratából. A gondolatok elbűvölő szárnyalása olykor-olykor feledtette vele Adela fenyegető jelenlétét.

Jöttek a meleg moldovai szelek, beköszöntött a végtelen sárga monotónia, az édes, meddő déli áramlás. Az ősz nem akart véget érni. Mint szappanbuborékok, a napok egyre szebbek és éterikusabbak lettek, és úgy tetszett, mindegyik a végsőkéig megneumesült, olyannyira, hogy tartamának minden perce szertelenül meghosszabbított és már-már fájó csoda volt.

E mély és szép napok csendjében észrevétlen változott a lombok matériája, mígnem egy napon a fák merőben anyagtalanná vált levelek szalmalángjában, polyva virágjára, színes konfettipermetre emlékeztető könnyű pírban álltak – csodaszép pávák és főnixek, melyeknek csak meg kellett rázniuk magukat, meg kellett verdesniük szárnyukat, hogy levessék e pompás, cigarettapapírnál is könnyebb, vedlő és immár haszontalan tollukat.

NIMRÓD

Körtvélyessy Klára fordítása

Abban az esztendőben az egész őszt egy apró, pompás kutyussal játszottam végig, mely egy napon ott termett konyhánk padlatán, gyámoltalanul nyüszített, még tejszagot meg csecsemőszagot árasztott, kialakulatlan, kerekded feje reszketett, lábacskáit, mint a vakondok, oldalt terpesztette, szőre a bársonynál is finomabb és puhább volt.

E morzsányi élet első pillantásra kivívta fiúlelkem teljes elragadtatását, végtelen rajongását.

Miféle égből pottyant le ily váratlanul az istenek kegyeltje, mely a legszebb játéknál is kedvesebb a szívnek? Hogy egy öreg, merőben érdektelen mosogatónőnek is támadhat néhanapján ilyen nagyszerű ötlete, és a külvárosból – egy nagyon korai, transzcendentálisan hajnali órában – ilyen kutyust hoz a konyhánkba!

Ó! még itt se voltunk – sajnos –, még ki se bújtunk az álom sötét öléből, és a boldogság már beteljesült, már várt reánk, Adelától és a háziaktól lekicsinyelve gyámoltalanul ott feküdt a konyha hideg padlatán. Miért nem ébresztettek fel korábban! A padlóra tett tányér tej Adela anyai ösztöneire utalt, de utalt, fájdalom, a múlt pillanataira is, a számomra örökre elveszett múltra, a kisajátított anyaság gyönyöreire, melyekben nekem nem volt részem.

Hanem előttem még ott feküdt az egész jövő. Micsoda kiapadhatatlan tárháza nyílt most meg az élményeknek, kísérleteknek, felfedezéseknek! Az élet titka, az élet legigazabb rejtélye tárult ki itt a mohó kíváncsiság előtt. Hallatlanul érdekes volt ily morzsányi életet birtokolni, az örök rejtelem ily részecskéjét, ennyire mulatságos és új alakban, mely határtalan kíváncsiságot és titkos respektust váltott ki idegenségével, a bennünk is meglevő életfonalnak a tőlünk különböző, állati formába való, meglepő transzpozíciójával.

Állat! a telhetetlen kíváncsiság, az élet titkát firtató exemplifikációk tárgyát mintha csak azért teremteték volna, hogy ezernyi kaleidoszkopikus lehetőségre bontva az ember gazdagságát és bonyolultságát, s e lehetőségek mindegyikét valamiféle paradox határig, valamiféle karakterteli bujaságig fejlesztve megmutassa az embernek az embert. A szív, melyet nem béklyóztak meg az emberi kapcsolatokból fakadó önös érdekek, tele rokonszenvvel nyílt meg az örök élet ismeretlen kisugárzásai előtt, tele szerelmes, együttműködő kíváncsisággal, mely az önmegismerés éhét leplezte.

Bársonyos és meleg volt a kutyus, parányi szapora szívétől lüktető. Füle két puha szírom, szeme kékes és zavaros, rózsaszín pofácskájába az ember nyugodtan beledughatta az ujját, lábacskája vékony és ártatlan, mellső tappancsa hátulján megható rózsaszín bimbó. Belegázolt a tejes tálkába, falánkul és türelmetlenül, rózsás nyelvcskéjével lafátyolta az italt, s hogy jóllakott, bánatosan felemelte pici pofáját, állán egy csepp tejjel, és ügyetlenül kihátrált a tejfürdőből.

Járása esetlen kerengés volt, rézsút oldalazó, iránya határozatlan, vonala kissé részeges és reszketeg. Kedélyét valamiféle ködös és alapvető búbanat, elárvultság és tanácstalanság uralta – a képtelenség, hogy az etetések szenzációja közt tátongó úrt valamivel kitöltse. Ez mozdulatainak esetlegességében és következetlenségében nyilvánult meg, irracionális nosztalgiarohamaiban, amikor keservesen vinnyogott, és nem

lelte helyét. Még az álom mélyében is, amikor támaszt és ölelést sóvárgó vágyát remegő gombóccá gömbölyödve önmaga csillapította – még ott is elhagyatottnak és otthontalannak érezte magát. Ó, élet – ifjú és zsenge élet, a meghitt sötétségből, az anya ölének otthonos melegéből a nagy és idegen, fényes világba tessékelve hogyan görnyed és hátrál, hogyan vonakodik – idegenkedve és kedveszegetten – elfogadni a műsort, amit kínálnak neki!

Hanem a kis Nimród (a kutya e büszke és harcias nevet kapta) lassan-lassan ízlelgetni kezdi az életet. Az anyai ősegység képének kizárólagos uralmát visszaszorítja a sokaság varázsa.

A világ sorra állítja neki csapdáit: a különféle étkek ismeretlen és elbűvölő illatát, a reggeli napfény négyzögét a padlón, melyre oly jó leheveredni, a tulajdon tagjainak mozdulatait, a tulajdon lábát, a farkincáját, mely kópésan biztatja, hogy önmagával játsszon, az emberkéz becézését, mely alatt lassan bizonyos csintalanság érik, testet feszítő vidámság és vele a merőben új, féktelen és kockázatos mozdulatok vágya – mindez lekenyerezi, meggyőzi és arra ösztönzi, hogy fogadja el az élet experimentumát, béküljön meg vele.

És még valami. Nimród mindinkább gyanítja, hogy amit itt sugalmaznak neki, az az újdonság látszatának ellenére alapjában véve olyasmi, ami már volt – sokszor volt – végtelenül sokszor. Teste megismeri a helyzeteket, a benyomásokat, a tárgyakat. Mindez lényegében nem vált ki belőle különösebb csodálkozást. Szemtől szemben egy-egy új helyzettel az emlékezetébe menekül, testének kútmély emlékezetébe, és tapogatózva, lázasan keres – és megesik, hogy már készen találja magában a megfelelő reakciót: nemzedékek bölcsességét, mely az idegeiben, a plazmájában rakódott le. Különféle tettekre, döntésekre lel, melyekről maga se tudta, hogy már megérték benne, hogy csak arra várnak, hogy kipattanjanak.

Zsenge életének színtere, a konyha, a maga illatozó csöbreivel, bonyolult és ingerlő szagú törlőrongyaival, Adela papucsának klaffogásával, a lány lármás sürgés-forgásával – nem riogatja többé. Megszokta, hogy birodalmának tekintse, otthonosan mozog benne, és mindinkább azt a homályos érzést táplálja iránta, hogy ő a konyhához tartozik, hogy az az otthona.

Hacsak nem sújt le rá a padlósúrolás kataklizmája – a természet rendjének felborulása, a bútorok alá loccsantott forró lűg, Adela súrolókeféjének fenyegető csiszatolása.

Ám a veszély elmúlik, a kefe csöndben pihen a sarokban, elégedetten és mozdulatlanul, a száradó padló a nedves fa kellemes szagát árasztja. Hogy visszanyerte szokásos területi jogait és szabadságát, Nimród sürgető vágyat érez, hogy foga közé kapja a padlón heverő pokrócot, és teljes erőből ide-oda cibálja. Az elemek csillapodása féktelen örömmel tölti el.

Ekkor sóbálvánnyá dermedve megtorpan: előtte, talán három kutyalépcsnyire, egy fekete maskara mozog, egy szörny, mely sebesen fut összegabalyodott pálcikálábain. A lelke mélyéig megrendült Nimród szemével követi a fényes rovar rézsútos útját, feszülten figyel a lapos, fejetlen és vak törzset, melyet elképesztően mozgékony póklábak visznek.

A látványtól gyűlni, érni, duzzadni kezd benne valami, amit még maga sem ért, valamiféle harag vagy félelem, de az érzés inkább kellemes, és az erő, önbizalom és agresszivitás borzongásával párosul.

És Nimród egyszerre csak mellső lábára veti magát, és egy hang tör ki belőle, amit még maga sem ismer, a szokásos vinnyogástól merőben különböző, idegen hang.

Kitör belőle egyszer, kétszer, és még, a vékonyka fejhang, mely minduntalan kicsorbul.

Hanem hiába aposztrofálja a rovar e hirtelen ihletből született, új nyelven. A svábbogár értelmi kategóriájában nincs helye e tirádának, és a rovar, az ősi svábbogár ritus felszentelte mozdulatok közepette, tovább folytatja rézsút vivő útját a szoba sarkába.

Mindazonáltal a gyűlöletnek nincs még maradása a kutylus lelkében, nincs még fölötte hatalma. Az újonnan feltörő életöröm minden érzést vidámságra változtat. Nimród még ugat, csak hogy ugatásának értelme észrevétlenül megváltozik, önmaga páródíaja lesz – valójában azt akarja kifejezni, hogy milyen páratlanul sikeres volt a pikantériákkal, váratlan borzongásokkal és csattanókkal teli élet e pompás előadása.

PAN KAROL

Körtvélyessy Klára fordítása

Szombat délutánonként nagybátyám, Karol, a szalmaözvegy, gyalog indult el a városból egy óra járásra levő nyaralóhelyre, asszonyához és gyermekeihez, akik ott üdültek és szórakoztak.

Mióta hitvese elutazott, a lakást nem takarították, az ágyat egyszer sem vetették be. Pan Karol késő éjjel járt haza, elgyötörtten és ziláltan az éjszakai dorbézolástól, amelybe ezek a kánikulás és üres napok taszajtották. A gyűrött, hideg, vadul feldúlt ágy akkortájt valamiféle mennyei kikötő, megváltó sziget volt számára, melyre ereje végső megfeszítésével úgy zuhant rá, mint egy hajótörött, akit sok-sok napon és éjszakán át dobált a felbőszült tenger.

A sötétben tapogatózva hanyatlott a hűvös toll fehérülő dombjai, gerincei és buckái közé, s úgy aludt el, szokatlan, fordított pózban, fejjel lefelé, tarkójával az ágy pelyhes húsába ékelődve, mint aki álmában át akarja fújni, át akarja járni az éjszakával növekvő dunyhák óriás tömbjeit. Mint úszó a vízzel, álmában harcolt az ággal, úgy gyúrta és dagasztotta testével, akár egy nagy teknő tészát, amelybe mindjobban belesüppedt, aztán a reggeli szürkületben kifulladásra, verejtékes testtel ébredt, kivette az ágyból arra a halmára, amit az éjszakai ádáz harcokban nem tudott legyőzni. Az álom árnyékából félig kiúszva így lógott öntudatlanul kis ideig az éj peremén, tüdeje levegő után kapkodott, s körötte nőtt, dagadt és kelt az ágy – és újra ellepte egy kupac súlyos, fehérülő tésztaival.

Így aludt késő délelőttig, miközben a párnák nagy, fehér, lapos síksággá rendeződtek, melyen elcsitul álma vándorolt. E fehér országutakon tért vissza lassan magába, a nappalba, a valóságba – és végül kinyitotta a szemét, mint az alvó utas, midőn a vonat az állomáson vesztegel.

A szobában a magány és csend soknapos üledékétől áporodott félhomály uralkodott. Csak az ablak villódzott a legyek reggeli nyüzsgésétől, és szikrázva lángolt a söt-

tétítő függöny. Pan Karol kiásította testéből, testüregeinek mélyéből az előző nap maradványait. Mint a rángógörccs, úgy tört rá az ásitás, mintha csak ki akarta volna fordítani a testét. Így dobálta ki magából pan Karol a homokzsákokat, a nehezeket – az előző nap meg nem emésztett maradványait.

Hogy imigyen megkönnyebbült, s fel is szabadult, noteszába beírta a kiadásokat, kalkulált, számolt és ábrándozott. Ezután sokáig feküdt mozdulatlanul, üveges szemmel, amely vízszínű, düledt és nedves volt. A szoba vízenyős félhomályában, melyet az ablakon túli forró nap visszfényei derítettek fel, szeme mint holmi kicsi tükör visszaverte az összes fényes tárgyat: a fehér napfoltokat az ablakok réseiben, a függönyök aranyfényét, és mint a vízcsepp, megkettőzte az egész szobát, a szőnyegek és az üres székek csendjével egyetemben.

Eközben a függönyökön túl a délelőtt mind fényesebben zúgott a naptól őrző legyek döngésétől. Az ablak nem győzte befogadni e fehér lángolást, s a függönyök elalélta a vakító hullámzástól.

Ekkor pan Karol kikászálódott az ágyból, és csendesen nyögdecselve egy ideig még elüldögélt a peremén. Harmincvalahány esztendő teste hízásnak indult. E hájtól puffadó, a mértéktelen nemi élettől elhasználódott, de a buja nedvektől még mindig duzzadó szervezetben mintha most a szoba csendjében lassan érlelődött volna jövő sorsa.

Ahogy ott ült, bamba tespedtségbe dermedve, mindenestül keringéssé, légzéssé, a nedvek sötét lüktetésévé változva, helyenként szőr borította, izzadt testének mélyéből nőtt, növekedett az ismeretlen, alaktalan jövő, mint valami iszonyú daganat, mely fantasztikus és soha nem látott dimenziókat ölt. Nem borzadt meg tőle, hiszen már érezte, hogy azonos ezzel az eljövendő óriás ismeretlennel, és ellenkezés nélkül vele együtt nőtt, furcsa egyetértésben, a csendes borzalomtól zsibbadtan, felismerve majdani önmagát ezekben a roppant kivirágzásokban, ezekben a fantasztikus burjánokban, melyek ott érlelődtek lelki szeme előtt. Fél szeme most kissé kifelé fordult, mintha egy másik dimenzióba távozna.

Aztán e tompa szédületekből, e gyalázatos messzeségekből ismét visszatért önmagába és a pillanatba; látta a szőnyegen a lábfejét, mely kövérkes volt és nőiesen finom, és nappali ingjének kézelőiből lassan kivette a gombokat. Utána kiment a konyhába, és a sötét sarokban megtalálta a vízzel teli vödöröt, a csendes, éber, kerek tükörlapot, amely ott órá várt – ez volt az egyetlen eleven és világos bizonyosság e kihalt lakásban. A vizet a mosdótálba öntötte, s bőrével ízlelgette poshadt, állott és édeskes nedvességét.

Sokáig és gondosan tisztálkodott, sietség nélkül, szüneteket iktatva a különféle műveletek közé.

Ez az üres és kihalt lakás nem ismerte el őt, ezek a bútorok meg falak néma kritikával fürkésztek.

Csendjükbé hatolva úgy érezte magát, mint hivatlan vendég a víz alatti, elsüllyedt birodalomban, ahol más, külön időszámítás van.

Saját fiókjait nyitogatva betörőnek érezte magát, és önkéntelenül lábujjhegyen járt, attól tartva, hogy felveri a zajos és szertelen visszhangot, mely ingerülten leste az alkalmat, hogy kitörhessen.

És midőn végre-alahára, nesztelenül surranva szekrénytől szekrényig, darabonként mindent megtalált, és befejezte öltözködését a bútorok közt, amelyek némán, idegenül túrték meg őt, midőn végre elkészült, és ott állt indulásra készen kezében a

kalappal, zavar fogta el, hogy az utolsó pillanatban sem talált rá a szóra, mely feloldotta volna ezt az ellenséges hallgatást, és lemondón, lassan, lehorgasztott fejjel elindult az ajtóhoz – miközben az ellenkező irányba – a tükör mélyébe – a nem létező szobák kihalt során – örökre hátat fordítva ráérősen távolodott valaki.

Határ Győző

BŐRVÁSÁR

látogatás az Egyetemi Kórház elfekvőjében

napjaimat szaporítom
mások napja rovására
szerelmesem szomorítom:
bőröm viszem a vásárra

bőröm Elé kiteritem
elevenje vérmeleg még
meztéláb lép rá szelíden
– csigamászó csupa-emplék –

de ezen az eleven-bőr
betegházi árverésen
ki nem kászálódunk ebből
el se bújunk te sem én sem

itt nincs Krisztus nincs talizmán
– halandóság rabigája! –
Ördög veszi-viszi irhám
nincs ki őt túllicitálja

ráígér Ő egy petákkal
– szerelmese sirathatja! –
ki a görccsel ki a rákkal:
néki derekát beadja

„betelt a Föld fájdalommal”:
diadalmat von ármánya
így elhullanunk halommal
– ez is Gonosz találmanya

napjaimat szaporítom
mások napja rovására
szerelmem szomorítom:
bőröm viszem a vásárra

AZ ISTEN KIMENŐJE

nagy a világ! – (ez az isten kimenője) –
lábunk alól kiszaladhat esztendőre

ha kiszalad lábunk alól tótágast áll
az istennek fél krajcárjába se kóstál

ha visszajár kapóra jön – ez a próba:
sátán adja-váltja vissza kis apróba

A PORCELÁNFESTŐ

tányéromból esznek kényes uraságok
mégsem érdemeltem birkapásztorságot

nem látják birkáim – bár belőle falnak
pedig élethűek majdnem megszólalnak

bátorság büszkeség bennem annyi nincsen
nyáj alá hogy nevem odakanyarintsam

gyáros nem engedné komák megrónának
így hát *FECIT PINXIT* kedvem sose támad

festékkal ecsettel jól pofára estem
birkafestő vagyok – porcelánra festem

szégyellnek – nevezni néven nem is mernek
s úgy igaz hogy országszerte nem ismernek

...De ha tányérszerte birkáimra nézek:
idefordul mindjé! ég-föld idebéget

HA ÉN NEKED VOLNÉK

ha én neked volnék
 ha te nekem volnál
úgy beseggelhetnénk
 mint a lisztesmolnár –
cifra átkot szórnánk
 sírra kántorokra
sírkert martja mellett
 büszkén tántorogva –
asszony-konyhapénzek:
 kármentőbe hordva
tarolunk herdálunk
 mint két tatár horda –
rá se hederítnénk
 két kefekötőre:
árokba fordulnánk
 s aludnánk örökre –
gyűrűnk aranyóránk
 beágva zálogba
máris gurulhatnánk
 ketten az árokba – – –

Szász János

TAFOTA

Ha felveszed majd azt a szász ruhát
kétezertízben,
találkozik évszázadokon át
egy Beretvizben

bálozó erdélyi német asszony,
ki rég holt,
veled, hogy tüzeket fakasszon
égbolt

s látóhatár. Lassan-lassan
bújj át
nyakán és öltsd magadra azt a süssan-
ó tafotát.

A csipkekendőt vesd válladra
és éjsötét
cipőt végy! Húzzon tuszt a banda,
mikor belépsz!

Vigyázva hordd! Szeretni kell, mi ó!
És add tovább,
mint egy fekete betűkkel gyűjtogató
röpcédulát!

AZ EMLÉKEZET TEMPLOMA BERLINBEN

Se győztesek, se legyőzöttek,
csak sétálók sétálnak ott, ahol
egykor a hullák bűze főtt fel...
Én, én kiáltok a romok alól.

PAYSAGE ÉS GENIUS LOCI

Babits Mihály a Szentföldről

Nem hiszem, hogy „ismeretlen Babits-írást” találtam a megjelenése idején közismert *Magyar Művészet* lapjain (1927/9.). A KARCOK A SZENTFÖLDRŐL, ZÁDOR ISTVÁN ALBUMÁ-nak gépirata megtalálható a hagyatékban, létét és megjelenését jegyzi a bibliográfiák. De sem a költő tanulmányköteteiben, sem a további válogatásokban nem olvasható. Egy tanulmányában Gál István hosszan idéz belőle, de könyvébe és Babits-válogatásába nem veszi fel az ismertetőt. Az író és művének gondozói mellőzték az újraközlést, akár el is tűnődhetnénk feledékenységük okain. Feltehetően erre a változó korszellem

nem volt épp kedvező. Zádor István „összelnoki festő és grafikus” Lyka Károly szerint 1920 tavaszán jelen van a *Szimyei Merse Pál Társaság* alapítói között, a *Magyar Rézkarcolók Szövetségének* 1929-től elnöke; Lyka mellett Elek Artúr, Farkas Zoltán, Rabinovszky Máriusz írtak elismeréssel szép számú tárlatáról, Rabinovszky még a „*rembrandti maitrise*”-t is emlegeti. 1925-ben a *Múlt és Jövő* című folyóirat támogatásával egy tizenegy litográfiából álló BUDAPEST MAPPÁ-t adott ki sikerrel, a Szentföldre hasonló támogatással került, ahová többrétű „kíváncsiság” sarkallhatta, nemcsak a bibliai tájak iránti vágyó-

dás, ebben bőséggel voltak hazai elődei. Az egykori haditudósító figyelmét (jól sejti ezt Babits) fokozza a húszas években ott megnyílt „új honfoglalás”. Békét kívánna látni és láttatni az ősi vidékeken. Otthont alkotó munkát a keresztények és zsidók, a mohamedánok és zarándok „megrebiták” szent helyei, a helybéliek és látogatók között. A rézkarlapok sokféle nosztalgiáról árulkodnak, Babits, aki ugyanígy tájékozott, az időszerűségtől való tartózkodást is értékeli. A „megbízatáshoz” talán a két közeli jó barát, Elek Artúr és Beck Ö. Fülöp révén juthatott, a szobrász épp mellszobrát mintázza 1927 nyarán. A költő nem sokat pihent „Bildungsromanja” tavaszi megjelenése után: sorozatban nyilatkozik a regényt ért támadások asszói-ban. Készül a maga munkásságának huszonöt éves jubileumára, folytatja vitáit a Baumgarten-hagyaték, perét „*a kettészakadt irodalom*”, evvel Ady körül. „*A Martinuzziak kora jött újra...*” – mondta márciusban, és Esztergom lejtője sem hozott teljes enyhülést.

Komlós Aladárrel folytatott beszélgetése „*a zsidókérdésről*” (*Múlt és Jövő* – 1926. november) viharzó gyanúkat támasztott a PSYCHOANALISIS CHRISTIANA költője iránt, megrendítve a „kurzus” várakozásait. „*Engem már sokszor és sokféleképpen támadtak, s főleg sokféle okért..., támadtak jobbról és balról; mert modern vagyok és mert konzervatív..., mint szocialistát és mint fajvédőt; mint filozemítát és antiszemítát; mint pártembert és mint csapodár árulót (holott én mindig egy voltam és mindig én voltam); támadtak ellenségeim és barátaim...*” – idézi Babits egy évszám nélküli jegyzetét Gál István a költő „*zsidószemléletéről*” szóló tanulmányában, ahol legfőként a HALÁLFIAI ez irányú tanulságaival, az őtestamentumi történetek és próféták idézésének elemzésével, a jó barátok és példaképek hatásaival foglalkozik. Egy töredéket idéz, ahol Babits „*önmagát állítja az üldözött zsidókkal egy*

sorba” a keményebb zaklatások idején. Meglepő, hogy a Komlóssal folytatott beszélgetést nem említi, ahol Babits a „*kike-resztelkedés vagy cionizmus*” alternatívájáról nyilatkozott. Komlós „*tudomásul vette*” akkor ezt, de Ballagi Ernő egy nyílt levélben nyomban vitába szállt.

Természetesen Babitsnak is voltak nosztalgiái a Szentföld iránt: keresztényi hittel érzi át „*a színhelyek*” régi és új „*numenét*”. A „*rejtelmet és törvényt, a tiltos igazságokat*” egyaránt. A „*kő- és homokfelületek, a kék ég, a szent tájak*” ájerét, majd a táj és az ember, a látvány és művész más műveiben is élő kapcsolatát. Látja a realiztikus karcokban is az évezredes pusztítás során alakult kiüresedést, egyben a Jordán zöldellő vidékeit, ahol, mint Renan mondja, a vigasztalanságtól megszabadulhat a szív. Reménykedik „*az új nemzedék buzgóságában*”, hiszen tagjai fiatal fákat ültetnek Ábrahám letarolt vidékein. Mózeszt idézi a Pátriárkára emlékezőn, közben Edgar Allan Poe „*rejtelmét*”, mivel épp az ő novelláival bajmóldóhatott. Feltűnik előtte „*az Istennel való küzdelem csatateré*”, látja „*Krisztus nagy keresztjének árnyát a Golgothán*”, akinek története egy későbbi jegyzete szerint „*álremekművé*” degradálódott Giovanni Papini tollán.

„*...Semmi a régi nagyság és szentség emlékeiből...*” – tör fel a sóhaj a nosztalgia mögül. A *paysage* sivár, de felsugárzik a *genius loci* fényköre, szinte észrevétlenül, mint más műveiben korábban és utóbb. Korántsem „*műkritika*” formálódott itt a precíz pontosságú lapok pergetése során: a szellem és lélek szárnyalását sugallják a látnivalók. Sokféle hit és nemzet „*lebegő örlelket*” talán. Mindazt, ami a madarak röptében úszik a felhőtlen egek alatt, a romok és puszták, a ligetek és kőhegyek, a városok és falvak felett. A barlangok mélységeiben és a templomok magaslatinál.

Bodri Ferenc

Babits Mihály

KARCOK A SZENTFÖLDRŐL

Zádor István albuma

Az Ember és a Hely, ahol élt, különös viszonyba jutnak egymással: amit csak a XIX. század kezdett a művészet számára igazán fölfedezni. A rómaiak vallása ismerte a *genius loci*, s ősnépek hiedelme mindig sejtette, hogy a Helynek ez a titokzatos génusza talán nem egyéb, mint az ősök szelleme, mely nem hal meg, hanem ott lengedezik tovább, ahol valaha eleven alakjuk élt és járt. De mindez csak homályos sejtelmek volt egy érzésnek, melyet igazi tisztaságában és mélységében csupán modern korunk tudott először átérezni. A XIX. század meglátta, hogy titkos igazság rejlik a *hazajáró lelkek* babonájában. A modern irodalom egyik legjellemzőbb törekvése a csodálatos összefüggés fölfedezése az ember és lakóhelye között. Poe Edgar még a *rejtelmet* rajzolta a lélekkel átitatott házban; a naturalisták már a *törvényt*. A házak, a tájak, hol emberek laktak, lélekkel vannak tele, még ezer évek múltán is, hogy lakóik eltűntek; s a zárándokok nemcsak üres hagyománynak engedelmessé válnak, mikor rég elhunyt szentjeik, prófétáik vagy költőik lakóhelyét fölkeresik. A zárándokok érzik, hogy a régi lelkek darabjai úsznak a szent tájak levegőjében, s ebben a lélekben akarnak megfűződni.

Ilyen zárándok volt talán az a festő is, Zádor István, aki ez év tavaszán a Szentföldet, a zárándokok e klasszikus földjét kereste föl, s egész halom rajzzal megrakodva tért haza, aminek alapján készült rézkarcait most díszes albumban bocsátja a magyar könyvpiacra. Hellas a Szellem hona, mondják, de Palesztina a léleké magáé: a Léleké, melyből a Vallás fakadt; s keresztények és zsidók keresik e lélek itt maradt darabjait, sőt hívők és hitetlenek, egyforma vágyakozással, a szenvedély vagy a nélkülözés mohóságával. Ő-Szövetség és Új-Szövetség tragédiái zajlottak le itt; próféták lelkei égtek, viharoztak és elasztak; Krisztus keresztségének nagy árnya esett a Golgotára; hollenghet több lélek, mint e tájak fölött? Az Istennel való küzdelem csatateré ez, melyet egyforma kegyelettel látogatnak a győztesek és a rokkantak.

De mit tudhat hát megrajzolni a festő a Lélekből, mely e helyek fölött leng? Hol rejtőzik e lélek, melyik zugában a tájnak? Ezen a tájon nincsenek is zugok és rejtékhelyek; nincsenek erdők, kies völgyek, cserjék; egyáltalán még növény is alig van. Ez a táj üres, kiaszott és letarolt, mint egy igazi csatatér; mintha az Istennel küzdő lelkek tüze kiégette volna; még színek sincsenek itt; a föld sárga s az ég kék; ez a rettenetes pusztaság kék és sárga teszi ki az egészet. A festő eleve lemond palettájáról: mintha félne ezekkel az üres színekkel is kihangsúlyozni a szent *paysage* ürességét. A papír sárgasága elég, s a sűrű vonalak árnyalatai.

Micsoda lelket őrizhet meg ez a sivár pusztaság? Szentföldi utazók gyakran mondják és állítják, hogy Palesztina ma is egészen olyan, mint Krisztus korában volt: nem változott semmi. De ez nem lehet egészen igaz; mert hiába marad ugyanaz a geológiai alkat, s mindaz, amit az emberek hozzátesznek: a lapos tetejű falvak orientális építkezése s az éghajlathoz mért öltözetek csoportos színfoltjai – mit ér, ha a táj egész hangulatát végképp eltűntette a növényvilág elszegényedése? Krisztus még virágzó tar-

tományban járt, a mezők liliomai közt, melyeket Atyja oly pazarul fölruházott; a Libanon cédrusai sűrű lándzsákkal álltak őrt e tartomány fölött. Hol vannak a cédrusok és a liliomok? Mi maradt eleven ebben az országban? Itt-ott néhány szomjas pálmát vágott a karcoló tűje a kopár égbe – Kelet megszokott rekvizitumait. Egyébként: Szahara és Holttenger-partok. Csupán a Jordán mellékén van némi növényzet, és Názáretben, melyről Renan is azt mondja, hogy az egyetlen hely, hol a szív megkönnyebbül e dezoláció terhétől, Názáret valódi kis paradicsom volt Krisztus korában, s ma is olyan, ciprusaival, mint egy olasz város.

Másutt csak nagy kő- és homokfelületek; sehol egy ág, hol megpihenjen a szem Noé-galambja.

Igaz, hogy most talán – egy világháború nyomában – új éra indul itt is; új nemzedék gyűl vissza Izraelbe, szerteszétről a bujdosott világból, s buzgón ülteti, veti, munkálja s ruházza az ősi vagy ősinek álmodott földek meztelenjét. De ez a növényzet, melynek magvait Európából hozták, talán csak olyasmi az ősi flórához, mint, gondolom, az új lakók mesterségesen fölújított héber nyelve a próféták mély hangú dialektusához; akárhogy is, ezt a növényzetet a karcoló-tű alig jelzi. Ellenben nem mulasztja el hegyére venni a hebroni vén tölgyet, amelyet bizonynyal már Ábrahám is látott; mert hisz ezenkívül nincs is tölgy Júdeában, s e helyen már akkor is állott tölgy, amikor a Pátriárka „elébbmozdítá sátorát, és elmenvén, lakozék Mamrénak termezején, mely Hebron mellett vagyon”.

A fák végre is halandók, mint az ember; s régi kultúrák országaiban nem is a fák őrzik a Múltat, hanem a reprezentáns épületek, melyeknek célja éppen a mulandóság elleni harc, piramusoktól a campanilékig. De itt hol vannak a piramusok és campanilék? Hol van Salamon ősi temploma, a régi zsinagógák és Dávid tornyai? Semmi a régi nagyság és szentség emlékeiből. Még a rómaiak portikusai is leomlottak. A Városból, melyet „egyik kézben fegyverrel” építettek, „kő kövön” nem maradt, hogy beváljon Krisztus jóslata; s Jeruzsálem utasának alig mutatnak ma egy-egy kopár és omló bástyafalat, amit az alapokból Titus meghagyott. Új kultúrák jöttek rétegekben, s a szent események helyein gót, román vagy arab építmények inkább eltávolítják gondolatunkat a Bibliák szellemétől, mintsem hogy közel hoznák ahhoz. Ezek a successzív szentélyek ugyanazt a folyamatot csinálták végig, amit maguk a vallások, melyeket reprezentálnak: itt látjuk az izlámot és a középkort, itt az egymást felváltó európai stílusokat, egész a jezsuitákéig, amik úgy takarják el a Bibliait, mint geológiai kőzetek a praediluviánt, s minden beszél belőlük, csak a *genius loci* nem. Az utazó szeme nagyon is gyakran az európai turisztika megszokott staffáza között mozog, mely hoteltől hotelig a jól ismert stílú műemlékeket a „nyugati városrészek” lehangoló üzletiségébe ágyazza, úgyhogy olykor megzavarva és gyanakodón tisztos régiségű bástyatornyokat is modern víztoronynak néznél. Itt tudniillik vannak bástyatornyok, amik víztoronyra emlékeztetnek – hogy annál kiábrándítóbb legyen a tájkép.

Hol bújhatik el e tájképben a lélek? En, aki sohasem jártam a Szentföldön, úgy bolygom végig tekintetemmel Zádor István nosztalgikus albumát, mintha magam is vele utaznék; s az a lélek, ami e lapokról megcsap, elsősorban nem is a tájnak a lelke, hanem az utazóé: az utazó szomjúsága, emlékhajszolása, kegyelete és apróbb kiábrándulásai beszélnek itt, amit még aláhúznak a képekhez jegyzett bibliai szövegek – másrészt elhatározott vagy ösztönös kerülése a témában mindannak, ami Palesztina *mai életére* vonatkozik. S bizonynyal jelenthet valamit, ha az utazó és szemlélődő művész, akinek egy vonás, egy mozdulat fontosabb lehet minden témaszerűségnél, a mozgalmas ké-

pek és színterek egész tömegét eleve kizárja szeme és szerszáma szférájából. Emberi ábrázolás csak kettő vagy három van a sorozatban, s ezek mind olyan típusokat tárnak elénk, melyeknek szakasztott másai élhettek kétezer évvel ezelőtt is. Az „imádkozó megrebiták” arca ószövevségi arcokat idéz, s a „panaszfal” mellett a magas és durva kövekből összerakott falnak fordulva siránkozó zsidók valósággal dantei zordságú kép, a Pokol valamelyik körébe illenék, de nem volna idegen egy illusztrált bibliában sem, amilyent például Doré csinált. Ezek a lapok, noha alig mutatnak tájképet, talán valamennyi közt leginkább tetten érik és megjelenítik a *genius loci*.

Jól tudjuk, hogy ezek nem az igazi szempontok egy rézkarcalbum méltatásánál. Művészt csak saját művészetének törvényei és eszközei szerint lehet megítélni. De ha mégis ezúttal nem annyira a művész *művészetéről* szoltunk itt, mint inkább *témájáról*, s a műkritikus pápaszeme helyett csak az író felszínes *lorgnon*-át emeltük szemünkhöz: annak nemcsak illetéktelenségünk tudata volt az oka. Ezúttal a művésznek is – mint egy útinapló jegyzőjének – fontos volt a téma, amelyhez áhitatos és zarándoki művészlélek vitte. Ez a művészi és zarándoki áhítat itt nem a lírában jelenik meg, hanem éppen az útinapló lelkiismeretes pontosságában, a karcoló-tű adatszerű, szerény rögzítésében. A líra mégis jelen van, láthatatlan, mint a *genius loci*, s a vonalak imperceptibilis elhajlásai éppúgy elárulják, mint a keleties fények és árnyak játéka a gömbölyűre horpadt fehér és lapos tetőkön, vagy fölöttük az üres égből keringő madarak halvány v betűi.

Bodor Béla

NÓTÁS ADY ENDRE, AVAGY AZ ANAKREÓNI SOR HANGSÚLYVÁLTOZÁSAI

A verstannal foglalkozó elméletek többé-kevésbé azonos elgondolást fogalmaznak meg a versformák kialakulásáról. Eszerint a régmúltban – ami alatt általában minden nyelv irodalomtörténetének azon szakasza értendő, amely az írásbeliség meghatározóvá válását megelőzte – a mondott vers ismeretlen volt: az irodalmak orális korszakában minden vers dalszöveg. Ez lényegében véve igaz is, bár akadnak kivételek; főként a varázsigék, ráolvasók azon fajtái, amelyeket suttogva vagy hangtalanul idéznek fel, és a kezdeti, alkalmi írásbeliség piktogramjai, jelentést hordozó ábrái, a kultikus és használati tárgyakra festett-rajzolt-véselt óvó-védő formulák versként is olvasható elemei.

Az állításnak azonban van egy másik fele is, amit általában gondolkodás nélkül elfogadunk, hiszen trivialitásnak tűnik. Eszerint a vers *csak* az irodalomtörténet korai szakaszaiban kötődik dallamokhoz; az írásbeliség elterjedésével és a költészet könyvek formájában történő megjelenésével ez a kötődés automatikusan elvész. A modern költemény, még ha formájában, címében őrzi is archaikus dalformáját, vagy éppen modern zenei mintákra utal, mint Verlaine CHANSON D'AUTOMNE-ja vagy Weöres RUM-

BÁ-ja és ROCK AND ROLL-ja, autentikus megjelenését tekintve vizuális jelenség, nyomtatvány. Az ezzel az eljárással rögzített szöveg természetesen elveszti dallamát, az ahhoz kapcsolódó nyújtásokkal, hajlításokkal és az intonációval együtt; ritmikájának egy némileg eltorzult változata azonban megfejthető marad. Ezt tekinti a verstan szakembere elemezhetőnek. Ahogy Horváth János írja RENDSZERES MAGYAR VERSTAN-ában: „Versrítmusnak a verses szöveg azon hangszerkeretét tekintem, mely olvasásában és felmondásában érvényesül, nem pedig azt, melyet esetleges dallama sugall. Amaz a vers ritmusa, ez az énekelte beszéd: a dallamé.” (Kiem. B. B.)

Külső és belső dallam

A költők és a zenészek ezzel szemben tudják, hogy szöveg és dallam elszakadása korántsem olyan teljes, amilyennek az elméleti irodalmárok gondolják. Amikor verset írunk, valójában egy tudatunk mélyén hajladozó dallamhoz, egy sokszor ki sem énekelhető ritmikus emelkedési és süllyedési mintához próbálunk szöveget formálni, akár tudunk erről, akár nem. Aki az ujjain számolgatva akár hexametert vagy alkaioiszi strófát alkotni, annak a verslábai sántítani fognak. Az is igaz persze, hogy a belső dallamhoz való túlzott alkalmazkodás, amikor hagyjuk, hogy a vers „feltörjön lelkünk mélyéről”, és nem igyekszünk ezt a nótagyártó mechanizmust tudatunk ellenőrzése alá szorítani, könnyen bőbeszédűséghez és ritmikai pongyolasághoz vezethet.

Optimális esetben ez a („blindgedicht” mintájára) „vakdallam”-nak nevezhető belső lüktetés csak a forma kulcsfontosságú fordulatain, a csúcspontokon és a hajlításokon ütközik ki, másutt a költő előtt is rejtve marad. Például az antik formák esetében ez a belső dallam túlságosan is mélyre szorult tudatunkban, hiszen már régen nem ismerjük azokat a külső dallamokat, amelyek az ókori költők mintájául szolgáltak. Egyes esetekben azonban rámásolódhat erre a mintára egy újabb dallam, ami jól-rosszul lefedti az eredetit. Jó példa erre éppen az az anakreóni dal, amelynek eredeti, elveszett dallamára – nyilván azzal kevésbé rokon – középkori dallamok épültek, majd ezek folklorizálódtak, magyar mulatónótákká és „táncszókká” alakultak, és ritmikájukban már más törvényszerűségek érvényesülnek, mint előzményeikben vagy kortárs műköltészeti formarokonaikban.

A Kodály hagyatékában talált egyik cédula szövege érdekesen cseng egybe ezzel a gondolattal: „Szöveg cserélődik. Arany nem tudta, saját versére írt dallamot, csak más szöveggel.” A megfigyelés – ami egyébként nyilván a költő amatőr zeneszerzői munkáira, a HEGEDÚMNEK SZÁRAZ FÁJÁ-ra vonatkozik – azért is figyelmet érdemel, mert Arany volt az az irodalmár, aki a magyar népi dallamokat meghatározó jelentőségűeknek tekintette a „nemzeti versidom” eredetének vizsgálatakor. Kodály valószínűleg arra céloz, hogy Arany saját verseinek egyik „vakdallamát” kottázta le és illesztette idegen szöveghez; ami egyébként műkedvelő zeneszerzők esetében gyakran megfigyelhető jelenség. Közvetve azonban azt az állítást is tartalmazza a feljegyzés, hogy Arany verseinek volt dallamuk.

Arany tanulmányában így hangzik a költői beszédmód meghatározása: „Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhíntett főveny s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrész az indulat által rezgésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyásával.” Mai ismereteink alapján ugyan kissé pontatlannak tűnik a meghatározás, hiszen a széppróza sokszor ugyanolyan szoros belső összefüggéseket mutat, és ugyanolyan sajátos nyelvtteremtő fantáziát, kreativitást és bátorságot

követel, mint a vers. Ennek igazán jellegzetes példái azonban zömmel huszadik századiak vagy Arany előtt ismeretlen szerzők – Rimbaud, Lautréamont – műveiben találhatók. Arany, amikor a költői szövegformálás szervező elvét vizsgálja, az *indulat* kissé nehezen körülhatárolható, de éppen ezért viszonylag pontos fogalmát jelöli meg. Ez annál különösebb, mert a bonyodalmas hasonlat értelmében ez a belső emóció a fizikai kísérlet *külső* tényezőjének, a homokot az üveglap rezgésbe hozása útján mintába rendező hegedűvonónak felel meg.

Egy *külső* – azaz akaratunktól függetlenül működő – erő, ami *legbelül* van, olyan mélyen, ahol legsajátabb sajátosságaink, a mindannyiunkat legpontosabban jellemző indulatok találhatók; azt gondolom, ez a lehetőségekhez és a korabeli közvélekedéshez képest igen pontosan körülírt metaforája annak, amit ma tudatalattinak nevezünk. Ha pedig ezek után ideillesztjük Aranyt az az egyik – 1860-ban írott – leveléből való kijelentését, mely szerint ő szinte mindig meglevő dallamokra írja verseit, tökéletesen kikerekedik a gondolat: azt a nyelvi szerkezetet, amit írott versnek nevezünk, egyfajta, már a megírás folyamatát megelőzően létezett, és a tudat valamelyik mélyebb rétegében raktározott *előforma* határozza meg, amelybe az elkészülő költemény pontosan vagy esetenként jól felismerhető pontatlanságokkal beleilleszkedik. Ez az *előforma* pedig vagy pontosan megnevezhető – mint Balassinál „az CSAK BÚBÁ-NAT *nótája*” –, vagy meglehetősen pontossággal leírható. Ez utóbbira teszek majd kísérletet Ady egyik versével, AZ UTOLSÓ MOSOLY-jal kapcsolatban.

Hét szótagos sorok a magyar népköltészetben

A tiszta hét szótagos sorokból álló strófa a magyar költészet történetében meglehetősen ritka jelenség. Népdalaink régebbi formái általában páros számú ütemből, hat, nyolc szótagból építkeznek, hét szótagú sor ritkán és akkor is inkább csak váltósorként fordul elő bennük. Talán részben ennek következménye, hogy a magyar verselemző gyakorlat a hét szótagból álló sorokat a ritmikától függetlenül, illetve azt nem is vizsgálva anakreóni sornak, az ilyen sorokból építkező költeményt – hangulatával nem törődve – anakreóni versnek nevezi. Nem mond ellent ennek az a tény, hogy legrégibb magyar nyelvű versünk, az ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM részben ilyen sorokból áll; hiszen annak eredetije, a PLANCTUS ANTE NESCIÁ... kezdetű latin sequentia is nagyrészt hét szótagos sorokból áll. Az a tény tehát, hogy az ismeretlen barát ezeknek a soroknak egy részét a dallammal feltehetőleg nehezebben egyeztethető hat szótagú sorokká változtatta, éppen azt bizonyítja, hogy a hét szótagú sor a magyar versben/dalban nem volt magától értetődő.

Annál gyakoribb ez a forma a középkori diákdalok, mulatónóták esetében, melyek közül néhányat Carl Orff is feldolgozott a CARMINA BURANÁ-ban. Ezek a dallamok ugyan nem azonosak a középkori eredetivel, azt azonban megfigyelhetjük, hogy az ezt a hagyományt igen jól ismerő szerző milyen pontosan, csak apró díszítésekkel megbontva artikulálja a szöveget, lélegzetvételnyi szünettel vagy gyenge marcatóval emelve ki a sormetszetet: „*Veris leta 'facies'*”, vagy „*Omnia sol temperat*” stb. Nem volt tehát „Föhöhöhöl-dihi-ek-kehehehel jáhát-szohó éhé-gihi tű-nehehe-mény”, ami lehetetlené tenné, hogy a szótagszámról nézve bármilyen következtetést vonjunk le.

Nem tudjuk pontosan, hogy a HEJ, TULIPÁN, TULIPÁN, illetve a SEJ DUNÁRÓL FÚJ A SZÉL típusú népdalok mennyire régi rétegét képezik a magyar népdalkincsnek; de általában a magyar népzeneben és az azzal már egybeolvadt népies műzenében valamikor a XVIII–XIX. században váltak népszerűvé a hét szótagos sorokból építkező

formák. Két alapvető típusukkal találkozunk; az egyikben a sor – bár érezhető a sormetszet megléte – egyetlen ívet alkot, míg a másikban nemcsak a törés élesebb, de egyértelműen azt érezzük, hogy *a sor kevesebb szótagból álló fele a hosszabb!* Lássunk példákat előbb az elsőre, majd a kettő közti átmenetre és a másikra.

Országszerte közismert az a játékos dal, melynek a szlovákiai Zsérén gyűjtött változata így kezdődik:

„Házasodik a lapát,
Elveszi a piszkafát,
Zireg-zörög a földő,
Sistereg a serpenyő.”

A dal az első típushoz tartozik, ritmusképlete: UUUU|UU _'

Ugyanilyen triviális ritmusúak a hét szótagos „táncszók”, melyek közül most erdélyieket idézek:

„Kerüld meg a kemencét,
Öleld meg a menyecskét!”
vagy:
„Aló, lábom, kanyarodj,
Horgasinam, ki ne rogyj!”

Ritmusképletük természetesen az elsőével azonos.

Érezhetően a népzene legújabb rétegéből való az országszerte elterjedt legénycsúfoló, melynek harmadik sora ütemen kívüli ismétlésekkel a gyűjtés helyétől függően hosszabbodik:

„A rátóti legények
Libát loptak szegények,
Rosszul fogták a nyakát (a nyakát...),
Elgágintotta magát.”

Ennek ritmusképlete már érdekesebb: U _ _ _ |U _ _'

Közismert mulatónóta variánsa a Mohácson gyűjtött alábbi dal (melynek középkori diákdaleredetére mérget vehetünk):

„Adott Isten szekeret,
Szekerembe kereket,
Poharamba feneket,
Abból iszom eleget.”

A négy sor ritmusképlete azonos: UUUU| _ UU, ez azonban természetesen nem egyezik meg a szöveg ritmusával, ami sorról sorra változik: U _ _ _ UU, UU _ UUUU stb.

Utolsó sora teszi érdekessé a nagyszalontai leánycsúfolót:

„– Hej, kerekí, kerekí,
Bíró Julis, gyere ki!
– Nem mehetek én most ki,
Hajam göndörítem ki.”

Jól érződik, hogy az utolsó sorban eltűnik a sormetszet (hasonlóan a műköltészet valódi anakreóni sorához), a sort záró három hosszú szótag azonban egy teljes ütemmel megnyújtja a sort, melynek ritmusa a korábbiakhoz képest: UUUU|UU _ ’

ilyen lesz: UUUU| _ _ | _ ’

Ez tehát átmeneti forma. A 4/3 sormetszet megtartásával tagolódik három ütemre a somogyi Köttsen gyűjtött, de az egész országban ismert mulatónóta:

„A palánki csárdába
Ecet ég a lámpásba.
A lámpásba ecet ég, ecet ég,
Annál mulat a vendég.”

A harmadik sor ütemismétlése helyi variáns. Ettől eltekintve a sorok ritmusképlete: UUUU| _ _ | _ ’

Ezzel pedig el is érkezünk a strófa legjellegzetesebb és egyben legismertebb variánsához, egy betyárballadához. Így ír erről Kriza Ildikó: „Ma is országszerte ismert. Ponyvanyomtatványról terjedt el. Népszerűségének bizonyítéka nemcsak a számos feljegyzés, hanem az is, hogy egy-egy vidék a kedvelt betyárhősének nevét illesztette a szövegbe, holott korábban Gacsaj Pistáról, a nyíri betyárról szólt.” A nógrádi Bercelen gyűjtött változat így kezdődik:

„Bakony erdő gyászba van,
Bakony erdő gyászba van,
Rózsa Sándor fogva van,
Rózsa Sándor fogva van.”

A ritmusképlet megegyezik az előzővel. Még érdekesebb azonban a mulatónóta egyik variánsa, amit az Érmelléken hallottam. Ebben a lámpást

„Meg sem gyújtják, mégis ég,
Meg sem gyújtják, mégis ég,
Kilenc betyár a vendég,
Kilenc betyár a vendég.”

A strófa dallam szerinti ritmusa tehát: UUUU| _ _ | _ ’ Ezzel szemben a szöveg szép, szabályos jambus: U _ U _ U _ U

A példák összehasonlításakor megállapíthatjuk, hogy a magyar népköltészeti anyagban gyakorlatilag nincs olyan sor, amelynek a tagolása eltérne a 4/3 képlettől; és ahol a szöveg nem ezt diktálná, a dallam ott is beállítja ezt a tagolást, még akkor is, ha ez a szöveget magyartalanná, nehezen énekelhetővé teszi (hajambodo-ritomki, elgágintot-tamagát stb).

A magyar anakreontika Csokonaitól Tóth Árpádig

A hét szótagból álló sornak az a sajátossága, hogy vagy erős sormetszete van, vagy semmilyen. Abban az esetben, ha a sor 4/3 szótagra tagolódik, az erős sormetszet megjelenik, akármit csinálunk a sor ritmikájával. Ha azonban a tagolás ettől eltérő, még ha a sor csupa hosszú szótaggal indul, és a tagolás után is hangsúlyos, hosszú szótag kö-

vetkezik, akkor is inkább egy ívből álló, darabos ritmust érzünk, mint éles sormetszetet. A legnehezebb mesterség pedig ebben a rövid sorban időmértéket megszólaltatni.

Az anakreóni vers nagymestere Csokonai volt. A sorfajban előállítható valamennyi tagolási lehetőséget kipróbálta, és arra törekedett, hogy a versben váltakozva forduljanak elő $3/4$, $4/3$, $2/3/2$, $3/2/2$, $3/1/3$ és egyéb tagolású sorok. Ha ugyanis ezt olvasom:

„A két öreg poéta”

magyaros vershallásom két hangsúlyos szakaszt érez, amelyeket sormetszet választ el egymástól:

„A két öreg / Poéta”

a szép jambikus lejtés pedig szinte érzékelhetetlenné válik, elsikkad. Ha azonban sikerül elkerülni, hogy a figyelmem a versláb kezdetével egybeeső erős, szókezdő hangsúlyra összpontosuljon, a második legfeltűnőbb elem, a ritmika énekli be magát a fülembe. Ha tehát ezt a két sort olvasom egymás után:

*„E szóra összevezajdul
A két öreg poéta”*

a két sor eltérő tagolása eltereli a figyelmemet a hangsúlyokról, melyek meglétét nem erősíti ismétlődés, és elevenen lüktető jambusokat hallok. Az ANAKREÓNI VERSEK, A HÉVSÉG, A LEÁNYKÁKHOZ, A BÜKERGETŐ és még számos darab gördülékeny verselésének Tóth Árpádig nem találjuk párját. Szokás megjegyezni, hogy például A LEÁNYKÁKHOZ negyvennyolc verslábából csak kettő spondeus.

Az az igazság, hogy a legtöbb költő nem fordított ekkora figyelmet a ritmika kiemelésére. Pálóczi Horváth Ádám, aki az ÖTÖDFÉLSZÁZ ÉNEKEK...-ben harmincnál több idesorolható verset közölt részint gyűjtött, részint maga kreálta dallammal, a legtöbb esetben külön hangsúlyt ad a $4/3$ tagolásnak a dallam ritmusával. Az ő verseire fokozottan igaz a Kodály-hagyaték céduláján olvasható megállapítás szöveg és zene csereberéjéről. Ami mégis említésre érdemes teszi ezt a gyűjteményt, az az a körülmény, hogy pontosan datálható. A SZÉP A LEÁNY IDEIG kezdetű dalban pedig ugyanazt a jelenséget figyelhetjük meg, amit a betyárballadában. Itt is három ütembe tagolódnak a sorok: az első négy szótag az első ütemet alkotja, a következő kettő a másodikat, míg az utolsó egymagában a harmadikat. Itt is megmutatkozik az a paradoxon, ami csaknem egy évszázaddal későbbi utódjában: a három szótag kétszer olyan hosszú, mint a négy. Ennek a jelenségnek a gyakorlatilag Csokonaival egyidejű megléte a magyar költői hagyományban azt bizonyítja, hogy a jambikus anakreóni sor és a $4/3$ osztatú hangsúlyos sor hosszú ideig megvolt egymás mellett, anélkül hogy az egyik kiszorította volna a másikat.

Nem szeretném részletesen elemezni a magyar anakreontikát. Elég annyit leszögezнем, hogy a népköltészet szinte kizárólagos $4/3$ osztatú hangsúlyos formájával szemben a műköltészet igyekszik a Csokonaiéhoz hasonló változatossággal (bár csak ritkán az övéhez mérhető formaérzéssel) megszólaltatni, tagolni a heteseket. Szuromi Lajos kitűnő könyvében (ASZIMULTÁN VERSELÉS, Akadémiai Kiadó, 1990) kitér Virág Benedek, Édes Gergely, Petőfi, Földi és mások heteseire, és aprólékosan elemzi az azokban egyidejűleg megfigyelhető időmértékes és hangsúlyos verselési elemeket. Ta-

lán a legszebb zenéjű anakreóni verset azonban nem említi, és célszerű is ideilleszteni nem mint a Csokonai-féle törekvés tökéletesen megvalósult példáját. A RÍMES, FURCSA JÁTEK-ot 1916-ban írta Tóth Árpád:

„Szesélyes, bús ajándék
E rímes, furcsa játék,
Ó, zokog, bár negédes –
Fogadd szívedbe, édes!

Mert csupa szívbe vert seb
Vérszínezi e verset,
Mint halvány őszi rózsza
Szirmát az őszi rozsdá.”

és így tovább. A tökéletesen gördülő jambusok nem hagynak teret a sormetszetnek. Persze a sorok tagolhatók, de nem válnak külön fél sorokra; a „nibelungizált alexandrin”-hoz hasonlóan itt is inkább a sor közepe táján egy-egy szótag emelkedik ki, egy pillanatra megtorpantva a sor lendületét.

Ady hét szótagú sorai

Ady tisztelője és ismerője volt Csokonainak, és jól ismerte az anakreóni verselést is. Eleinte azonban elsősorban hírlapi rögtönzésekre tartogatta ezt a versformát; az ÚJ VERSEK előtt csak egy ilyen verse, az ÉJIMÁDÓ III. része került kötetbe (MÉG EGYSZER, 1903). Figyelemre méltó, hogy még ezekben a rögtönzésekben is meglehetősen változatos a sorok ritmikája és tagolása. Például a MISS MARY ÉS MISS KLÁRA címűben:

„A zsába, melyről egykor
Annyit zengett a nóta,
S mely mellett számba sem jött
Dreyfus, bír-kérdés, kvóta.”

Egy másik versben, az 1906-ra datált ÚJ HELENA című (kötetbe szintén fel nem vett) rögtönzésben alig találunk más lábat, mint spondeust; verstechnikailag tehát a költemény meglehetősen primitív produktum. Azonban – ahogy Darwintól tudjuk – az evolúció a tökéletlen eredmény vizsgálatakor látszik a legfeltűnőbbben. Így ennek a versikének a ritmusképén mutatkozik meg a legtisztábban az a törekvés, hogy a versláb ne a szótagok hosszúságát, hanem hangsúlyosságukat kövesse. Ebből alakul ki aztán az a „hangsúlyos jambus”, amelynek ritmusképlete:

$\underline{\underline{v}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}} | \underline{\underline{v}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}}$ vagy: $\underline{\underline{v}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}} | \underline{\underline{v}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}} \underline{\underline{u}}$

Ez azonban Adynál még nem túlságosan gyakori; inkább az időmérték és a hangsúly kombinációjából kialakult szimultán verselés jellemzi érett munkáit.

A korai rögtönzések hét szótagú sorainak meghatározó része hevenyészett mértékű, inkább hangsúlyosnak olvasható, 4/3 vagy 3/4 tagolású egységre, és nem nehéz ráismerni bennük a dallamra illesztett vers lazább szövegformálására. Ezek olvasása közben alakult ki bennem az a meggyőződés, hogy az a „vakdallam”, amelyre Ady hét

szótagos sorokból építkező verseit írta, egyrészt a Csokonaitól is ismert anakreóni dal valamelyik archetípusa, másrészt a korábban ismertetett betyárballadának az Érmeléken (és a közeli Nyírségben) rendkívül népszerű változatai közül valamelyik.

Az életmű mintegy ötven, részben vagy egészében hét szótagú sorokból álló verse szinte kivétel nélkül mind a két mintába beleilleszthető, de egyikbe sem simul tökéletesen. Vannak egyes darabok, amelyek jobban emlékeztetnek a betyárballada mintájára (AKTUÁLIS VERSEK – MIÉRT ANNYI VISZÁLY VOLT..., DALOK A SZÜRETRŐL, A MAGYAR MESSIÁSOK, A HATALMAS TÉL, GŐZÖSRŐL AZ ALFÖLD stb.), mások a klasszikus anakreóni mértéket követik inkább (ÉJIMÁDÓ III., MAGYAR FA SORSA, A NINCSEN HIMNUSZA, GONOSZAK A HALOTTAK, EMLÉKEZÉS MÁRCIUS IDUSÁRA stb.), de egy sincs, amelynek egyik-másik soránál ne gondolnánk: mégis inkább a másik kategóriába kívánczok. Akadnak tisztán hangsúlyosak (BIHAR VEZÉR FÖLDJÉN), de éppen itt gyenge sormetszetet találunk; míg a szép lejtésű, jambikus versek (AZ ELJÁTSZOTT ÖREGSÉG, MERT TÚLSÁGOSAN AKARLAK) némelyik szakaszában csak úgy döngenek a 4/3-as sormetszetek. Sokszor mintha megbolondulna a ritmus; a jambust trocheus, anapestus követi, máskor rövid vagy hosszú szótagok egész sorozata teszi lehetetlenné a ritmizálást. Gyakran olyasféle hangtorlódások, disszonáns hangzások esnek a sor közepére, amelyek megtörik a lejtést: „*Későn jött az az asszony*”, „*Ténfereg s már az sincsen*”, „*Orrom, szám, szívem töltik*”; máskor a középső szótag valósággal kiugrik: „*Megölök egy pillangót*”, „*Így várja azt a holnap*”, „*Óh, semmit se tehetek*”, „*Valamit tán szeretnénk*” stb.

Honnan ismerős az a jelenség, amikor a ritmusbotlás, elcsuklás, hangtévesztés originális művészeti eszközzé, sajátos esztétikumává válik? Amikor egy-egy hang vagy szótag hajlítássá, kiáltássá, fals hanggá módosul, és egy idő után már nemcsak hozzászokunk, de kifejezett élvezetet találunk benne? Az amerikai dzsessz alapelemeinek kialakulásakor, amikor a blues eltéveszthetetlenül eltévesztett hangsora csikordul egygyé az afrikai pentaton és az európai dúr hangrendszer hangkészletéből, akkor látjuk azoknál a hangoknál, amelyek a két skála adott pontjain túlságosan közel kerülnek egymáshoz, de egészen azért nem esnek egybe, hogy egy-egy hangnál az énekes hangja elcsuklik; hogy az ütközőhangok „*piszkos hangokká*” (*dirty tons*), a stílusnak nevet adó „*kiáltásokká*” (*shouts*) módosulnak. A hangszeres zenészek a megmondható, hogy európai iskolázottsággal nem is lehet fekete zenét játszani, mert külön meg kell tanulni a „wohltemperierte” hangszereken a lefelé intonálás, a „*piszkos hangok*” megszólaltatásának technikáját. A magyar zenében ennek már csak ritkán, a csángó adatközlőknél találjuk nyomát, amikor az énekes egyes hangokat bolygódíszítésekkel jár körül. Ez a jelenség bukkan elő Ady verseiben, de legfeltűnőbbben az anakreóni sorok intonációjában; és erről a jelenségről az olvasó füle legalább annyira tehet, mint a költő belső hallása. Ady benső énekbeszédében a deákos lejtés és a magyaros hangsúly vetélkedik az érvényesülésért, és az eredmény nem szándékolt szintézis, hanem akaratlan szimultanizmus lesz. A nótászerűség sohasem volt idegen tőle – a SIRASSON MEG vagy a kuruc-versek sokszor jobban illenek a kávéházi cigány vonójára, mint Szabolcska vagy Lisznai dalai –, itt azonban a hangzás kettőssége „*piszkos hangokat*” eredményez. És ez a hamisság kedves nekünk.

AZ UTOLSÓ MOSOLY és tanulságai

AZ UTOLSÓ MOSOLY egyike a legerősebb, legjellegzetesebb Ady-verseknek. Előképe a néhány héttel korábban, 1905 szeptemberében megjelent novellában, a BUDDHA TEMPLOMA VÁR-ban található, és így hangzik:

„Egy világot hagyok el,
 Egy életet, egy múltat,
 Ma elhagyom a vágyat,
 A kínzót, a borultat.
 Én ma új istent kapok
 És eladom a hitet,
 Megtanulom a mosolyt,
 Halott leszek és hideg.”

Darabos, hangsúlyos vers ez, hasonlóan a többi anakreónihoz. (Alighanem ugyanebből a novellából ballag ki az 1906-ra datált ÚJ HELÉNA Cécile-je is, de szinte szanonszerű gördülékenységgel.) Ady próbálkozott; nem érezte biztosan, hogy mit akar. El akart búcsúzni a „csúnya élettől”, a kínzó, borult vágytól, és megtanulni a mosolyt, ami majd széppé teszi. De hogy lesz ebből vers? A megszépítő halál képe kalauzolja el ahhoz a műfajhoz, amelynek ez visszatérő motívuma: a betyárballadához. A betyár az, aki frissen vasalt gyócsgatyában hal meg, akinek „*féjér teste / nyugszik a fekete földben*”, akinek „*gyöngy hull a koporsójára*”. A párizsi Bakony fordított betyárja, akinek bűne nincs, csak büntudata, természetesen tovább ellenpontosz. Átveszi a formát a Gacsaj Pesta nótájából; ilyen vers nincs is több a magyar költészetben (és a nevetségesség veszélye nélkül nem is lehet): minden sort változtatlanul megismétel. (Karinthy is ezt pécez ki paródiájában: „*Hát maga megbolondult, Hát maga megbolondult, Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?*”) Természetesen nem veszi át a ballada hangsúlyait, a 4/3-as tagolást, táncos ritmusát; a tagolásban következetesen ragaszkodik a 3/4-es metszethez, de azt annyira hangsúlyozza, amennyire csak lehet. A *nagyon csúnyán, a szép halott* keményen csattan-pattan egymásnak, mint azok a bizonyos blueshangok. Lassan hullámzó sorokat formál, de a négy (illetve, az ismétlésekkel együtt, nyolc) utolsó sort anapesztussal pörgetve indítja, hogy aztán ereszkedve érjen a rövid sor végéig. És nyilván az sem véletlen, hogy a kötetben a VÉN FAUN ÜZENETE következik a vers után; az az álarcos költemény, amelyben Apolló öltötte fel a faun álruháját. Itt a Dionüszosz kíséretéhez tartozó, de szintén kecskeszerű szatír arca szépül meg; nyilván, amikor lefoszlanak róla az élet sárrétegei, hiszen aki halálában szépül meg, és üveges szemében ragyog végre valaki, az nyilván a sárban élt, és az égbe temetkezik. Az az üveges szemekben ragyogó valaki persze akárki is lehet, de mégis Léda talán a legvalószínűbb, Kasztór és Polüdeukész, valamint Helena és Klütaimnésztra anyja (nem véletlenül irogat a novellában Ady bizonyos Cécile-ről, aki a versben az *Új Heléna* nevet viseli). Ha pedig a szemben tükröződő alak Léda, akkor a szem tulajdonosa nem lehet más, mint maga az Isten, aki leereszkedett hozzá; és ebben az esetben az a mosolygó arcú test éppolyan álruha csak, mint Zeus hattyúteste, amit csak a szerelem órájára öltött szellem-magára. Ennek a betyár istennek a halálán mosolyog a Dionüszosz – vagy Apollón? nem is tudjuk – arcát viselő valaki, a kreatúra, aki egy csókos óra hosszát testül szolgált az istenek urának. Hogy azután ki lenne az az új isten, akit a test a vers novellában szereplő előképében *még ma* megkapni remélt, azt már Ady sem tudta volna megmondani. A végleges változatból ki is hagyta az egészet. Annak a valakinek a kilétéről a vers sorai között bujkáló Friedrich Nietzsche sem tudott közelebbi személy-leírást adni.

Mindezek további fejtegetése azonban már túl is lépné értekezésem tervezett határait, hiszen elsősorban a versek ritmusképével akartam foglalkozni. Munkámnak né-

mi aktualitást kölcsönözhetne az a körülmény, hogy a közelmúltban rengeteget szájtaltak Ady magyarságáról és európaiságáról, népiségéről és urbánusságáról, pró és kontra. Az ilyen levegőbe beszéd természetéből adódik, hogy eleve nem lehet semmi alapja.

Az a feltételezés – amit a fentiekben bizonyítani igyekeztem –, hogy AZ UTOLSÓ MOSOLY írása közben Ady képzeletében két versminta, két „vakdallam” dolgozott egyszerre, és ezek közül az egyik a művelt irodalmárok, a másik a társadalom kevésbé képzett rétegei, a betyárponyvák fogyasztóinak ízlését tükrözte; az egyik a középkorig és azon túl visszanyúló latinos hagyomány, a másik a tizenkilencedik század vége új típusú magyar népzenejének formai jegyeit viselte; az egyik az európai deákos, a másik a hangsúlyos magyar verselés lejtését mutatja (jóllehet a két hagyomány gyökerei a történelem során olykor, például a latin diákdalok és a magyar mulatónóták egyes típusaiban bizonyosan összefonódnak) – mindez tehát ideológiáktól és a vélekedések, nyilatkozatok mindig kétes megítélhetőségétől függetlenül, tisztán formai, verselési jegyek alapján mutat rá Ady kötődésének, ízlésének és gondolkodásmódjának kettős természetére. Ha ugyanis akár az egyik, akár a másik tábor szája íze szerint való kijelentéseket próbálunk találni a bő negyedszázadon átívelő életműben, alighanem mindenre és mindennek az ellenkezőjére is találhatunk idézhető szemelvényeket. AZ UTOLSÓ MOSOLY alapján rekonstruálható versmodell kettős természete azonban *egyidejűleg* hajtotta a két értékrend érvényesítésére. Ízlés és megítélés dolga, hogy hogy látjuk: lerontotta-e a két hatás egymást, vagy új minőség, a hangsúlyos anakreóni sor megszületését katalizálta. Maga a jelenség azonban, a kétarcú öntőforma megléte, a kettős kötődés pszichológiai dokumentumának tekinthető; és ez akkor is érdekes lehet, ha a kérdés aktuális vonásai iránt – mint, bevallom, én magam is – csekély érdeklődést tanúsítunk.

Miklós Gábor

RAGACSOS LÉNYEK

Ez vajon most melyik délután lehet?
Felteszed az ötórai feketekávét, de nem gyorsan,
csak épp annyira, hogy közben elképzeld,
amint a barna lé lezúdul rózsaszínű hasadba,

és felkavarja ott az ijedősebb halakat,
mert minden apróbb zugban is egy állatkert
lakozik, így, ha meghalunk,
ragacsos lények és testrészek kerülnek felszínre belőlünk,

olyanok, mint a novemberi utca tetemei,
nem falevelek, csak magányos háztulajdonosok,
akik besamponozzák a hajukat, és a tévé elé ülnek,

de közben már eltelt egy-két hét, hónap,
és a munkahelyi íróasztal is összetört, ellopták, leégett.
Az ablakon túl is, már csak a kávébarna ég...

Bánk László

LONDONBAN, SEJ...

*(lányomnak, aki nem tud
a fenekén maradni)*

Csütörtökön megint őrt álltam
s gondoltam, hogy menjen az idő:
ha lábam helyén két faláb van
elkéne már egy jó kéregcipő.

Rád is gondoltam – a medvebőr
kucsmám mielőtt még földbe nyom,
elhagylak én – a Palotaőr,
téged – kis kurva – menyasszonyom.

A kovácsolt kapu kinyílik,
fenn öreg vasrózsák feslenek,
a Herceg kérdi – ott így illik:

– hova tűnt a szép magyar gyerek?
és kórusban kiált a gárda:
visszament anyjához – Agárdra!

Szabó Sándor

TANSZONG

Három holló bitót ácsol
égig érő diófából
arra jár a hollócsászár
becsülgeti kapja rászáll
(Vö. „Mindig szarik a kutya valamit”.)

Nem jó ez így három holló
bitófához nem hasonló
de hasonlít szép erődre
börtön legyen hát belőle
(Vö. „Egyet köp, másnak mondja, tapossa el”.)

Azzal huss otthagyja őket
akasztófa-építőket
ők meg lesznek porkolábok
silbakolnak fel s alá ott
(Vö. „Úgy eltűnt, mint a tündelevény, akarom mondani, denevér”.)

Égi dutyi rabja nincsen
zára meg lakatja sincsen
egy egérszem két ebédre
itt a vége fuss el véle
(Vö. „Tartja, mint süket az ajtót”.)

Kőrösi Zoltán

ARANYKA NÉNI MESSZE VAN

Zoltán Gábornak

Megjön a hajnal, és elindulok, mellettem hátizsák, lefeküdni nincsen már kedvem, elég az, hogy itt ülök az ágy szélén, kinyújtott karral elérhetném a párnát, az ablak néhány lépésre, összepakoltam mindent, ami kell, a cserenadrág, a csikos sapka, egy darab madzag és az ennivaló egy külön zacskóban, a csatra kötve a zseblámpa, az oldalzsebben a svájci kés, gyufa, minden itt van, csak a hajnal késik, és elindulok már, aludni úgysem tudnék, igaz, így viszont folytonosan gondolkodnom kell, nézem a sötétséget, a párna derengését, és még ha nem akarom is, közben szavak és képek kergetik bennem egymást, milyen jó is volna egyszer, ha ébren lehetnék, mindent látnék és hallanék, de úgy, hogy közben semmit, igazán semmit nem gondolok!, milyen jó!, hiszen most is: tudom, hogy valahol, messze, a folyosó végi szobában Aranyka néni vár, ül és nem mozdul, az ablakot nézi, a gang felé fülel, és biztos, hogy mosolyog, csillognak a fogai, és közben azt is tudom, hogy fent, magasan a falon ketyeg az óra, az ágydeszka nyomja a combomat, és sötét van, ha kinyújtom a kezem, az ujjaim végét már nem is látom, és miközben nem felejthetem el, hogy a hátizsák szíját még meg kell húznom, eszembe jut az is, hogy Apa és Anya lélegzését nem hallom, de tudom, hogy alszanak, mint ahogyan azt is tudom, hogyan horkol valahol Nagyapa, vagy hogy Vera néha a fogát csikorgatja álmában, és hogy messzebb, sokkal messzebb, a konyhában, a mosogató mellett biztosan most is úgy rázkódik a hűtőszekrény, mintha valaki

az egyensúlyát veszítve ide-oda ütődne benne, és hogy a bejárati ajtó alatt huzat tör a folyosóra, szóval tudom, igazán tudom ezt az egészet, ami itt történt, és ami most is körülvesz, és mégis, akár le se hunyjam a szemem, folytonosan képek tolakodnak előm, és szavakat kell gondolnom, mintha nem csupán én volnék én, mert soha nem zárulhatok magamra, és minden, amit valaha is láttam, hallottam, szolgáltam és tapasztottam, újra és újra átömlik rajtam, miközben én is olyan vagyok, akár egy csordultig telt edény, amiből újra és újra kiloccsan a piszkosszürke víz, hogy rögvest fel is gyűljön megint, igen, néha már azt is hiszem, talán sohasem lesz ennek vége.

Nem baj, megjön a hajnal, és elindulok, csak a fényt kell megvárnom, a világosságot, most még könnyen eltévedhetnék, nem is szólva arról, hogy a többiek sem lát-nám meg, bármennyire közel járnék is hozzájuk, türelem, ez most a legfontosabb, és aztán a kitartás, a kitartás!, ezt éppen Apa szokta mondogatni, emlékszem, amikor hazajött, először mindig a cipőjét vetette le, aztán a nadrágját, nem fogok a saját szé-keimre ülni abban a nadrágban, amit odabent koszoltam össze, magyarázta, és kabát-ban, nadrág nélkül állt a folyosón, az alsója csaknem a térdéig ért, a fogashoz tette a táskáját, és aztán már a zöld köpenyében jött ki a hálóból, jött levél, nézett ilyenkor rám, mert nekem kellett az újságokat és a leveleket elérakni, és ha képeslap érkezett Aranyka nénitől, azt különrakta, utolsóként vette elő, elolvasta a szöveget, a görbén futó sorokat, s aztán sokáig nézegette a fotót,

majd!, majd...!, emelte fel néha a kezét, és mi tudtuk, mire gondol, tudtuk, anélkül hogy elismételte volna, amit már annyiszor hallottunk tőle, hogy milyen lesz, ha majd Aranyka néni hazajön, milyen lesz, ha majd nemcsak a levelek, de ő is igazán megszeret bennünket, mert akkor igazán megváltozik az egész életünk, és tudni fogja, hogy mi vagyunk az ő családja, akik szeretettel fizetnek az ő szeretetért, és nemcsak a pénz és az örökség, egyáltalán nem, de persze kinek adjon az élete végén az ember, ha nem azoknak, akik vérek a véreből, és szeretni tudják őt, az lesz a világ!, sóhajtott a Apa, és a többi képeslaphoz rakta a legutolsót, hátradőlt a széken, és elhallgatott, és amíg a vacsorát várta, a konyhai lámpa villanykörtejébe bámult, néha lehunyta a szemét, mint aki már-már elalszik, de többet nem is szólt ilyenkor, hallgatott, mint akinek elég a fény, nincsen már mit mondani.

És én tudtam, hogy ilyenkor Apa is olyan, mint egy csiszolt pohár, olyan, mint egy talpas kehely, amibe ugyan csak cseppenként hullt a víz, de most már csordulásig megtelt, és nem mozdulhat és nem fogadhat be többet, mert akkor már megállítani sem tudná a zubogást, úgy ömölne ki, hogy szürke, átláthatatlan folyammá olvadnának a cseppek, hát ülnie kell és a fénybe bámulni, nem mozdulni, és aztán csak a szemét behunyva tartani egy pillanatig, hogy ne az irodában összekoszolt nadrágját lássa, hogy ne a konyhai lámpa sárga fénykörébe kúszó repedéseket figyelje a falon, hanem Aranyka nénire gondoljon, Nagyapa unokatestvérére, aki most messze él a tengerparton, két bérháza van és egy csempéüzeme, de valamikor itt énekelt a Gyöngyvirágbán, ezüstsínű flitteres inget vett fel, és kiállt az erkély korlátjához, hogy a színes villanykörte fénye mellett az ő ruhája is tükröződjön a tó vizében, így énekelt minden este, pedig nem is énekesnő volt, csak felszolgáló, akinek a zenekar minden este egy dal idejére kölcsönadta a mikrofont, ám amíg énekelt, Aranyka tudta, hogy az a mikrofon sokkal inkább tartozik őhozzá, mint a kopaszodó és kövér orgonistához, mint ahogy tudta azt is, hogy az ő ezüstsínű blúza a tenger vizében csillog, és az ő szőke

haját sós szagú szél fújja, úgy hát Aranyka minden este egy dalt énekelt, és amikor letette az ezüstsín blúzt és az ezüstsín tálcát, akkor is még pénzt gyűjtött, keményen dolgozott, ahogy ő mondta akkor, dolgozott, hogy egyszer elmeessen, hajnalonta járt haza, és délutánig aludt, és az arcára jeget és húsdarabokat rakott, hogy a bőre szép maradjon, és még több pénzt gyűjthessen az utazásához és az új, az igazi életéhez,

és így is lett, mert végül az egyik lány, aki a késő délutántól éjszakáig az állomási restinél posztolt, hírül hozta, hogy minden csütörtök este egy hosszú tehervonat jár be a második vágányra, tehervonat, amin Trieste feliratú táblácskák sorakoznak a nagy, szürke konténereken, és egy péntek hajnalon Aranyka és négy másik lány már a fémdoboz belsejéből hallgatta a kerekek kattogását, ami olyan volt, mintha újra és újra a hosszú szárú kilincs csattanna az ajtóra, összebújtak hát egyre álmosabban, és beburkolóztak a magukkal hozott pokrócokba, és csak néhány óra múltán kezdtek megérteni, hogy az az ajtó nem csupán az addigi életüket zárta el előlük, de a levegőt is, hiszen ez egy tengeri szállításra készített fémtartály volt, ami légmentesen zárt, és amikor másnap a kikötőben a tehervonat kocsijait szétkapcsolták a sárga sisakos munkások, és a konténereket egyenként emelte a daru a raktárajtóhoz, hogy barna zsákokkal megtöltve zárják vissza és küldjék a várakozó hajóra, a plombát felszakítva és a zárat elfordítva öt mozdulatlan lányt találtak a fémpadlón a pokrócok alatt, öt mozdulatlan testet, akik közül a mentők már csak az ezüstsín ingbe öltözött szőke lányt szállíthatták a kórházba, hogy felébresszék az álomból, amit a kerekek kattogása és a sínek hullámozása hozott rá, hogy visszahozzák az utazásból, amit a társai most már végeérhetetlenül álmodni fognak.

A kattogás!, ahogyan az óraütések visszhangoznak a szobában!

De most csend van: kint, messze, az ablakon túl is, és csend van itt is, csak a lélegzésem hallom, és ha a kezem végigsimít a lepedőn, olyan a hangja, mintha régi újságpapírok zörögnének; megvárom a hajnalt, és elindulok, ismerem az utat, tudom, hogy merre kell mennem, innen az ágytól keresztül a szobán, a bejárat felé, az ajtóig, ki a folyosóra, az lesz csak hosszú!, s a végén a konyha, onnan pedig a gangra néző cseledszoba, nem is gondolok rá, meddig tart vajon: egy nap?, kettő?, talán több is, de nem ez a fontos.

És amikor először jött képeslap a tengerparti városból, hát valóban a tenger kéklött rajta, lilásan sötét folt fehér maszatokkal, s felette egy fényesen fehér, szinte ezüsttel ragyogó karéj,

arrafelé ilyenek még a sziklák is, mondta Apa, és kinyújtott kézzel tartotta maga előtt a képet, úgy, messziről nézte, összehúzott szemmel, mintha valami ablakon lenne át.

De a válaszokat mindig Anya írta meg, mindjárt másnap, a konyhaasztalnál ült félrehajtott fejjel, lassan haladt, és a betűi is visszafelé dőltek, mintha szél fújná őket, Apa átolvasta, és aztán aláírta a nevét, alatta Nagypapa, Vera és én.

És ahogy az üveges konyhaszekrényben egyre gyűltek a képeslapok, már tudtuk

azt is, hogy Aranykának nemcsak ezüstszín inge van, de arany is és fehér is, és bármi más szín, ha kell, mert Aranyka eleinte csupán énekelt a tenger partján, egy kőkorláttal szegett teraszon, ami a víz fölé nyúlt, hogy a színes lampionok és fényes villanykörték mellett Aranyka láthassa a hullámokon a saját csillogását is, de aztán már véglegesen visszaadta a mikrofont a flitteres zakóban üldögélő orgonistának, aki hátrasi-mítva fésülte meg minden este fellépés előtt a sűrű szálú fekete haját, és a homlokára színes szalagokat festettek a fények, visszaadta Aranyka a mikrofont, és levetette az ezüstszín inget is, mert fehér fátylat illesztett a fejére, hogy elköltözzön a tengerpartról, hogy a főváros kupolás templomában igent mondjon a fiatal pap kérdésére, és fölvegye Vital bácsi nevét, s ezzel a névvel a két bérházat és a déli városrészben működő csempegyárat is,

persze egyáltalán nem azért, egyáltalán nem, írta Aranyka, hiszen annyi minden fontosabb lehet, mint a pénz,

ilyen egyszerűen nincs!, én ezt el sem hiszem!, kiabálta Apa, alsónadrágban állt a folyosón, és rázta a képeslapot,

Aranyka pedig rendes lány, emelte fel a kezét Nagyapa, rendes, és engem mindig is nagyon szeretett.

Maga csak fogja be a száját, kiabálta Apa, menne vissza a kolbászhöz, a hurkáihoz és a sonkáihoz, addig legalább elfoglalta magát, és nem csak itthon ült, és nem beszélt bele mindenbe,

a hentesség igenis komoly szakma, nézett le rá Nagyapa, annál legalábbis komolyabb, mintha valaki egy ócska asztalnál üldögél, és a ceruzáját rágja, hogy elmenjen valahogy az idő, s ezt csak az nem érti meg, aki már nem is lát mást, csak a négy falat maga körül, ami akkor is ott van, ha nem a koszos kis irodában raboskodik.

De amikor aztán a fehér selyemruha után Aranyka a fekete fátylat is fölvette, s kevés idő múltán először írt arról, hogy neki már nem is olyan érdekes a sok pálmafa, a tenger, ahogy zúg, és a sziklák meg a homok, mert az ember az emlékeit is fel kell hogy építse, mintha visszafelé az időben is meg akarná élni még egyszer az életét, igen, hiszen a gyökereket is öntözni kell, mert máskülönben a legerősebb fa is elpusztul, kidől, ha nincsen, ami tartsa, ezért ő talán a késő tavasszal vagy a nyáron, ha a bérházakkal sem lesz gond, hiszen ott mindig van mire figyelni, kevés az olyan, aki pontosan fizet, nem is szólva arról, hogy előre kérni a pénzt ugyan lehet, de szinte reménytelen, és akkor persze kinyílik a szájuk, hogy a lépcsőház, a takarítás, de ha lesz idő, most, hogy egyedül maradt, talán hazautazna egy-két hétre, ki tudja, esetleg többre is, bár éppen nem jó az, ha az ember mindent pontosan kitalál, hiszen még a mai este is olyan beláthatatlanul messze van,

akkor Apa és Nagyapa kipakolta a gangra néző cselédszobát, festőt hívtak, aki korongcsettrel kente fehérre a falakat, hogy ebbe a friss szagba hurcolhassák vissza a kissekreényt, az ágyat és a két farkas fotelt, itt kényelmesen megalhat, ameddig csak akar, mondta elégedetten Apa, és Nagyapa rábólított, mintha egyetértének, de

közben mindketten olyan arccal néztek körül, hogy én tudtam, most már nem csupán a szobát és nem csupán a lakást, de Anyát, Verát és engem és önnönmagukat is úgy figyelik, mintha Aranyka pálmafákhoz és aranszegélyes csempékhez szokott szemével látnának, igen, úgy mérték meg önmagukat és minket is, mintha repülőgéppel érkeztek volna a tengerpartról, és fintorogniuk kellene a kamrából áradó dohszag miatt, és mi is éppen úgy néztünk rájuk, mintha három sötétbarna bőröndbe hajtogatva is alig férne el a sok ruha, amit az itt töltendő néhány hétre hoztunk, hogy a vedlett lépcsőházban háromszor kelljen fordulni, és a nagyszobai szekrény sor előtt néma kétségbeeséssel ülünk a foltos karosszékbe, nem nyúlva a diólikórhöz.

De amikor aztán Aranyka néni megérkezett, és megállt a bejárati ajtónál, majd lassan lépkedve végigsétált a folyosón, be a nagyszobába, s felkiáltott: milyen szép nagy ez a lakás, hiszen ezt nem is gondoltam volna!, Apa és Nagyapa letették a bőröndöket, nem olyan nagy az, tudhatod jól te is, válaszolta Apa, még nyolcvan négyzetméter sincsen, és itt lakunk öten.

Az lehetetlen, rázta meg a fejét Aranyka néni, az lehetetlen, hiszen csak ez a folyosó is legalább húsz méter, és az a hatalmas szoba is, hiszen ez a kettő már együtt is több annál, nekem elhihetitek, hiszen ebből élek, s ha valaki, hát én értek hozzá.

Jól van, jól, bólogatott Apa, és a konyhán át befordult a cselédszobába, befordult, de ott már neki is meg kellett állnia, mert akármilyen hatalmasak voltak is azok a barna bőröndök, amiket olyan aranyminták díszítettek, mintha aranyfestékes lábú verebek ugráltak volna keresztül-kasul rajtuk, igen, bármennyire nagyok voltak is azok a bőröndök, most könnyedén befértek az ajtón, sőt még ha egymás mellé fektette is őket a földre, könnyedén el lehetett sétálni mellettük, meg lehetett kerülni őket, körbejárni abban a kicsi szobában, ahol máskor éppen csak felállni tudott az ember, nézte ezt Apa, de nem tudott mondani semmit, kijött, és hagyta, hogy Aranyka néni kipakoljon, Anya segített a szekrénybe akasztgatni a ruhákat.

És akkor történt, hogy másnap és azután is, nem lehetett már nem észrevenni, hogy miközben mi Aranyka néni szemével láttuk magunkat, és az ő tekintetével néztük a falakat, a koszcikos tapétát és a repedezett padlószegélyt, mindeközben mint az árnyékból a napsütésre tett futónövény, igen, mintha hirtelen növekedni és tágulni kezdett volna minden szoba, a folyosó, a vécé, a fürdőszoba, de még a kamra is, igen, bármennyire hihetetlen volt is, ha lehetne ilyen, napról napra csak nőtt az egész lakás, csak hogy ezt a növekedést, ezt a változást mégsem lehetett látni, nem lehetett megfigyelni, mert egyszerűen csak volt, csak megtörtént, lefeküdtem este, és karnyújtásra derengett tőlem az ablak, felébredtem, és már két lépéssel sem érhettem el,

talán mi megyünk össze, próbált tréfálni Nagyapa,

de csak Vera vihogott ezen, Apa nézte a konyhai lámpa fénykörét.

És ahogy rövidültek a napok, és vége lett a nyárnak, Aranyka néni fehér papírlapokat simított a nagyszobai asztalra, hogy a kérvények és bejelentőlapok kitöltésével írásba adja, miszerint elköltözik a bérházak és a csempegyár mellől, az emlékeihez tér

vissza, éppúgy, mondta a tükörbe nézve, éppúgy, mint ahogyan a fűszálakból és a kutyatejvirágokból font koszorút köti egybe az ember, hogy egész és kerek legyen, s hogy így a fűszálak és a sárga kutyatejvirágok is valami késznek és egésznek a részei lehessenek, és Apa és Anya rábólintottak, mosolyogtak és igent mondtak arra, hogy Aranyka néni a papírok szerint is a cselédszobába költözzön, nemcsak néhány hétre, de akár évekig is,

így hát Aranyka néni elutazott, de most már csak azért, hogy pénzre váltsa mindazt, ami Vital bácsiból rámaradt,

évjáradék, magyarázta Nagyapának, és havonta a biztos összeg, évjáradék, ameddig csak élek,

s amikor ezt mondta, közben, mint hajdan az állomás mögötti parkban, hamiskásan kicsantva az oldalzsebére ütött.

Csak világosodna már!, mintha nem is tudna véget érni ez az éjjel!, nem látom a falakat sem, az ajtó ismeretlen távoli kapu; s a sötét, mintha valami hatalmas gép fújná egyre csak felém! Nem, nem félek mozdulni, nem félek, a hátizsák úgy simul a lábamhoz, mint egy kutya, ha lecsatolnám a zseblámpát és fölkapcsolnám, legalább addig, hogy a villanykapcsolóhoz érjek, csak hogy vissza tudnék-e jönni még, ez a kérdés, s valami azt súgja: nem, jobb, jobb hát, ha megvárom a hajnalt, megvárom a fényt, pedig úgy ülök itt, mint akit redőnyök közé zártak, hogy többé ne lásson már semmit.

És mire Aranyka néni visszatért, Nagyapa átvitte a cselédszobába a folyosói ruhászekrényt, kipakolta a földre a régi ruhákat, aztán csak állt, nem is mozdult el onnan egész délután, míg végül Anya unta meg, és a lábával húzta össze a halmot, mit akar már ezekkel, Apuka, mondta, rég a szemétben volna a helyük.

És hogy Aranyka néni megállt az ajtóban,

pompás szoba!, valóságos terem!, kiáltott fel elégedetten,

de kisvártatva már elégedetlenül méregette a méterrúddal az ablakot, s másnapra egy új, hosszú karnist szereltetett fel, s rá sűrű szövésű hófehér függönyt akasztatott, amitől egyszeriben szinte világítani, derengeni kezdtek a fehér falak, mintha nem is a gang felől, de a téglákból, a vakolatból, a még most is friss szagú meszelésből áradna a fény, igen, ezüstszinben úszott az egész szoba, az Aranyka néni egy hatalmas fotelt is hozatott, afféle bőrből és fából egybeszerkesztett kényelmes fotelt, amit éppen a szoba közepére, félútra az ágy és a szekrény közé állíttatott, hogy mint aki a trónusról vigyáz körbe a birodalmán, onnan nézhessen az ablak vagy, ha kell, hát az ajtó felé, a fal mellé pedig virágokat hozatott, nemcsak a szépség, mondta, mert persze az is elengedhetetlen, de a jó levegő, az oxigén, amit ezek nekem adnak.

És akkor már reggelente Anya fél órával korábbra húzta fel az órát, mert ahogy egyre nőtt a folyosó hossza, mint valami barlang, árnyékos és beláthatatlan lett a nagyszoba, a visszhangos, hatalmas vécé és a zegzugos mosdó, egyre több idő kellett ahhoz

is, hogy az ágyaktól a konyháig, a konyhától a fürdőszobáig érjünk, egyre több idő és fáradság is, mintha már nem is itthon maradna az ember, az egyik szobából megy a másikba, de akárha ismeretlen utcákon járna, vagy valami régen látott városban a házak között. És nemcsak az út volt hosszú, hogy a bejárati ajtóig érjünk, de a fáradság is egyre nehezebben múlt már el, igen, mintha valami idegen földön járva az ismeretlenség zavarja, s a tompa, de el nem múló honvágy, amit megmagyarázni ugyan nem tudunk, sőt még beszélni is olyan lehetetlen volna róla, mégis ott van a kiismerhetetlenül hosszú délutánokban, a reggelekben, a pattogó, recsegő parkettában, a hörgő csövekben, és ebben a kínban szinte már csak azt tudtuk bizonyosan, hogy az ezüstös fényű szobában, a zöld levelek, a húsos száraz, a fehér cserepek között ott ül Aranyka néni, a fotel fakorlájára támasztja a könyökét, az arcát a tenyerébe hajtja, és mosolyog, és ez a mosoly mindannyiunknak azt jelentette, hogy nem csupán Aranyka néni találta meg itthon az emlékeit, de mi is megtalálhatjuk őbenne mindazt, amit alig néhány hete még észre sem vettünk, igen, megtalálhatjuk a hajdani hétköznapiaink öntudatlan magabiztosságát, a bátorságot, amivel az életet viseltük, ezért aztán én is már kora reggel felkeltem, hogy Aranyka néni szobájában lássam Anyát és Apát, találkozhassam Nagyapával és Verával, leüljek Aranyka néni fotelja mellé, beszívjam a virágokból áradó oxigént, és az ezüst derengésben hallgassam a gangról beszűrődő zajokat, a nevetéseket és a lábcsozzanásokat, a cipősarkok kopogását, és éppilyen csendben üldögélt itt Apa és Anya is, mert nem kellett beszélünk, itt anélkül is tudtunk mindent, és nem kellett a nyugdíjra, nem kellett Aranyka néni pénzére sem gondolnunk, mert, ahogy Apa mondta egy reggel az ajtónál állva, az a nyugalom és az a szótlan üldögélés többet ér a dollároknál, a belga frankoknál.

És amikor havonta egyszer, éppen reggel becsengetett a pénzt hozó postás, hogy elhozza Aranyka néninek a járadékról szóló értesítést, ő is csak megállt a bejáratnál, és nézett minket, hogy milyen boldogan és elégedetten üldögélünk a növények sűrűjében, milyen nyugalmasan mosolygunk az ezüstös derengésben, és az aláírásra váró papírt ő is szótlanul nyújtotta előre, hogy ne törje meg a csendet, ne háborítsa ezt a nyugalmat, és Aranyka néni mosolygott, és a szemével intett valamelyikünknek, hogy menjünk, neki nem volna kedve felkelni, menjünk, és írjuk alá a nevét, szignáljatok, ahogy ő nevezte.

És amikor egy reggel, ahogy fáradtan, de elégedetten Aranyka néni hatalmas, teremnyi szobájába értem, és a növények sűrű bozótját félrehajtva a fotelhoz közelítettem, láttam, hogy Apa és Nagyapa már megérkeztek előttem, de most nem ülnek és nem mosolyognak, hanem szomorú az arcuk és görnyedt a válluk, mintha a szobájuktól megtett mindennapi sok-sok méter annyi nehézsége és gyötrelme egyszerre nyomná őket, és láttam, hogy a karjuk úgy lóg a testük mellett, mint a megsoványodott labdaball, hát keresztültörtem az indák és a levelek között, de már nem is kellett kérdezni semmit, mert láttam az ezüst derengésben, hogy Aranyka néni mosolyog, fényes és sima a bőre, és a hajában nincsen egyetlen ősz hajsza sem, de a szeme nem nyílik fel, a tekintete rejtve marad, és aztán láttam, hogy Nagyapa a zsebtükrét illeszti Aranyka néni mosolygó szája elé, de azon a tükrön nem támad egyetlen kis folt, nem párásodik egyetlen felhőcske sem, ám Nagyapa nem ereszi le a kezét, tartja csak a tükröt, mintha valamiképpen a fényt akarná Aranyka néni mosolyához tapasztani, mintha a behunytt szemhéjak mögé tudhatná küldeni azt az ezüstös sugárzást, és rögzítené.

tön megértettem, hogy Aranyka néni most már nemcsak az emlékeit találta meg, és nemcsak a fűszálakat, a pityangvirágokat fűzte koszorúba, a tóparti terasz színes lampionjait látja újra, az elektromos orgona zsirogó futamait hallja, de visszatalált a Trieste feliratú kis táblácskához, a hosszú szárú kilinccsel záródó hatalmas konténerhez, a kerekek csattogásához is, csak hogy most nem állt meg vele a vonat, nem következett semmiféle kikötő, és nem nyitották fel sárga sisakos munkások az ajtót, hogy a barna zsákok helyett az ezüstingés lányt emeljék a targoncára, nem jött senki, és nem is jöhetett, hiszen Aranyka néni mellől már elfogyott a levegő, hiába lehettek rá a húsos levelű bokrok.

És most, itt az ágyon, ahogy a deszka nyomja a combomat, és hallom valahonnan a távolból az óra ketyegését, és a lábam a hátizsákomhoz szorítom, itt az ágyon ülve tudom, hogy néhány óra csak, és megjön a hajnal, megvilágosodik az ablak, és én elindulok, mert a szobaajtón, a folyosón túl, a konyha után, abban az ezüst derengésű teremben ott ül Aranyka néni, mosolyog, és vár, a fogai fehérlenek, mintha a bokrok verébtollacskákat hullattak volna a szájára,

ül Aranyka néni, és nem is mozdulhat, hiszen ahogy ott álltunk mind az öten körülötte, néztük a nem homályosuló kis tükröt, Apa előbb csak megrázkódott, mint akit hirtelen jeges szél fúj meg, aztán kihúzta magát, és felemelte a kezét, és a táskáját kinyújtott karral pottyantotta a földre, majd le sem hajolva, az egyik cipője orrával a másik sarkára lépve zoknira vetkőzött, s mindjárt lehúzta, letaposta a nadrágját is, ott állt az alsónadrágban, ami csaknem a térdéig ért,

és mint aki szimatol, magasra emelte a fejét, s így, szinte fölülről nézett körbe rajtunk, majd felnyújtotta a mutatóujját, és ennyit suttogott: a kitartás!, a kitartás...!, és ő is ránk mosolygott, és mi láttuk, hogy Apa mennyire hasonlít most Aranyka nénire, mert az a mosoly mind a kettejüké volt, és mi megfogadtuk a szavát, és munkához láttunk, és azt tettük pontosan, amit Nagyapa mondott, figyeltünk a parancsaira, mintha csak az inasai volnánk, hiszen azok is voltunk, figyeltünk, és óvatosan lehúztuk a ruhákat Aranyka néniről, Anya addig egy vállfára akasztgatta őket, s mindjárt edényeket és szerszámokat is hozott, hogy munkához láthassunk, segédkezhessünk Nagyapának, aki hajdanában nemcsak a hentességet tanulta ki, de értett az elhullott állatok kitöméséhez is, ahhoz, hogyan kell felmetszeni a lágyéktól a tokáig a testet, hogy a nemes, de romlandó szerveket és a beleket eltávolítsa, hogyan kell az orrlyukakon át az agyig nyúlni, hogy a koponyát megtisztíthassa, milyen óvatosan és körültekintően szabad csak elcsorgatni a vért, s miképpen lehet a fűszereket válogatni, hogy kívül és belül is megmossa a testet, hogy az idő, amit Aranyka néni a szempillái mögé zárt, most már mindörökké ott is maradjon.

És amikor végre Nagyapa is azt mondta: készen vagyunk, akkor tudtuk, hogy nemhiába volt Nagyapa a város legjobb hentesmestere, és nemhiába járt el hajdan minden ebédidőben kétsaroknyit gyalogolva a preparátor műhelyébe, mert hiszen most, annyi év után is, mestermunkát végzett, mint ahogy mi, a segédei sem vallottunk szégyent,

és óvatosan, sorban visszaadtuk Aranyka nénire a ruhákat, a legkedvesebb ezüstszínű blúzáat, visszaültettük a székébe, abba a bőrből és fából összeszerkesztett öblös

fotelba, és úgy fordítottuk, hogy ha akar, az ajtóra is figyelhessen, de ha úgy tartja kedve, hát az ablakot is lássa, és megfésültük szépen a haját, és végül Nagyapa a szemét is felnyitotta, a kék üveggolyókat, amik úgy ragyogtak, ahogyan talán a tenger vize csilloghat a reggeli napsütésben, és Vera citromos vízzel megtisztította a fogsorát is, hogy így már ne csak mi nézzük örömmel Aranyka nénit, de ő is visszanézhesen ránk, a szeretteire, a családjára, akik vérek a véréből, húsok a húsából, s akikhez visszatért annyi év után, hogy megtalálja az emlékeit, a gyökereit.

És két vagy talán három napra rá, reggel, ahogyan éppen megérkeztünk Aranyka néni termébe, és leültünk a fotelja köré, meghallottuk, hogy megjött a pénzes postás, az ajtónál áll és csenget, így hát egymásra néztünk, majd Aranyka nénire, és láttuk, hogy ő mosolyog, és Apa felé int a szemével, hogy menjen, ne várassa tovább azt az embert, nyisson neki ajtót, és írja csak alá bátran az ő nevét, igen, mosolygott akkor is, amikor a postás a bejárati ajtónál állva megemelte a sapkáját, és hangosan, hogy Aranyka néni is tisztán hallja, beköszönt, s közben a nyugtát Apa elé tartotta,

nagyságos asszony, magán soha, de soha nem fog az idő!, kiáltotta, és becsattintotta a táskáját,

és mi nevtünk, mert nagyon is tudtuk, hogy igaza van.

És reggelente, amíg Anya Aranyka néni haját fésülgette, és az arcát törölgette át egy puha kendővel, Vera és Nagyapa megöntözték a virágokat, és aztán csak ültünk, szinte szótlánul, míg indulnunk nem kellett, és este is, amikor hazaértünk, a folyosónak nekivágva soha nem mulasztottuk el, hogy belessünk abba az ezüsfénnyel derengő terembe, mert tudtuk, hogy nem csupán Aranyka néni vár ott ránk türelmesen, de mindaz, ami belőlünk a szépséghez és a csendes boldogsághoz tartozik,

a jobbik énünk lakik itt, mondta Apa nemegyszer, az, ami belőlünk egy jobb világhoz tartozik, hát vigyáznunk kell rá nagyon.

És esténként, amikor keresztüljutottam a folyosón, elértem a szobám ajtaját, és nem is oly sok idő múltán már az ágyamnál álltam, nem a fáradtság tette, hogy nem eresztettem le a redőnyt, s nem a lustaság, hogy nem gyújtottam villanyt, nem; felmásztam a lepedőre, a paplan és a párna mellé, hanyatt feküdtem, és a sötétséget bámultam, mert tudtam, hogy csupán néhány óra, és megjön a hajnal újra, néhány óra, és elindulok, és tudtam, hogy az alvás, ez az öntudatlan boldogság fogható csupán ahhoz, amit Aranyka néni termében élhetek át, ezért aztán leszórtam ruháimat az ágy végébe,

és összegömbölyödtem, hogy egészen kicsi legyek, úgy, ahogyan azt Nagyapa mondta, aprócska itt az ágyban és ebben a beláthatatlan szobában, és aprócska a végeérhetetlen folyosón, a hatalmas konyhában, a növények sűrűjében, kicsi lehessen ebben a lakásban, olyan, mint az én legjobbjik énem, s hogy egyre távolhassanak körülöttem a falak,

és így aludtam el, az ablak felé fordulva, hogy felébredhesek, ha dereng már a fény,

mint ahogy most is, ahogy itt ülök, most is a hajnalt várom, csak éppen lefeküdni sincsen már kedvem, hiszen tudom, megjön a hajnal, és elindulok, hogy újra lássam Aranyka nénit, igen, ezért van itt a hátizsák, amibe az útra összepakoltam mindent, a cserenadrágot, a csíkos sapkát, egy darab madzagot és a magammal hozott enni-valót a külön zacskóban, a zseblámpát, a kést és a gyufát, nem érhet hát semmi meglepetés, bármennyit nőtt a folyosó ezen az éjszakán, bármily messze volna az ajtó, a konyha, Aranyka néni terme, nézem a sötétséget, a párna derengését, és még ha nem akarom is, közben szavak és képek kergetik bennem egymást, igen, akár le se hunyjam a szemem, folytonosan képek tolakodnak elém, és szavakat kell gondolnom, mintha nem csupán én volnék én, mert soha nem zárulhatok magamra, mert lehet bármilyen sötét, lehet ragyogó fény, minden, de minden, amit valaha is láttam, hallottam, szagoltam és tapintottam, igen, minden újra és újra átömlik rajtam, miközben én is olyan vagyok, mint egy csordultig telt edény, mint egy csiszolt pohár, egy talpas kehely, amiből újra és újra kilocsanhat a piszkosszürke víz, hogy rögvest fel is gyűljön megint.

Kicsi Sándor András

A KENYÉRLEVESRŐL

Az európai táplálkozási kultúrában a kenyér a legalapvetőbb étel, és talán a leves a legközönségesebb elkészített táplálék. Kézenfekvő lenne tehát, ha szerte Európában – különösen a kenyér- és leveskedvelő Magyarországon – mindenki nap mint nap változatos kenyérleves-féleségeket fogyasztana. De nem így van. Manapság szakácskönyvek és néprajzi leírások (és nem is csak magyarok) tucatjait végigböngészhettük anélkül, hogy akár egy, neve vagy összetétele alapján *kenyérleves*nek minősíthető receptre bukkannánk. Ez a keleti, a kelesztett kenyeret nem vagy alig ismerő konyhák leírásánál természetes. Figyelemre méltó azonban a kenyérleves hiánya vagy legalábbis háttérbe szorulása az európai konyhákban. Az átnézett negatív példákat említetlenül hagyva érdemes megemlékezni Quentin Crewe NEMZETKÖZI ÉTLAPKALAUZ-áról (eredetileg 1980, magyarul 1990), amely számos kenyérlevesnek minősíthető fogást ismertet röviden, így a francia hagymalevest és a *fermière* („bérlőné módra készült”) levesféleséget (1990: 48), többféle spanyol levest (1990: 250–2) stb. Itt jegyezném meg, hogy bár az angol konyha hírhedten rossz, hatalmas kitekintéssel rendelkező szakíróik (például Elizabeth David, Jane Grigson, Alan Davidson, Frances Bissell és persze Quentin Crewe) a legkiválóbbak.

A levesek és mártások készítéséhez a hagyományos európai konyhák legalábbis jelentős része előszeretettel használta a kenyeret sűrítő anyagnak. Például már az ókori római konyhán a pépszerű *alica* keményítőben dús növényekből (gabonafélékből), sőt kenyérből készült. Gundel Károly úttörő összefoglalása (1943) óta tudjuk, hogy a kenyér sokoldalú konyhatechnikai alkalmazása Magyarországon a XIX. században szorult vissza. A hazai XVII–XVIII. századi szakácskönyvek tanúsága szerint a levesek,

mártások túlnyomó többségét belemorzsolta, aprított stb. kenyérrel sűrítették, s gyakran használtak egyéb ételek elkészítéséhez is piritott vagy más módon előkészített kenyeret. A levestűrítőként a kenyeret kiszorító rántást (zsírban vagy vajban, esetleg bizonyos adalékanyagokkal megfelelő színűre piritott liszt, például a francia *roux*) a XIX. század derekától használták egyre gyakrabban. Maga a *rántás* elnevezés egyébként már az erdélyi fejedelmi udvar XVI. századi szakácskönyvében is szerepel (Gundel 1943: 303, 306, a *ránt* ígéről Hutás 1958: 52–53), újabb jelentésében a „rántás »zsírban piritott liszt« viszont csupán a XVIII. század végétől kezdődően mutatható ki” (Kiss 1976: 145). Az úri és népi konyhán egyaránt egykor népszerű kenyér levesbetétek – akárcsak például a kásafélék – kiszorulása nyilvánvalóan magyarázható valamelyest egyszerűen ízlés- és presztizsbeli változással. Nem véletlen egybeesés azonban, hogy a búzából készült, kelesztett fehér kenyér forradalma Európában szintén a XVIII–XIX. században zajlott le. A nemesített búza ekkorra szorította ki a többi gabonanevet, s ettől kezdve inkább a korpa nagyobb részétől megtisztított lisztből készítették a kenyeret, amelyet nagyjából szintén ettől kezdve Európa egyes vidékein egyre kevésbé használtak levesbetétnek. A XX. században a kenyér sokoldalú igénybevételének csak néhány emléke él, például a zsemlegombócokban (knédlikben), a piritott zsemlekocka levesbetétben, ritkábban (legalábbis Magyarországon főleg az úri konyhán) a piritott kenyérre (franciás *croûton*, angolos *toast*) tálalásban, távolabbról az általában reggelire fogyasztott, meleg kakaóba tört kalácsban. A Magyarországon az utóbbi időkben levestorként is terjesztett krémleveseket (paradicsom, gomba, zeller, hagyma stb.) szintén piritott kenyérkockákra szokás tálalni (tudniillik ezek lényege az, hogy a zöldségből nem marad semmi darabosan), s az időről időre jelentkező inségek, betegségek alkalmával egészen általános a kenyér levesbetéttel készülő *kömény-magosleves*.

A kenyérleves kapcsán – amely úgy készül, hogy a kenyeret előbb megsütik, majd megfőzik – érdemes kitérni az ételkészítés ígéinek néhány főbb szószemantikai és grammatikai jellegzetességére. (Érdekes az is, hogy a moldvai és néhol az erdélyi magyarságnál a kenyeret még a XIX. században is helyettesítő, kukoricából készült puliszkát helyenként főzték, mint a kását, helyenként sütötték, mint a kenyeret vagy lepényt, s valamelyest ennek megfelelően más-más nevei is vannak: *puliszka*, *málé*, *pitán* stb.) Viszonylag kevés közösség létezik a földön, amely anyagi kultúrája fejletlensége okán vagy esetleg önként, konyhaműveleteiben ne élne a sütés-főzés eljárásaival. Alitólág például az andamániaiak, mivel nem ismerik a tüzet, nem sütnék-főznek, a hazai bicsérdisták pedig elvből nem fogyasztanak – némi laxizmussal – mást, mint nyers ételt. A két alapvető művelet közül a sütés alaptechnikája az ősi, a főzés már fejlettebb technikát, mégpedig főzőedényt követel meg, akárcsak a zsírban (olajban, vajban) sütés.

Ami a sütés-főzés ígéit illeti, a paradigmaticusan kontrasztban álló kifejezések, kiváltképpen pedig a lexikalizált szók száma nagyjából megfelel a nyelv által képviselt kultúra gasztronómiai fejlettségének. Például a francia és a kínai nyelvben, melyek kimondottan fejlett és nagy tradíciójú konyhával rendelkező kultúrákat képviselnek, az ételkészítésnek lényegesen több ígéje lexikalizált, mint például az ausztráliai nyelvekben. Ugyanakkor a lexikalizált szók száma nem kitüntetetten fontos, hiszen azok a különbségek, amelyek esetleg egy nyelvben lexikalizálódtak, más nyelvekben szintagmatikusan, körülírással kifejezhetők. Az angolban a sütés-főzésre kivételesen sok ige lexikalizálódott: a *cook* („süt-főz”) mellett *bake* („zárt helyen süti”), *boil* („főz”), ame-

rikai angol *broil* és brit angol *grill* („nyílt, erős tűzön süt”), *fry* („zsiradékban süt”), *roast* („különféle módon, sütőben, nyárson, parázs fölött stb. süt”) *steam* („párol”) a legfontosabbak, s ezek mellett olyan periferiálisabb igék is használatosak, mint *simmer* („lassú tűzön főz”), *stew* („folyadékban, zárt edényben hosszasan süt”), *poach* („buggyant”) stb. A spanyol ezzel szemben a *steam* („párol”) megfelelőjeként a *cocer al vapor* és a *bake* („kemencében süt”) megfelelőjeként az *asar en el horno* vagy *cocer al horno* stb. kifejezésekkel él (Lehrer 1986: 161). A spanyol konyhaművészet pedig mindezeketől függetlenül aligha minősíthető az angolnál fejletlenebbnek.

Adrienne Lehrer, a világ nyelveiben a sütés-főzés igéit áttekintve, ezekről néhány univerzálit is megfogalmazott. Ezek közül talán a legfontosabb az, hogy ha egy nyelvben két vagy több ilyen ige lexikalizált, akkor közülük egy a főzést jelöli. Ez alól csak azok az ausztráliai, új-guineai stb. kultúrákat képviselő nyelvek a kivételek, ahol a főzés nem szerepel a hagyományos konyhaműveletek között. A további lexikalizált igék általában a sütés különböző módozatait jelölik. Gyakori például, hogy a zsiradékban sütésnek külön igéje van (például angol *fry*, francia *frire*, spanyol *freir*, lengyel *smazyć*, joruba *din*) (Lehrer 1986: 161), vagy hogy a sütés két említett alaptechnikájának jelölésére szolgál két külön ige, például a luganda (vagy ganda, ugandai bantu nyelv) *kusiika* („edényben süt”) és *kwokya* („nyílt tűzön süt”).

A magyar köznyelv a sütés-főzés lexikalizálását illetően az angolhoz, franciához, kínaihoz, jorubához stb. képest szegényesnek minősíthető, mivel az alapvető *süt* és *főz* mellett jobbra csak periferiálisan használatos igéink vannak: *ránt* (elágazó jelentéseinél közös vonás a lisztadalékkal való sütés), *párol*, *pirít* (kenyeret és ettől egészen eltérő módon májat), *pörköl* (*pergel*), *abál*, *fomnyaszt*, *buggyant* („posíroz; forrásban levő levesbe, mártásba, főzelékbe tojást üt, s azt egészen rövid ideig főni hagyja”) stb.; az általában csak a műnyelvben használt, részletező jelentésű igék nagy része pedig francia jövevényszó, esetenként talán német közvetítéssel, de magyar honosító képzővel (*blansíroz*, *flambíroz*, *posíroz*, *szotíroz*).

A különböző elnevezérendszerekben, taxonómiákban a terminusok jelentései gyakran fedik egymást, mégpedig legalább kétféle módon: részleges szinonímia és részleges hiponímia révén. Ez utóbbira példa, mégpedig a taxonómia legfelsőbb szintjén, hogy a magyar *főz* igéhez hasonlóan a „főz” jelentésű ige számos nyelvben tágabban, átfogóan „süt-főz” jelentésű, például német *kochen*, lengyel *gotować*, joruba *sè* (Lehrer 1986: 161), luganda *kufumba*.

Az ételkészítés igéi jelentős részének használatát az úgynevezett kollokációs vagy szelekciós restriktciók szabályozzák, az ételkészítés igéi szoros kapcsolatban állnak azokkal a szókkal, amelyek a készítés alatt álló dolgokat jelölik. P. H. Matthews példája (1981: 5) erre, hogy a brit angolban a *toast* („pirít”) kenyérre (*bread*), a *grill* húsról (*meat*) használatos, pedig mind a két művelet lényege lapos ételdarab sütése rácson, erős tűzön. A mai német *toasten* (angol jövevényszó) csak a kenyér pirításának leírására használatos, és eredetije, az angol *toast* is leggyakrabban és legtipikusabban erre, igaz, itt előfordulhat olyan kifejezésekben is, mint például *toasted grated coconut* „pirított, reszelt kókuszdió” (Lehrer 1986: 161). Lehrer ilyesféle példája (1986: 161), hogy az angolban sütőben ha sonkát (*ham*) sütnek, azt a *bake*, ha viszont közönséges marhahúst, azt a *roast* igével írják le. Az angol *to boil eggs*, illetve *to poach eggs* és a magyar *tojást főz*, illetve *tojást buggyant* vagy *tojást posíroz* kifejezéspárok jelentése közti különbség első sorban abból áll, hogy a tojás a főzés során héjában marad-e.

Gundel Károly (1943: 299) igen kritikusan nyilatkozott az erdélyi fejedelmi udvar

SAKÁTSTUDOMÁNY című szakácskönyve, az említett, legkorábbi fennmaradt magyar szakácskönyv szerzőjének szóhasználatáról. „Főmesterünk nemigen tett különbséget a sütés és főzés lényege között, s egyik kifejezést a másik helyett használja. [...] Azokat a finom árnyalatbeli különbségeket, melyeket a sütés és főzés között a mai konyhai nyelvünk használ (párolás, pirítás, pörkölés stb.), s azokat az árnyalatokat, amelyeket a francia konyhanyelvben még részletesebben különböztetnek és jelölnek meg (poêler, griller, rôtir, sauter, braisir), egyáltalán nem ismeri, sőt csak igen gyéren utal a készítés lassúbb vagy gyorsabb menetére (a tűztől távol, gyenge tűzön).” Ugyanakkor egy gondos nyelvészeti tanulmánynak sikerült kimutatnia, hogy a szerző a sütés-főzésre vagy két tucat igét használt (Hutás 1958: 43–46, 51–53), egyiket-másikat finom árnyalatok kifejezésére, például a *ropogtat* szót „úgy főzi sűrűre az ételt, hogy a főzéssel elpárologtatja a levét” jelentésben (1958: 45), s a mai *párol* megfelelőként a (meg)fonnyaszt és fojt szókat (1958: 53).

A nyelvészetben legalább Hermann Paul munkássága óta szokás megkülönböztetni az iránytárgyat és az eredménytárgyat. A külső vagy iránytárgy (affiziertes, äusseres Objekt) meglevő tárgyat nevez meg, melyre a cselekvés irányul, például *kenyeret pirít, verset olvas, verset szaval*. A belső vagy eredménytárgy (effiziertes, inneres Objekt) azt nevezi meg, ami a cselekvés által jön létre, például *kenyeret süt, verset ír*. A sütés-főzés igéi az eredménytárggyal is járható, úgynevezett megvalósító (efficiáló) igék közé tartoznak. A megvalósító ige mellett a tárgy ilyenkor valami olyan dolgot jelent, amely a cselekvés folyamán valósul meg, és mint a tárgyi valóság része meg is marad. A nyelvészek gyakran éppen a sütés-főzés igéivel alkotott mondatokat hoznak például (Matthews 1981: 16–17). Ilyesféle példa lehet, hogy míg például a *Kolbászt süttött* mondat jelölte szituációban a kolbász már megvolt, a tárgy iránytárgy, a *Süteményt süttött* mondat jelölte szituációban a sütemény az ige jelölte cselekvés révén keletkezett, tehát a tárgy eredménytárgy. Az 1960-as évek vége óta Charles J. Fillmore kezdeményezésére az úgynevezett esetgrammatika keretében folytatnak olyasféle mondatsemantikai vizsgálatokat, amelyek egy közös RESULT („eredmény”) nevű mély esetet tételeznek fel a *levest főz* kifejezés tárgya és a *leves fő* kifejezés alanya számára. A *levest főz*, illetve a *halat főz* kifejezések tárgyai pedig különböző mély eseteket – RESULT, illetve OBJECT – képviselnek (Matthews 1981: 24). Analóg módon a RESULT esetet képviselik a *kenyeret süt* és a *kenyerlevest főz* kifejezések tárgyai, a *kenyeret főz* kifejezése pedig az OBJECT esetet.

Czifray István sok kiadást megért, a XIX. században igen népszerű szakácskönyve a kenyérsütésnek külön fejezetet szentelt (1840: 515–521), s a levesekről szóló rész (1840: 1–51) számos receptje végződik ilyesféleképpen: „*tálald-ki szeldelt zsemlyére/pírtott kenyérre/pírtott szeletekre/valami lepényre/koczkásan vágott zsírban sült házi kenyérre/koczkásan vágott 's írós vajban pergelt zsemlyére/hosszában vágott és pírtott rozskenyérre*”. Czifray két kimondottan kenyérlevesnek címkézett receptet is adott. Az egyszerű kenyérlevesé: „*Készíts tiszta főtt borsó levét; tégy bele petrezselyem gyökeret; főzd meg; ránts meg zsírban apróra szeldelt házi kenyeret; megfűszerezvén és sózván a' levét, töltsd a' kenyérre és forrald fel; 's végre üss bele nyers tojást*” (1840: 29). Kenyérleves betegeknek és lábadozóknak javallva: „*Főzd meg a' kenyér héját két harmad rész vízben 's egy harmad rész borban, 's adj hozzá azután egy kis czukrot vagy köményt. Négy lat kétszersültet is lehet másfél font vízben addig főzni, míg elég puha nem lesz, mellyhez azután két vagy három evő kanál bort adjál, és fél lat czukrot, mellyet előbb a tojás székevel jól öszvehabartál*” (1840: 46–47).

Czifray a hagyományos, kenyérből készített és más levesbetétek mellett ismertette a rántást is. Például egy leves receptjében szerepel a következő: „*Olvasz-fel rézlábasban*

irós vaját, vess reá egy fej felvagdalt vöröshagymát, hints bele két kalán lisztet 's pirítsd-meg; ezután öntsd reá a' levest lencsével együtt 's forrald fel" (1840: 25–26). Egy főzelék receptjében pedig ez áll: „melegíts meg egy darab vaját, adj hozzá két vagy három kanál lisztet, pergeld meg egy kevéssé, töltsd fel jó levessel" (1840: 122). Czifray könyvének érdekessége, hogy – címéhez méltatlanul – feltűnően mellőzi a disznóhúst, disznósírt, így vajjal javallja a rántás készítését is.

A kenyérleves következő változata a XIX. század egyik igen népszerű étele volt: a vajban piritott barna kenyeret húslevesbe főzték (esetleg át is törték), és tojással bugygyantották vagy behabarták. (Hagymásan és kolbásszal is készítették.) A kenyérlevesre a XX. századi magyar nyelvjárásokból csak szórványos adatok vannak, így Csongrád (*könyérleves*) és Veszprém (*kényérleves*) megye néhány településéről: „*olyan leves, amelybe tészta helyett piritott vagy száraz kenyeret tesznek*" (Lőrinczy, szerk., 1992: 203). A kenyérlevesnek azonban másféle népi változatai is ismeretesek. Például Felsőgörzönyben a kenyérleves (*kenyírläväs*) vagy hurkaleves az, amit a hurkafőzőskor keletkezett *fony* -nyadóból (hurkaléből) készítenek, s belé kenyeret tesznek (Bolla 1939: 131); ennek megfelelője egyes német tájakon a *Metzelsuppe* (Crewe 1990: 180).

A kenyérlevesfélék különleges típusai még a *demikát*, a német *Brotsuppe*, a francia *croûte au pot* és *panade*, a hidegen fogyasztott, több változatban készült spanyol *gazpacho*, az északolasz *zuppa pavese* és az erdélyi szász *Brock*. Hatvány Lili Csehszlovákiából hozza a kenyérből és juhtúróból készült *demikát* receptjét (é. n. 60). A német *Brotsuppe* „*édes-savanyú kenyérleves, melyhez a fele fekete, a fele fehér kenyeret almalébe áztatják, borban mazsolával és fűszerekkel megfőzik*" (Crewe 1990: 180). A francia *croûte au pot* piritott kenyérszeletekből, többféle hozzávalóval készül; a *panade* (olasz *panada*, *panata*) nevű levest általában tojás hozzáadásával főzik (Böttiger 1968: 35; Carnacina & Veronelli 1974: 181; Crewe 1990: 47, 206). A francia műnyelvben *croûton* a levesbe is kerülő piritott kenyérszelet elnevezése, míg az *en croûte* (kb. „kenyérhégban") néhány tésztában sült étel nevében szerepel.

A vendéglátóipari műnyelvben *szokli* (francia *socle*) a találáskor bizonyos ételkomponensek kiemelésére, díszítésére és egyben körítésül szolgáló talapzatnak a neve. Még a XIX. században is a francia, egyáltalán európai úri lakomákon gyakran nem ehető anyagból (sztearin, gipsz, fa, tollak stb.) magas, díszes talapzatokat készítettek az ételépítményekhez. Újabban hideg ételeknél általában saláta vagy apróra tört jég; melegknél köret (rizs, burgonya), piritott zsemle- vagy kenyérszelet (*croûton*, magyarosan a műnyelvben *kruton*) szerepel leginkább. (Egyes szakácsversenyeken máig fantasztikus építmények készülnek.) Valószínűleg a korai magyar műnyelvben – így az erdélyi fejedelmi udvar említett, XVI. századi SZAKÁTSTUDOMÁNY című kézikönyvében – a *hid* szerepelt „talapzat" jelentéssel (Gundel 1943: 300, Hutás 1958: 58–59, 69, 74).

A tojás buggyantásával (posírozással) készülő dél-svájci (Tessin kantoni) *zuppa del paes* és az északolasz (lombardiai) *zuppa (alla) pavese* úgy készül, hogy egy serpenyőbe egy-két szelet piritott (esetleg ráadásul vajas) kenyeret helyeznek, ráütnek egy tojást, forró húslevesrel megtöltik a serpenyőt, és néhány pillanatig (míg a tojásfehérje szilárdulni kezd) tűzőn tartják, s mellé reszelt parmezánsajttal, tűzforrón tálalják (Behring 1972: 17, Carnacina & Veronelli 1974: 73, David 1989: 53). Crewe (1990: 207) is megemlékezik arról a legendáról, mely szerint I. Ferenc francia királynak szolgálták fel ezt a levest, amikor V. Károly Habsburg uralkodó ellenében elvesztette a paviai csatát (1525. február 24.).

A több változatban (például szalonnával) készített erdélyi szász *Brock* lényegében kenyérleves (Kövi, szerk., 1980: 38); egyik változata, az úgynevezett *Eiernbrock mit Fleischbrühe* („tojás-brock húslevessel”, „kenyerleves tojással és húslével”) pedig kimondottan a *zuppa pavese* megfelelője (1980: 104). Más *Brock*-féleségek felfőzött tehén- és juhtejjtel (*Milchbrock*) készülnek, ezt öntik rá a tányéron elhelyezett kenyérre (Kövi, szerk., 1980: 103, 105). A *Brock* szó etimológiáját tekintve valószínűleg a *brocken* „aprít” (távolabbról a *brechen* „tör”) ige származéka, s figyelemre méltó még az egybecsengése a „kenyér” jelentésű *Brot* szóval. A *Brock* egyébként jövevényszóként egyes erdélyi magyar helységekből is ismert, például *bróuk* változatban „agyasleves” jelentéssel Apácáról, Halmágyon pedig *bruók*, *brüók* változatban „aludt tej felfőzve és tálba aprított kenyérre törve” jelentéssel jegyezték föl (Lőrinczy, szerk., 1979: 601).

A spanyol *gazpacho* kenyérbélből, uborkából és más zöldségféléből készített, olajos, fokhagymás, ecetes leves. Eredeti, vörös (paradicsomos) andalúziai változata mellett népszerű még extremadurai fehér és malagai mandulás típusa is. Jéghidegen szokás fogyasztani (Casas 1985: 124, 130–133).

Irodalom

- Behring, Sylvia: KÖSTLICHES AUS DER SCHWEIZER KÜCHE. München: Südwest, 1972.
- Bolla József: A NÉPI KONYHAMESTERSÉG MÚSZÓKINCSE FELSŐGÖRZSÖNYBEN (BAKONYALJA). *A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének Dolgozatai* 20. Értekezések az 1939. évről, 66–152.
- Böttiger, Theodor: DIE ORIGINAL PARISER KÜCHE. München: Wilhelm Heyne, 1968.
- Carnacina, Luigi & Luigi Veronelli: LA CUCINA RUSTICA REGIONALE. 1. ITALIA SETTENTRIONALE. Milano: Rizzoli, 1974.
- Casas, Penelope: THE FOODS AND WINES OF SPAIN. Harmondsworth: Penguin, 1985.
- Crewe, Quentin: NEMZETKÖZI ÉTLAPKALAUZ. Fordította Szilágyi Katalin. Bp.: Park, 1990.
- Czifray István: MAGYAR NEMZETI SZAKÁCSKÖNYVE, MAGYAR GAZDA ASSZONYOK SZÜKSÉGEIHEZ ALKALMAZTATVA. Pest: Petrózai Trattner J. M. & Károlyi Istv., 1840, 6. meg bővített kiadás.
- David, Elizabeth: ITALIAN FOOD. Revised Edition. Harmondsworth: Penguin, 1989.
- Gundel Károly: A KONYHA FEJLŐDÉSE ÉS A MAGYAR SZAKÁCSKÖNYV IRODALOM A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG. In: Ballai Károly, szerk.: A MAGYAR VENDÉGLÁTÓIPAR TÖRTÉNETE I. A HONFOGLALÁS SZÁZADÁTÓL AZ 1848/49. SZABADSÁGHARCIG. Bp.: Kultúra és Propaganda, 1943: 287–371.
- Hatvany Lili: ÉLETMŰVÉSZET – ÉTELMŰVÉSZET. Bp.: Színházi Élet, é. n.
- Hutás Magdolna, R.: AZ ÉTELKÉSZÍTÉS MŰVELETEINEK ÉS ESZKÖZEINEK NYELVI KIFEJEZÉSEI LEGREGÍBB SZAKÁCSKÖNYVUNKBEN. Bp.: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1958.
- Kisbán Eszter: A KENYÉR A TÁPLÁLKOZÁSI STRUKTÚRÁBAN. NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM 4. Bp.: Akadémiai, 1970: 97–125.
- Kiss Lajos: SZLÁV TÜKÖRSZÓK ÉS TÜKÖRJELENTÉSEK A MAGYARBAN. Bp.: Akadémiai, 1976.
- Kövi Pál, szerk.: ERDÉLYI LAKOMA. Bukarest: Kriterion, 1980.
- Lehrer, Adrienne: LINGUISTIC ASPECTS OF CULINARY PRACTICES. In: Thomas A. Sebeok, ed., ENCYCLOPEDIA OF SEMIOTICS. Tome 1, A–M. New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1986: 160–2.
- Lőrinczy Éva, B., szerk.: ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Bp.: Akadémiai. 1: A–D, 1979; 3: K–M, 1992.
- Matthews, P. H.: SYNTAX. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1981.

SIGMUND FREUD ÉS FERENCZI SÁNDOR LEVELEZÉSÉBŐL

Szegzárdy-Csengery Klára fordítása

Dr. Ferenczi Sándor
ideggyógyorvos
kir. törvényszéki orvosszakértő
Budapest VII., Erzsébet körút 54.

1908. január 18.

Igen tisztelt Professzor úr,
nagyon hálás vagyok Önnek, amiért készen mutatkozott, hogy engem dr. Stein¹ kol-
léga társaságában ismeretlenül is fogadjon. Nemcsak azért, mert vágyom arra, hogy
személyesen találkozhasam Professzor úrral, hiszen az Ön tanai már több mint egy
éve szüntelenül foglalkoztatnak, hanem azért is, mert ez a találkozás számomra igen
hasznosnak és tanulságosnak ígérkezik.

Most, amikor arra készülök, hogy az Ön valamennyi felfedezésével egy részint tel-
jesen tájékozatlan, részint rosszul tájékoztatott orvosközönség elé lépjek,² nagyobb
szükségem van a tudásra, mint valaha. Eközben az Ön axiómáját tartom szem előtt,
miszerint ahhoz, hogy az ember igazát elismerjék, tekintettel kell lennie a hallgatóira.
Így tehát kezdetben csak néhány felettebb szembeötlő, könnyen érthető s ezáltal meg-
győző tényt akarok felsorakoztatni. A feladat mindenesetre nagyon nehéz: ha tapin-
tatlanul lerohannám a hallgatóságot, azzal csak ártanék az ügynek, így legalább az
önmérsékletben szeretnék mesternek bizonyulni.

Bocsásson meg, amiért in medias res török Önre. A téma könnyen úrrá lesz az em-
beren.

Még egyszer köszönöm a kedvességét, és jóleső várakozással tekintek február má-
sodika elébe.

Készséges híve

Dr. Ferenczi

Prof. Dr. Freud
Wien IX., Berggasse 19.

1910. október 6.

Kedves Barátom,³
érdekes, hogy mennyivel könnyebben fejezi ki magát írásban, mint szóban. Abból,
amit ír, természetesen már nagyon sokat vagy szinte mindent tudtam, s így csak né-
hány apró felvilágosítással kell szolgálnom. Hogy miért nem szidtam meg Önt, meg-
nyitva ezzel az utat valamiféle megegyezés felé? Való igaz, ez gyengeség volt részemről,
én [sem] az a $\Psi\alpha^4$ felsőbbrendű ember vagyok, akit megalkottunk, s nem tudtam úrrá
lenni a viszont-indulatáttételen. Nem tudtam, mint ahogy három fiam esetében sem
tudok, mert szeretem és egyúttal sajnálom őket.

Ön nemcsak észrevette, hanem meg is értette, hogy *már nem* igénylem a személyiség
teljes kitárulkozását, s helyesen vezette vissza ezt a változást traumatikus eredetére.
Miért makacsolta hát meg magát eközben? A Fliess-eset⁵ óta, amelynek feldolgozásá-

val – amint látta – éppen el voltam foglalva, kihunytt bennem ez az igény. Valamelyes tért hódított a homoszexualitás,⁶ és ezt saját énem kitágítására használtam fel. Ami a paranoiásnak nem sikerül, az nekem sikerült. – Vegye még hozzá, hogy többnyire nem voltam valami jól, többet szenvedtem belpanaszaimtól, mint amennyit be akartam vállalni, s gyakran tettem szemrehányást önmagamnak: ne utazzon, aki nem ura jobban a Konrádjának.⁷ Az „őszinteségnek” ezzel kellett volna kezdődnie, ám Ön nem tűnt nekem elég szilárdnak, s féltem, hogy úrrá lesz Önön a túlzott aggodalmaskodás.

A kellemetlenségekre, amelyeket Ön okozott nekem – bizonyos fokú passzív rezisztenciát is beleértve –, ugyanaz a sors vár, mint az úti emlékekre általában: az apróbb, zavaró tényezőket eltünteti az öntisztulás folyamata, s csak a szép marad meg, intellektuális használatra.

Ön nagy titkokat sejt nálam, és nagyon kíváncsi ezekre – ez világosan látszott, ám kíváncsiságának infantilis jellege is könnyen felismerhető volt. Mint ahogy minden tudományos kérdést megosztottam Önnel, éppígy csak kevés személyes kérdésről hallgattam; az a dolog tehát, a nemzeti ajándékkal⁸ kapcsolatban, úgy gondolom, meg lehetőszen indiszkrét volt. Amint arra már utaltam, álmaim akkoriban kizárólag a Fliess-ügy körül forogtak, az eset sajátos természetéből fakadóan azonban nehezen tudtam volna Önt beavatni.

Így hát közelebből szemügyre véve mindent, bizonyára úgy találja majd, hogy nincs is szükség közöttünk oly nagy leszámolásra, mint ahogy azt Ön kezdetben talán gondolta.

Szivesebben irányítanám figyelmét a jelenre, s elmondanám Önnek, hogy hiányzik a neve a *Korrespondenzblatt*⁹ 1. számának bécsi tagnévsorából; ez ellen panaszt kellene tennie; továbbá, hogy a tegnapi, első este¹⁰ igen jól sikerült, s hat új tag felvételi javaslatát eredményezte. Most, hogy Jung¹¹ mint elnök végre megmozdult, és körbeküldi az alapszabályzatot, a *Korrespondenzblatt*ot, valamint egy tagfelvételi ívet, az az ember benyomása, hogy a szervezőmunka sikerrel járt. Bizonyára emlékeznek majd rá, milyen nagy részt vállalt Ön ebből a munkából.

Megírtam-e már Önnek, hogy végre magam fordultam Bleulerhez,¹² s arra kértem, magyarázza meg az egyesület alapításával kapcsolatos eljárását, valamint részletesen beszámoltam a saját viselkedésem motivációjáról. A válasszal Bleuler még adósom.

És azt megírtam-e már, hogy lefordítottam Putnam¹³ tanulmányát a *Zentralblatt*¹⁴ számára, ám a nekem szánt bók miatt, melyet tartalmaz, nevem feltüntetése nélkül kell megjelentetnem?

Arról azonban bizonyára nem számoltam még be, hogy ismételten átnéztem Schreber¹⁵ esetét, s úgy találtam, igazolódik feltételezésünk, miszerint paranoiás esettel állunk szemben. Számos komoly értelmezéshez kaptam indítást. Most arra kértem Stegmann¹⁶ hajtson föl minden személyes dokumentumot az öreg Schreberről.¹⁷ Ezekről a beszámolóktól teszem függővé, mennyit mondok majd el az ügyről a nyilvánosság előtt.

Mit szól hozzá, ha azt mondom, hogy az öreg Schreber doktor mint orvos „csodákra” volt képes? Egyébiránt azonban házizsarnok volt, „üvöltözött”¹⁸ a fiával, s éppoly kevéssé értette meg, mint az „alsórendű isten”¹⁹ a mi paranoiásunkat.

Szívesen fogadok minden megjegyzést a Schreber-ügy értelmezéséhez.

Szívélyes üdvözzel

az Ön Freudja

Dr. Ferenczi Sándor
Budapest VII., Erzsébet körút 54.

1911. február 16.

Kedves Professor úr,

az orvosi egyesületben tartott előadásom²⁰ során azt a taktikát követtem, hogy kizárólag a szuggesztió és a $\Psi\alpha$ közötti módszertani különbség magyarázatára szorítkoztam, ám az analízis segítségével felfedett tartalomra (a szexualitásra) ezúttal nem tértem ki. Így akartam tekintettel lenni a hallgatók ellenállására. Jól is ment minden, az emberek figyelmesen hallgattak. Ám alighogy előadásomat befejeztem, felállt egy ellenszónok (egy jelentéktelen vízgyógyász, a nevét Professor úrnak nem kell megjegyeznie), s hosszú előadást olvasott fel a $\Psi\alpha$ ellen. Arra nem számított, hogy egy Ψ analitikus „disznóságok” nélküli előadást fog tartani, s alaposan blamáta magát, amikor (Stekel²¹ könyvét idézve) a módszer szörnyűségeire utalt. Mindazonáltal sikerült némi felháborodást előidéznie. Többek közt a következőket állította: 1. A tudatalatti a psziché számára nem létező. 2. Az analízis tévtan, mely beteggé tesz, s lerombolja a kultúrát. (Arcátlanul hazudott, amikor azt mondta: Freud rá akarja szabadítani a társadalomra a megfélemlíthetetlen ösztönöket.)

Ezen felbátorodva felállt egy bőrgyógyász²² – jó szakember, ám közismert tréfacsináló –, és (tréfás hangnemben) nagyjából a következőket mondta: 1. Az analízis pornográfia, következésképp az analitikusoknak börtönben a helyük. 2. Az analízis veszélyes méreg; mielőtt alkalmaznánk, bizonyítani kell gyógyító hatását.

Végül (teljesen feleslegesen) egy fiatal, tapasztalatlan orvos szólalt fel: mivel főnöke vagyok a munkásklinikán, hízelegni akart nekem, s védőmmé lépett elő.

Válaszomban először is védőmtől határoltam el magam, amennyiben bebizonyítottam neki, hogy tapasztalat híján nézetei tökéletesen értéktelenek.

Ezután energikusan visszautasítottam az előző szónok hazugságait és buta vicceit.

Az egészben csak az az érdekes, hogy a legtudósabb német neurológusok és a legtapasztalatlanabb magyar általános orvosok megnyilvánulásai a $\Psi\alpha$ -sel kapcsolatban szinte szóról szóra megegyeznek. Ezen a téren a butaság abszolút demokratikus egyhangúsága uralkodik.

Az a szándékom, hogy németre fordítom az előadást – talán Bresler folyóirata²³ (vagy esetleg a *Zentralblatt*?) számára.

Szívélyes üdvözlettel

Ferenczi

Dr. Ferenczi Sándor
Budapest VII., Erzsébet körút 54.

1911. december 3.

Kedves Professor úr,²⁴

még mindig nincs jogom ahhoz, hogy nagykorúvá nyilvánítsam magam; infantilis beállítottságom biztos jele a sürgető vágy, hogy beszámoljak Önnek a személyemet érintő eseményekről.

Elég volt egyetlen szóval jeleznie, hogy ebben a nehéz helyzetben megértést tanúsít irántam, s máris úgy érzem, mindent el kell mondanom Önnek.

Az események gyorsabban követik egymást, mint ahogy gondoltam. Elmával szemben nem sikerült megőriznem az analitikus hűvös fölényét, s feltártam gyengéimet. Ez azután elkerülhetetlenül olyasféle közeledéshez vezetett, amelyet már aligha ne-

vezhetek az orvos vagy az atyai barát jóindulatának. – Ismerem és osztom az Ön nézetét a neurotikusok Janus-arcáról, s éppen ez a meggyőződés acélozott meg újra és újra, ha arról volt szó, hogy ellen kellett állnom valamilyen kísértésnek. Végül talán elvakított a szenvedély – Elma jellemében mindenestre semmi olyat nem találok, ami belsőleg megakadályozott volna a közeledésben. Megkönnyíti, ám meg is nehezíti helyzetemet az a rendkívül kedves, változatlanul barátságos és szeretetteljes viselkedés, melyet G. asszony²⁵ – aki egyébként mindent tud – tanúsít irántam. A leggyöngédebb érzéseket táplálom iránta, és borzasztóan sajnálom.

Ő tudja, hogy írok Önnek, s arra kéri Önt általam, hogy próbáljon mielőbbi döntésre sarkallni.

Analitikus szemmel nézve úgy képzelem, hogy Elma akkor vált különösen veszélyessé a számomra, amikor – miután az a fiatalember öngyilkos lett²⁶ – feltétlenül szüksége volt valakire, aki támogatja és *segíti* nehéz helyzetében. Csakhogy én ezt túl jól csináltam – ha erőmet összeszedve átmenetileg tartózkodtam is a gyengédségtől. De egy kis rés nyílt ellenállásom falán – és most minden valószínűség szerint győztesen vonul be szívembe.

Őn ismer engem, tudja, hogy családra vágyom, ismeri G. asszonyt is, előnyeit és egyetlen hátrányát²⁷ – valamint az én szervezetem gyenge pontját (albuminuria).²⁸ Talán fel tudja hívni a figyelmemet valamire, ami hasznomra válhatna a döntő harcban.

Köszönöm megértését –

szeretettel
odaadó hive, Ferenczi

Jegyzetek

1. Stein Fülöp (1867–1918) pszichiáter, az alkoholizmus szakértője. Az ő révén ismerte meg Ferenczi Freudot személyesen is.
2. Ferenczi 1908. március 28-án beszélt a Budapesti Királyi Orvosegyesületben a neurózisok freudi elméletéről és a pszichoanalitikus módszerről.
3. Freud közös szicíliai útjuk után írta ezt a levelet Ferenczinek. A vakáció barátságuk első nagy válságát jelentette, a két férfi között feszültség keletkezett, amelyet az utazás után levélben oldottak fel. Ferenczi nagyobb ösztönéséget, több kitérőközítést várt Freudtól, aki viszont olaszországi együttlétüket felületesebb útítársi kapcsolati szinten szeretne volna tartani.
4. A korai pszichoanalitikusok ezzel a két görög betűvel rövidítették a pszichoanalízis főnevet, a pszichoanalitikus jelzőt stb.
5. Freud csalódással végződő barátsága Wilhelm Fliess (1858–1928) berlini orvossal. A

Fliess-kapcsolat a Freud–Ferenczi-viszony mellett Freud életének legmélyebb barátsága volt.

6. Freud természetesen átvitt értelemben használja ezt a kifejezést, a férfibarátságokban a pszichoanalitikus elmélet szerint mindig jelen levő rejtett, jelképes homoszexualitást érti alatta.

7. Carl Spitteler svájci író egy regénye nyomán szállóige Freud és a korai pszichoanalitikusok körében. Jelentése a fentiekben körülbelül: aki nem ura jobban a testének, aki nem teljesen egészséges.

8. Freud így nevezte a konzíliumokból befolyó honoráriumait, amin rendszerint régiségeket vett.

9. Korai pszichoanalitikus folyóirat, amely túlnyomórészt szervezeti ügyekkel foglalkozott.

10. A bécsi pszichoanalitikai kör első őszi ülése a nyári szünet után.

11. Carl Gustav Jung (1875–1961) neves svájci pszichiáter, egy ideig Freud híve, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület elnöke, majd egy önálló mélylélektani irányzat megalapítója.

12. Eugen Bleuler (1857–1939) neves svájci pszichiáter, egy ideig Freud fenntartásokat is hangoztató híve.

13. James Jackson Putnam (1846–1918) amerikai pszichiáter, pszichoanalitikus.

14. *Zentralblatt für Psychoanalyse*, korai pszichoanalitikai folyóirat.

15. Daniel Paul Schreber szászországi jogász. EGY IDEGBETEG EMLÉKEZÉSEI című könyve a szakemberek körében a mai napig sokat forgatott autopszichopatógráfia, egy üldözései-tényekben szenvedő elmebeteg beszámolója betegségéről. Freud tanulmányt írt a könyvről.

16. Arnold Georg Stegmann német pszichiáter, pszichoanalitikus.

17. Daniel Gottlob Moritz Schreber (1808–1861) neves pedagógus, Daniel Paul Schreber apja.

18. Daniel Paul Schreber gyakran írt pszichotikus eszmefuttatásaiban az úgynevezett „üvöltőcsodáról” (Brüllwunder).

19. Daniel Paul Schreber különféle, egymással hierarchikus kapcsolatban álló istenekről írt autopszichopatógráfiájában.

20. Ferenczi 1911. február 12-én tartott előadást a budapesti orvostársaság előtt SZÜGEGSZTŐ ÉS PSZICHOANALÍZIS címmel.

21. Wilhelm Stekel (1868–1940) bécsi pszichiáter, aki hamarosan elszakadt Freudtól, és önálló mélylélektani irányzatot alapított.

22. Talán Porosz Mór (1867–1935?) bőr- és nemigyógyász, a pszichoanalízis ismert korabeli ellenfele.

23. A Johannes Bresler (1866–1936) német pszichiáter által kiadott *Psychiatrisch-neurologische Wochenschrift*.

24. A levél azután íródott, hogy Ferenczi pszichoanalitikus kezelés közben szerelmi kapcsolatba került Pálos Elmával, sokéves barátnője, Pálos Gizella lányával.

25. Pálos Gizella (1865–1948), született Altschul, Ferenczi későbbi felesége, majd özvegye.

26. Elma udvarlója kevéssel korábban végzett magával.

27. Gizella nyolc évvel idősebb volt Ferenczinél, így nem remélhették, hogy gyerekük lesz.

28. Fehérjevizelés, vesebetegség tünete lehet. Ferenczi veséje egészséges volt, de a hipochondriás férfi albuminuria miatt vesebetegségtől félt.

A levelek fordítása a következő kötet alapján készült: Sigmund Freud–Sándor Ferenczi: BRIEFWECHSEL. BAND I/1. 1908–1911. Herausgegeben von Eva Brabant, Ernst Falzeder und Patrizia Giampieri-Deutsch. Unter der wissenschaftlichen Leitung von André Haynal. Transkription von Ingeborg Meyer-Palmedo. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1993. A fenti jegyzetek összeállításában nagymértékben támaszkodtunk Ernst Falzedernek a fenti kiadás számára írt jegyzeteire; a jegyzeteket Harmat Pál írta.

NORTHROP FRYE KÉT PRÉDIKÁCIÓJA ELÉ

Northrop Frye (1912–1991) kanadai irodalmár, metodista lelkipásztor a háború utáni amerikai irodalomkritika egyik legnagyobb alakja. Főbb művei: Blake-monográfiája, a *FEARFUL SYMMETRY* (RET-TENTŐ SZIMMETRIA; 1947); elméleti munkája *A KRITIKA ANATÓMIÁJA* (1957; Szili József kész fordítása talán egyszer meg is jelenik); két könyve a Biblia és az irodalom kapcsolatáról, a *THE GREAT CODE* (1981) és a *WORDS WITH POWER* (1990) – e kettőt *KETTŐS TÜKÖR* és *AZ IGÉK HATALMA* címmel az Európa Könyvkiadó jelenteti meg a közeljövőben; és a *THE DOUBLE VISION: LANGUAGE AND MEANING IN RELIGION* (1991; *A KETTŐS LÁTOMÁS: NYELV ÉS ÉRTELEM A VALLÁSBAN*) – ezt idei számaiban folytatásokban közli a *Pannonhalmi Szemle*; továbbá több mint húszkötetnyi tanulmány és esszé Shakespeare-ről, Miltonról, a romantikáról, Yeatsről, Eliotról, Wallace Stevensről, a kanadai irodalomról, oktatásról és a kritika társadalmi szerepéről.

Nem egészen „ortodox” nézeteire utalva egyszer az elfajzott tanítvány, Harold Bloom megkérdezte a mestert, hogy vajon palástja megvan-e még. „*Hogyne volna* – felelte Frye. – *Én adom össze és te metem a tanítványaimat.*”^{*} A kérdés joggal

vetődik fel, hiszen Frye maga mondja az *ANATÓMIÁ*-ban, hogy a kritikus a vallást éppolyan „*emberi feltevés*ként” kezeli, mint bármilyen más. Csak akkor miért prédikált a Kanadai Egyesült Egyház lelkipásztora-ként, ha ritkán is, főként egyetemi gyülekezetekben? Kettős tudat? Aligha. Inkább arról van szó, hogy Frye kritikus volt, akinek tárgya az irodalom, ez a „hipotetikus rendszer”, ahogyan gyakran nevezte, annak metaforikus nyelvével, ezen pedig irodalom és vallás történetesen osztozik. S minthogy ebben a nyelvben logikailag merőben különböző dolgok azonosulnak, Frye egyebek mellett ortodoxia és nem ortodoxia fogalmi-logikai kettősségén is túllépett. A Lélek adta szabadsággal, a Lélekkel, mely, miként Pál mondja, „*mindent megvizsgál, Isten mélységeit is*”.^{**} S ebben a vizsgálatban Frye addig ment el, ameddig a nyelv engedte. Másra, főleg az ilyen vagy-vagyos szembeállításokra valóban nem volt tekintettel.

Nyolc prédikációt ismerünk tőle, aligha van vagy volt több. Ezekből hat kötetben – innen vettük az alábbi kettőt –, egy folyóiratban jelent meg,^{***} egy pedig kiadatlan.

Pásztor Péter

^{*} Lásd Salusinszky Imre interjúkötetét, *CRITICISM IN SOCIETY*, New York, Methuen, 1987. 71. o.

^{**} I Korinthus 2,10; lásd még *WORDS WITH POWER*, 186. o.

^{***} Northrop Frye: *READING THE WORLD: SELECTED WRITINGS 1935–1974* (Robert D. Denham, szerk.), New York, Lang, 1990. 256–263. és 268–275. o. *Deer Park Church Magazine*, 1980. június.

Northrop Frye

UGRÁS A SÖTÉTBE*

Pásztor Péter fordítása

*Lectio: Jób 29**Kolossé 3**Textus: Salamon bölcsessége 18, 14–16*

A Salamon bölcsessége könyvében, a tizennyolcadik fejezet tizennegyedik–tizenhatodik versében ezt olvassuk: „Mert mikor az csendesség mindeneket elfoglalt volna, és az éjszákának fele elmúlt volna, az Te Mindenható beszéded mennyből, az királyi székből mint egy erős hadakozó az veszedelmes földre alá jöve. Az te bizonyos parancsolatodat mint egy jeles fegyvert hordozván, mindeneket halállal megtölté, egyfelől az eget érvén másfelől a földön járván.”

Bizonyosan azzal kell kezdenem, hogy megmagyarázom, miért éppen ezt a különös igazságszöveget választottam adventi prédikációm alapjául. A Salamon bölcsességének eleje arról beszél, hogy a bölcs ember az Isten kormányozta világ ismeretének örövend. Ám ahogyan az elbeszélés megy tovább, egyre inkább egzisztenciálisan fogja fel a bölcsességet, mint ami cselekszik a történelemben, és beleavatkozik, gyakran forradalmi módon. Így tehát a bölcsesség felfogása itt is, mint minden más bölcsességek könyvében a héber hagyományban, a *Szophiától* a *Logosz* irányába halad, a tárgyi világ megértésétől annak tudata felé, hogy isteni erő hatol a világba, és azt megváltoztatja. A könyv utolsó része az Egyiptomból való kivonulásnak, a szerző szemszögéből minden történelem legfontosabb cselekményének allegorikus magyarázata, és textusunk az exodust magát kísérő eseményekről szól: a páskáról, az egyiptomi elsőszülöttek lemészárlásáról, illetve Egyiptom és Izrael végső elkülönüléséről. Később az evangéliumok szintén a kivonulástörténet összefüggésében mondják el Krisztus életének történetét: születése Mózes születésének felel meg, megkeresztelése a Vörös-tengeren való átkelésnek és így tovább. Vagyis mindabból, ami az Újtestamentumot megelőzi, ez az igazság áll a legközelebb Lukács híres passzusához a születésről: „*Valának pedig pásztorok azon tartományban, kik künn a mezőn háltnak vala, és vigyáznak vala éjszakán az ő nyájok mellett.*”

Na persze a kedves, idilli, pásztori Lukács, aki oly mértékig megragadta képzeletünket és megnyerte szívünket, egészen más hangot üt meg, mint a felolvasott szakasz. A keresztyén költők, akik nem győzték hangsúlyozni az augusztusi béke pillanatát, a Janus-templom kapuinak bezárulását, mely jelezte, hogy minden háború véget ér a béke fejedelmének születésekor, Lukácsot követték, amidőn Krisztus születését a csend és a nyugalom légkörével vették körül. Csakhogy a születéstörténetnek egyéb változatai is vannak, melyek arra emlékeztetnek, hogy Isten ígéje kard is meg a béke eszköze is, hogy családokat szakít szét, és országokat dönt romba. Az Újtestamentumban a születés történetét három elbeszélésből ismerjük. Az egyik a Mátéé, ő vonultatja föl a bölcséket, a második a Lukácsé, ő számol be a pásztorokról, és a harmadik, talán a legkorábbi, a Jelenések könyvének tizenkettedik fejezete, amely azt írja le, hogy egy

* Elhangzott a Victoria College kápolnájában 1971. december 12-én.

riadt asszony miként ad életet a Messiásnak a pusztában, és egy sárkány mint áll előtte, készen, hogy felfalja a megszületendő gyermeket.

A keresztyén piktorok ragyogó képeket festettek arról, hogy királyok – katonák, szolgák és kísérek hada élén – drága ajándékokkal vonulnak a gyermek Krisztus elé. Máté azonban semmiféle királyokról nem beszél, csupán annyit mond, hogy „bölcsek” érkeztek Betlehembe, hogy az isteni gyermek születése felől kérdezősködjének, majd titkon kiszöktek az országból, nehogy Heródes végezzen velük. Heródes uralkodása idején számos gyilkosság és mészárlás történt, az egyik, „a betlehemi gyermekgyilkosság”, amely Krisztus születését kísérte, halhatatlanná vált. A legenda úgy tudja, Heródes tulajdon fia is odaveszett, és amikor Augustus császár hírére szigorúan betartotta az étkezési előírásokat): bizonyára biztonságosabb Heródes disznájának lenni, mint fiának.

Ami pedig magát Augustust illeti, még ha uralma némi békét hozott is, ez csupán a kimerülés békéje volt a szörnyű polgárháborúk sora után, amelyekben az éppen győztes alaposan megtizedelte az éppen vesztes felet. Krisztus születése után alig néhány évvel egész római légiókat kaszaboltak le a germán erdőkben, ami arra figyelmeztetett: a birodalom határán túli törzsek készülődnek, és csak a pillanatot várják. Ha a szónak abban a technikai értelmében, hogy nem voltak hadjáratok, beköszöntött is a béke, ez semmit nem enyhített a szegények nyomorúságán. Amikor Lukács azzal kezdi elbeszélését, hogy Augustus császár kiadta parancsát, mind az egész világ megadóztattassék, látnunk kell, hogy ez a rendelet olyan iszonyú súllyal nehezedett a szegényekre, amelyet aligha foghatunk föl mai ésszel, akárhogy panaszkodjunk is az adók miatt. A birodalom rabszolgáinak java része azok közül került ki, akik éppúgy nem tudták kisajtolni magukból túlméretezett adóikat, mint megfizetni tartozásaikat, melyeket harminc-ötven százalékos kamat terhelt. Vér, rémület, nyomor, megaláztatás – ugyanúgy elválaszthatatlan az első karácsonytól, mint ahogy a mostanitól sem lehet elválasztani Bangladest vagy Kambodzsát.

Az egyházi naptár ezért iktatja karácsony elé advent időszakát, ezt a komor, töprengő és rosszat, fenyegetést, halált sejtető időszakot. A legtöbb tragédia arra figyelmeztet, hogy a siker és a jó mód sokkal inkább az illúziókat erősíti, semmint a valóság tudatát, és a Biblia a békére meg a szabadságra rendszerint mint múltbeli állapotra utal, ahogyan a ma esti, ószövetségi lectionkban, a Jób könyvében is, vagy jövőbelire, ahogyan az újszövetségi páli lectionban olvastuk. Avér és a rémület helye nem az egyetlen hely, ahol Istent meg lehet találni, de az egyetlen, ahol Isten megszülethet. Mert Isten születése szükségképpen összefügg Isten haragjával. Isten haragja nem holmi elaggott kísértet égi toporzékolása. Isten haragja kinyilatkoztatás az embernek: poklot teremtettél az életedből a földön. Amikor arról beszélünk, hogy Krisztus a halálával megennyhitette vagy kiengesztelte az Atya haragját, ezen azt értjük, hogy Krisztus kereszthalála lehetővé teszi az embernek, hogy mást is lásson, ne csak a poklot. Többnyire azonban az ember félelemmel felel Isten születésére, ahogyan Blake mondja:

*„Ám ha a Babát meglelik,
Fél az egész táj, s így kiált:
»Itt a Baba! Megszületett!«
És menekül, ki merre lát.»**

* A LÉLEKUTAZÓ. Tellér Gyula fordítása.

Adventet előbb-utóbb mégis követi a karácsony, és ezzel fölmerül a kérdés, vajon hogyan lett a karácsony keresztyén ünnep. Rejtélyes, máig megválaszolatlan kérdés. Először is a születéstörténetek viszonylag későn keletkeztek: a legkorábbi evangéliumok, a Márké és a Jánosé, a felnőtt Krisztus megkeresztelkedésével kezdődnek. Mi több, éles ellentétben a passióval, amely történetesen pontosan egybeesik a zsidó páskaünnepel, az Újtestamentumban nincs semmilyen utalás Krisztus testi születésének idejére. A keresztyénség, úgy látszik, megelégedett azzal, hogy más vallásoktól, a mithraizmustól és egyebektől vegye át a téli napforduló ünnepét. Ha ez igaz, ez az egyetlen fő keresztyén ünnep, amely a bibliai hagyományon kívülről származik.

Ebből jó is meg rossz is fakadt. Jó, hogy a karácsony kapcsolódási pontot jelent a keresztyénség és más vallások között. Rossz, és természetesen ez a nyilvánvalóbb, hogy a karácsony lényegében véve mindig is világi ünnep maradt, a keresztyénség jószerevel csak amolyan jogcím nélküli jóhiszemű lakóként bitorolja. A társadalom mai fejlődésével pedig a világ elsötétülésétől való félelem, a félelem, hogy a nap talán nem kel föl soha többé, ami az eredeti napfordulóünnep központi eleme volt, természetesen kiveszett belőle. Helyét ma a túltermelő társadalom hisztérikus aggodalma tölti be, hogy vajon a karácsonyi vásárlás hajtóereje fönntartja-e a kereskedelmi körforgást még egy éven át. Ilyen közegben az eredeti ünnep érzését még nem keresztyén formában is nehéz visszahozni. Sötétben könnyű meglátni a fényt, és amikor meglátjuk, többnyire örömmel és szeretettel fogadjuk. Annál nehezebb meglátni a valódi fényt a csillogás, a millió ragyogó fémfelületről tükröződő káprázat világában.

A világi karácsony ideológiája mai formájában Viktória és Albert kori német romantikus ügy, a Dickens-regények, a szülőközpontú nagycsaládok, a postabélyegreform, a Mendelssohn- és Wagner-féle esküvői indulók kultúráját tükrözi. A reklámokban persze minden ideológia olyasvalamire mutat, ami már nem létezik, ha ugyan valaha is létezett, ma azonban, az antiregény és a bömbőlő rockzene korában, a család és a postarendszer széthullásának idején ez a szakadék túl nagy. Olyan társadalomban, amelyben a nagy, boldog család egybegyülekezése inkább ok a neurózisra, mint az ünneplésre, talán át kellene alakítani az egész karácsonyi ideológiát ahhoz, hogy fennmaradjon.

Akárhogy is, a mai világi karácsony valójában újévi ünnep: Mikulás képviseli az óév szellemét,* míg az újat homályosan a kisdeddal azonosítjuk. Az azonosítást persze nem erőltetjük, mert ebből azt a kínos következtetést kellene levonnunk, hogy Krisztus születése és Mikulás halála ugyanaz az esemény. Ha egyszer azonban elfogadjuk Isten és ember azonosságát, azt az elvet, hogy Isten az emberben az emberi lét korlátai között cselekszik, és hogy az emberben rejlő istenséget a szenvedéssel és a béketűréssel, nem pedig a jó móddal kell társítanunk – ha ezt egyszer elfogadjuk, akkor vége a jóságos gondviselésnek, aki mindenféle jóval halmazza el a szeretett középosztályt, és idővel eljut majd az emberiség kevésbé szerencsés feléhez is, aki, Himnuszunkkal szólva, minket és jelképeinket megáld, mindenki más politikáját pedig összezavarja, és aljas praktikáit megghiúsítja.** Ez az Isten meghalt, nem mintha valaha is élt volna.

Ezzel ismét eljutottunk a karácsony jó oldalához, a közösséghez, melyet a keresztyénség és más vallások között teremt. Eredendően közös az érzés a római Saturnaliával, a decemberi ünnepel, melynek során az urak kiszolgálták rabszolgáikat, meg-

* Az angolszász világban Mikulás (Santa Claus) hozza az ajándékokat karácsony éjjel.

** A brit himnuszról van szó, hiszen Kanada brit dominium: „Confound their politics / frustrate their knavish tricks.”

emlékezvén az aranykori egyenlőségről, melyet Saturnus szimbolizál. Üres, tehetetlen rítus volt ez csupán, mely szimbolikusan elmondta, hogy a rabszolgaság egész rendszere, amelyre a római társadalom épült, rossz. Közös az érzés a zsidó Hanukka-ünnepel, mely ama hit templomának felszentelésére emlékeztet, amely kétezer éven át kitarzott temploma nélkül. Közös az érzés a Yule-lal* s világi karácsonyunk más előzményeivel, ahogyan ezt az ünnepet megüli az a társadalom, amely bármennyire érzélgős és nyájszellemű is, még mindig van benne sok jóakarat és valódi békeszeretet.

A keresztyénség legfontosabb erényének mindig is a hitet, a reményt és a szeretetet tekintették. Hinni annyi, mint adott közösséghez igazodni: a hit határoz meg bennünket mint keresztyéneket, zsidókat, muzulmánokat vagy marxistákat, és következésképp kizárólagos is. Minthogy ez az erő formálja a közösséget, hallatlanul hatékony: ez hozzá létre a világ minden nagy teljesítményét. Egyik beszédében Mao Ce-tung azt a mesét hozta fel példázat gyanánt, hogy egy ember el akart mozdítani egy hegyet, de hát egyszerre csak egy lapátnyi tudott odébb hajítani belőle. Nem csüggedt azonban, s azt mondta magában, egyszer majd a gyerekei, az unokái, azoknak a gyerekei elhordják a hegyet. Az Istennek olyannyira megtetszett ez az eltökéltség, hogy egy napon az ember arra ébredt, hűlt helye a hegynek. Ezt Mao természetesen így magyarázta: az igaz Isten a munkásosztály szervezett akarata. Érthető az isteni és az emberi akarat ilyesfajta azonosítása; imponáló is lehet, hogy ama keresztyén elvet visszahangozza, hogy a hit hegyeket tud elmozdítani. Az a bökkenő, hogy valódi kapcsolat az isteni és az emberi akarat között csak nagyon ritka és különleges összefüggésben jön létre. Az ember ugyanis ideje nagy részében őrzőngő majomként viselkedik, mint-hogy részint az is. És a hit erénye, bármily erős is, a benne rejlő kizárólagosság miatt, rossz irányba is terelheti, a gyűlölet felé, a szeretet helyett.

A hitet, amely gyűlöletté torzul, Isten nem fogadja el, de még csak el sem ismeri, legalábbis ezt mondja az evangélium: „*Akkoron pedig választ teszek nékik: Soha nem ismertelek titeket.*”** A keresztyén hit semmivel nincs jobb helyzetben más hitnél. Ez a hit teremtette a keresztyén civilizációt, amely sok ezer éven át uralta a világot az Atlanti-óceántól a Kaukázusig, és a modern világnak most is az egyik legnagyobb ereje. De bármily óriási is a keresztyénség teljesítménye, elég egy felületes pillantást vetni türelmetlenségére, az üldözésekre, „vallás”-háborúira, bigottságaira, hogy napnál világosabban lássuk: nem ez az Isten országa, Jézus nem erről beszélt.

Az igazi kapcsolódási pont a keresztyénség és a világ többi része között, melyet a karácsony jelképez: a remény. Szeretet nélkül a remény éppoly gyenge, mint amilyen erőszakos a hit szeretet nélkül. Ám a remény választja el azokat, akik az ugrást a sötétbe a végnek látják, azoktól, akik új kezdetnek. A KARAMAZOV TESTVÉREK-ben Iván előadja Aljosának mindazt a kegyetlenséget és nyomorúságot, amit a korabeli Oroszországban meg kellett élni. Mindez Ivánnak azt bizonyítja, hogy Isten nem létezik és nem is létezhet; Aljosának pedig épp az ellenkezőjét, hogy létezik és léteznie kell. Én azonban most nem Isten létén vagy nemlétén kívánok eltűnődni, hanem a remény létén. A remény, gyakran *csak* a remény választja el a világot Aljosáit az Ivánjaitól, és,

* Ősi pogány angolszász téli napfordulói ünnep. Gyakran ma is szokás szenteste Yule-tuskót égetni, azaz az új tüzet meggyújtani.

** A világosság kedvéért érdemes a teljes igeszakaszt idéznünk: „*Sokan mondják nekem ama napon, Uram, Uram, nemde nem a te nevedben tanítottunk-é, és nem a te nevedben üztünk-é ördögöket, és a te nevedben sok hatalmas dolgokat cselekedtünk-é? Akkoron pedig választ teszek nékik: Soha nem ismertelek titeket, távozzatok el tőlem, álnokságnak cselekedői.*” (Mt 7,22–23.) (A fordító jegyzetei.)

miként Dante látta, akik állandó lakhelyül a poklot választják, elsőnek a reményről mondanak le.

A textus befejező részében ezt olvassuk: „*egyfelől az eget érven, másfelől a földön járván*”. 1969-ben, amikor a Hold-expedíciókat néztem, nekem a legizgalmasabb pillanatnak nem maga a Holdra szállás tűnt föl, hanem a két korábbi utazás, amikor az űrhajósok megkerülték a Holdat, és a „jó föld”, ahogy nevezték, eltűnt a szemük elől. Ebben a pillanatban elénekelték azt a keresztyén dicséretet, amely a Genézis kezdő-soraira épül. Elsőként ők nem láthatták a Földet, amelyből vétettek, és azzal, hogy éppen ezt a dicséretet énekelték, azt az alapelvet rakták le, hogy az emberiségnek az igazán nagy lépést itt a Földön kell megtennie. Az emberi élet igazán jelentős eseményei észrevétlenül játszódnak le. Az egyiptomi történelem mit sem tud Izrael kivonulásáról; a római mit sem tud Krisztus születéséről; 1971 mit sem tud arról a lelki valóságról, amely éppen formálódik. A salamoni bölcsesség látomásának hadakozó anyagát nem nehéz látnunk: háború van a Közép-Keleten, háború a Közel-Keleten, háború a Távol-Keleten, Amerika, a demokrácia bajnoka elveszti vezető szerepét, a mi tulajdon országunkat pedig az összeomlás fenyegeti. Nincsen semmi új a romlás ilyen jeleiben; ezt a képet festette a világ jóval Krisztus ideje előtt is, ezt festi négy-ötezer éve már. Mégsem mindegy, hogy csak ezt látjuk-e, vagy látjuk benne terjedő árnyékát annak az erőnek, amely értünk harcol. Ez utóbbi látomás teremti az adventi sötétségből tündöklő fényeket, e fények pedig az Isten dicsősége, aki az ember is, aki folyvást születik, és folyvást meghal, de meg mégsem születik, a halál utol nem érheti.

VALÓSÁG ÉS BIZONYOSSÁG*

Pásztor Péter fordítása

Lectio: Prédikátor 12

Textus: Zsidók 11,1

A Zsidókhoz írt levél szerzője azt mondja, hogy a hit „*a reménylett dolgok valósága** és a nem látott dolgokról való bizonyosság*”. Akár a hit meghatározásának is tekinthetnénk ezt, de szerintem aligha az. Ő ugyanis tudta, hogy a meghatározások többnyire rosszul világítják meg a dolgokat. Inkább csak körülhatárolt egy általános területet, és valahol azon belül megtaláljuk, hogy mit is ért hiten. Feltűnő, hogy amikor azt mondja, hogy a hit a reménylett dolgok valósága, a hitet a reménnyel hozza összefüggésbe, ami Pálra emlékeztet, aki szerint a három legfőbb erény: a hit, a remény és a szeretet. A Zsidókhoz írt levelet nem Pál írta, de a két szerző gondolkodásának szerkezete igen hasonló.

A keresztyén egyház évszázadokon át ragaszkodott hozzá, hogy a hit, a remény és

* Elhangzott a Harvard Egyetem templomában 1974. november 17-én.

** Frye rendszerint a Jakab király-féle Bibliát használja, és ott „valóság” helyett „szubsztancia” áll, de minthogy ezen Frye elsősorban „valóságot” ért, a fordításban meghagytam Károli változatát. (A fordító jegyzetei.)

a szeretet „teológiai erény”: nem az ember természetéből fakad, mondta az egyház, hanem a keresztyénség ismeretéből. Alig hiszem, hogy ma bárki is állítaná, hogy a keresztyén hagyományon kívül senki sem értheti meg vagy gyakorolhatja a hit, a remény és a szeretet erényét. Az egyház másik állítása azonban igaz: a hit, a remény és a szeretet nem az ember természetéből fakad. Születésünknel fogva nem szeretünk, hanem érzelműek és nyájszelleműek vagyunk, üvöltve követeljük a szeretetet. Születésünknel fogva nem a remény, hanem a túlélés ösztöne vezérel bennünket. Születésünknel fogva bizonyosan nem hiszünk, hanem hiszékenyek vagyunk, rászedhetők és babonások.

Ha valamit kritikátlanul, „hitünk” miatt fogadunk el, ez hiszékenység. William James a „hit akarásáról” beszélt, és arról, hogy a lehető legtöbb mindent el akarunk hinni. Ez valójában a hiszékenység akarása. Életünk némely pontján mindannyian úgy érezzük, hogy hinnünk kell valamiben, ami túlmutat érzékeinken és értelmünkön, nem feltétlenül vallásos dologban, hanem valamely komoly értékben, mint a demokrácia, a társadalmi forradalom vagy a szabadság. Ám tízből kilenc esetben, amikor ide jutunk, egyenesen a gyerekkorunkba térünk vissza, és azt a biztonságot megvédelmet keressük, amit megkaptunk vagy megkapni véltünk, amidőn szüleink vagy a tanár, az, akiben megbíztunk, elmagyarázta a dolgokat.

Ismertem egy lelkipásztort, akitől megkérdeztek, hogy mit szól Jónás és a cethal történetéhez. Azt felelte, ha a Biblia azt mondaná, hogy Jónás kapta be a bálnát, azt is elhinné. Úgy látszik, az az érzés hajtotta, hogy akár a cethal nyelte le Jónást, akár Jónás a cethalat, különleges erény birtokosa az az olvasó, és különleges jutalom vár rá, aki kész bevenni mindkettőt. Ez jellemző arra, amit általában hitnek nevezünk: lényegében véve passzív szemlélet, mely a bevett hatalomhoz igazodik. Ha pedig elmentében áll mindazzal, amit érzékeink és értelmünk mond, annál jobb: hitünk hatalmas erejét bizonyítja. Ez a fajta hit minden téren hat, nem csak a vallásban. Ismertem baloldaliakat, akik váltig állították, hogy a sztálini Oroszországban nincs rémuralom, vagy ha van, annál jobb. És ismertem jobboldaliakat, akik azt állították, hogy a megboldogult Joseph McCarthy egyetlen ártatlan embert nem üldözött, vagy ha igen, annál jobb. És minél inkább cáfolta nézetüket a legnyilvánvalóbb bizonyíték, annál inkább ragaszkodtak hozzá. Ismertem olyan egyetemi hallgatókat, akik meg voltak győződve róla, hogy az Özönvíz idején Isten külön csodával a halakat is elpusztította, minthogy azok képtelenek megfulladni. Olyan hallgatókat is ismertem, akik egész vallási hagyományukat elvetették, de valósággal megdöbbenek, amikor a csillagjós-lással kapcsolatos kétségeimről beszéltem. Ez a fajta hit nem erény: ez elmebaj.

A Zsidókhoz írt levél szerzője vajon mit ért azon, hogy a hit a reménylett dolgok valósága, vagy ahogy a Jakab király-féle Biblia mondja, szubsztanciája? Az eredeti görög szó *hüposztázisz*, ami annyit jelent, hogy mélyen fekvő, mint a fundamentum. Származékos jelentése a bizalom, és Pál valóban ebben az értelemben használja, de egészen más összefüggésben. Ennek alapján néhány mai bibliafordítás így adja vissza ezt az igét: „a hit a remélt dolgok biztosítóka”. Ezzel azonban megint csak ugyanoda jutunk: a hitet a vágyakozás szintjére fokozzuk le. A Jakab-féle Biblia, mint ilyen esetekben általában, helyes: a hit a remélt dolgok szubsztanciája, vagyis lényegi természete, elsődleges valósága, jelenvalóvá tétele.

A lényeg az, hogy kétféle valóság van. Van egyszer a kinti valóság, és van az, amit belőle alkotunk. Van a külső világ valósága, amely születésünknel fogva adott, amelyet ismernünk muszáj, a kemény valóság, amelybe nap mint nap belebotlunk. A városok,

kertek, könyvek és festmények valósága azonban más. Valami, ami először sehol sincs, de létrejön az ember energiája vagy teremtőereje nyomán. Szerintem a szerző erről a második valóságról beszél, amelyet önmagunknak teremtünk. Ha a festőre és festményére gondolunk, közelebb kerülünk a szerző gondolatához. A kép annak szubsztanciája, amit a festő remélt. Minden bizonnyal jobb képben reménykedett. Mindannyian jobb dolgokban reménykedünk, mint amilyeneket meg tudunk valósítani. A hit azonban annak megvalósítása, életre keltése, amit valóban elérhetünk.

Igaz, sokféle és zavaró értelemben használjuk a hit és a hinni szót. Példának okáért szokás ilyeneket mondani: „Boston, azt hiszem, Massachusetts államban van”, holott ezzel csak azt jelzem: tudományos kutató vagyok, és gyűlölöm bevallani, ha bármit tényként ismerek. Ha pedig ezt mondom: „Azt hiszem, Nixon helyesen tette, hogy lemondott”, nem hitemet fejezem ki, hanem véleményt mondok. Az ilyen pongyolaságok miatt aztán nehéz megértetünk az olyan író, mint a Zsidókhoz írt levél szerzője, aki nagyon pontosan fogalmaz. Nem tudást és nem véleményt ért hiten. A teljes személységet igénylő erőfeszítést ért rajta, és ez az erőfeszítés ki- és beteljesíti az értelmet és érzéki tapasztalást, nem pedig tagadja.

Ha jól gondolom, a hit nem az, amikor azt mondjuk, hogy hiszünk, vagy gondoljuk, hogy hiszünk, vagy hisszük, hogy hiszünk. Amit igazán hiszünk, cselekedeteinkből tűnik ki. A hit az, amit életünkben megvalósítunk, és minden olyan hit, ami nem a gyakorlati élet axiómája, merő szellemi ócskavas. Valaki, mondjuk, nem hisz semmi másban, csak abban a képességében, hogy csaljon és hazudjék, de az élete éppúgy hitének terméke, mint a szenté. Mihelyt megértjük azonban, hogy hitünk alapja a valódi cselekvésünk, a szabadság kihívásával szembesülünk. Ha csak abban hiszünk, hogy valahogyan boldoguljunk vagy engedelmeskedjünk vagy csupán életben maradjunk, jobban tesszük, ha nem is töprengünk hitünkön. De ha valamennyire is komolyan vesszük életünket, a szeretetet, a felelősséget, a közösség szolgálatát, tisztáznunk kell és meg kell fogalmaznunk hitünket. Talán még meg is kell változtatnunk életünket, hogy megfeleljen a hitnek, melyet tisztelünk és a magunkénak akarunk tudni.

Az ilyen hit alapja a remény, és a hit meg a remény úgy kötődik egymáshoz, mint a vágy és az akarat. Amiből kiindulunk, az valamiféle látomás az ismertnél jobb állapotról. Aligha lehetünk orvosok úgy, hogy ne volna valamiféle látomásunk arról, mit jelent az egészség az emberi életnek, vagy tanárok úgy, hogy ne volna valamiféle látomásunk arról, mit jelent a tudás és a bölcsesség, vagy szociális munkások úgy, hogy ne volna látomásunk arról, mit jelentene a jobb lakásviszonyok, vagy mit jelentene, ha megszabadulnánk faji előítéleteinktől. Lehet, hogy nem vagyunk tudatában, hogy ilyen látomásunk van, vagy nem akarunk beszélni róla, de mindenképpen van. Hitünk az, amit azért teszünk, hogy ez a látomás világra jöjjön. Bármit teszünk azonban, nem éri utol reményeinket, de a fontos az, hogy ne veszítsük el a reményt vagy annak a látomásnak a tisztaságát, melyet ez a remény teremt.

Ahogy a hit a reményből indul ki, a szeretetben teljesedik be. Képzeljünk csak el például egy keresztyént meg egy muzulmánt, amint egymással szemben állnak egy keresztes hadjárat során. Egyiküknek sincs még csak halvány fogalma sem a másik vallásáról, de mindkettő meg van győződve róla, hogy a másiké: teljes, átkozni való hamisság; és mindkettő kész meghalni ezért a meggyőződéséért. Valami nincs rendjén azzal a hittel, amely abban a vágyban nyilvánul meg, hogy a másikat, aki nem osztozik hitünkben, meg akarjuk ölni. Egyszer a mélyen keresztyén író, Jonathan Swift megjegyezte, hogy az emberek elég vallásosak ahhoz, hogy öljenek, de nem elég vallásosak ahhoz, hogy szeressenek. Ehhez még hozzátehetjük, hogy akik egyáltalán nem vallá-

sosak, ettől még nem gyűlölködőbbek. Az általános elv itt az, hogy ha valami az emberiség javára írandó, mindig összekapcsolódik valamivel, ami ostoba vagy gonosz. Sirákh fia Jézus, a Bölcsesség könyve szerzője mondja: „*Mely faj a legméltóbb a tiszteletre? Az emberi. Mely faj nem méltó semmi tiszteletre? Az emberi.*”

Nagyon fontos belátnunk, hogy amikor valamilyen hitet, bármilyet, megvallunk, bizonyos közösséghez kötjük magunkat. Keresztyén hitünk a keresztyén közösséghez köt bennünket; a demokráciában való hitünk nyomán demokráciában szeretnénk élni és így tovább. A hit dolga, hogy segítsen olyan közösséget teremteni, amelyben az ember szereti a környezetében lévő, a felebarátját, ahogy Jézus mondta. Innen aztán szeretete kisugározhat mint jóindulat és türelem, amit nevezzünk így: szeretet távolságból, szeretet azok iránt, akiket nem is ismerünk, vagy akik más közösségben élnek. Amikor különböző hitekkel szembesülünk – keresztyén, zsidó, marxista, buddhista és megannyi más hittel –, ösztönösen is azt gondolhatjuk, hogy csak az egyik lehet igaz, s a többi hamis, hacsak nem azt, s ez a valószínűbb, hogy többé-kevésbé hamis mind. De mit tudunk igazságról és hamisságról ilyen kérdésekből? Egyedül azt tudjuk, hogy ha az egyik ember hite jobb, mint a másiké, ez csupán azért van így, mert több lelki energiával éli meg.

Ezzel pedig eljutottunk a másik dologhoz, amiről a szerző beszél, hogy ugyanis a hit a nem látottakról való *elenkhosz*, bizonyosság vagy bizonyíték. Sok mindent hallunk a láthatatlan és nem látott világról a vallásos irodalomban, és gyakran az az érzésünk, úgy tartják, hogy a láthatatlan világ sokkal jobb, vonzóbb a magunkfajta érzékeny és kifinomultabb embereknek. Az anyagi világról megvetőleg szólni, ez, úgy látszik, a biztonságos polgári jövedelem előjoga. Az újszövetségi írók azonban nem ilyen sznobok. De nem is azonosítják a láthatatlan világot a sötétséggel, valami igazán titokzatossl vagy ismeretlennel. Inkább úgy gondolnak rá, mint amit nem látnak, de tudják, hogy létezik. Ha olyan dolgokra próbálunk gondolni, amelyeket nem látunk, de tudunk létükről, elsőnek a levegő jut eszünkbe. Mármost a Bibliában mindazt, amit a lélek világaról mondanak, a levegő valamilyen metaforájával fejezik ki. Isten lelke Isten lélegzetét jelenti, melyet a szél jelképez. Azt mondjuk, hogy a prófétákat és a szent írókat megihlette a lélek, magyarul szólva: lélegeztek.

Szerintem a levegő metaforája rendkívül fontos a Bibliában, és, úgy gondolom, nem azt jelenti, hogy a lélek világa a dolgok valamiféle magasabb rendje, hanem azt, hogy olyan, mint a levegő, közvetítő a látható világ számára. Azért látjuk a világot, mert nem látjuk a levegőt: ehhez hasonlóan hitünk gyümölcsei azért láthatók, mert a hit forrása nem az. Ha látnánk a levegőt, sűrű ködben élnénk, olyan világban, amelynek se iránya, se formája, se elhelyezkedése nem volna. Az ótestamentumi lectionkat ma reggel a Prédikátor könyvéből vettük, melyet egy agyafúrt, tréfás kedvű, konok ember írt. Témája ez: „*Felette nagy hiábavalóság, minden hiábavalóság.*” A szó, melyet hiábavalóságnak fordítunk, azt jelenti, köd, pára, és a prédikátor ezzel jelképezi magát az anyagi világot, azt a világot, amelyben mindent tapasztalunk, de semmit nem teremünk. Könyvében azt igyekszik megmutatni, hogy miként vészeltethjük át hiábavalóságunk napjait, vagyis hogyan találjuk meg az utat a ködben. Figyelmeztet, hogy megannyi dolgunk, amit értékesnek tekintünk, ködbe vész. Erre készüljünk fel, de akárhogy is, a dolgokat el kell végeznünk.

Azért figyelmeztet erre, mert ha komolyan vesszük életünket, fölmerül a kérdés: Minek teszem ezt? Mi végre a gyötirelem? Miért kínlódom én, miközben mások könnyedén boldogulnak? Az ilyen kérdéseket a kétely szüli, a kétely hangja, mely ezt mondja: semmi egyebet nem tudsz a világról, csak azt, hogy meghalsz, és semmi nem

marad meg abból, amit teszel. Akik úgy vélekednek, hogy a hit kritikátlan elfogadás, azt mondják, a kétely a hit ellensége, le kell gyűrned, és el kell némitanod; ha kétség támad benned, győzd meg magad, hogy nem is az volt.

Én ezzel egyáltalán nem értek egyet. Szerintem a kétely semmiképpen nem a hit ellensége. Sőt, azt gondolom, hogy a hit termékenyítő elve. Kétségbe vonni mindannak értelmét, amit teszünk, ez csupán a józan ész műve. A kétely hangja a józan ész hangja: ha valami igaz, az a kétely látomása. Csak éppen nem a teljes igazság. Állandó kétely nélkül azonban a hit képtelen mivel szemben meghatározni magát. Így van ez minden más nem természetből adott erénnyel. A kétségbeesés a remény ellentéte, de akik megismerték a kétségbeesést – a Jób könyve szerzőjétől kezdve napjaink íróiig, azok az emberek, akik szembenéztek a semmivel, és látták, hogy a semmi van csak –, éppen azok beszélhetnek a reményről. Az emberi test szilárd tárgy, de nagyobb része víz. A hit minden bizonnyal akkor szilárd szerves egység, ha csupa kétely és felfüggesztett ítélet. Tennyson egy közismert passzusában azt mondja, hogy akkor hiszünk, amikor nem tudunk bizonyítani. A lelki életre azonban inkább az a jellemző, hogy akkor bizonyítunk, amikor nem tudunk hinni; hogy teremtünk az életünkben valamit, amiről mindenki azt gondolja, mi magunk is azt gondoljuk, hogy alighanem bolondság.

Az eddigiekben a hitről nagyjából humanista, világi összefüggésében beszéltem, a Zsidókhoz írt levél szerzője azonban nem világi összefüggésben gondolkodik. És éppen ez a lényege annak, ahogyan a nem látottakról való bizonyosságot érti. Kinyilatkoztatásra gondol, mely azzal kezdődik, hogy kezdetben Isten megteremtette a mennyet és a földet, és úgy érzi, hogy Isten olyanfajta teremtő választ vár az embertől, amilyenre ő maga mutatott példát. Azt magyarázza, hogy az ember csak akkor tudja hordozni teljes felelősségét, ha Isten maga láthatóvá vált egy emberi életben. Ebből a magyarázatból egyebek közt az következik, hogy Isten nem azt a világot teremtette, amelyben most élünk. A világot, amelyben élünk, őt érzékünk révén ismerjük meg, és minduntalan arra a felismerésre jutunk, hogy érzékeink csupán az önvédelem eszközei: főként arra valók, hogy kiszűrjék a valóságot, nem pedig arra, hogy beengedjék. Van eszünk, de főleg arra használjuk, hogy ésszerűnek tüntessük fel esztelenségeinket. Ezért hagyatkozunk annyiszor megérzéseinkre és ösztöneinkre, olyan indulatokra, amelyek az ismeretlenből jönnek, és egyéb ismeretlen felé visznek. Mint látjuk, megint ott vagyunk, ahol kezdtük, a hitnek annál a felfogásánál, hogy elfogadunk valamit, ami túl van értelmünkön, és túl azon, amit érzékeink révén megtudunk. Most azt is láthatjuk, hogy van ebben a felfogásban igazságmag: az alkalmazásakor kerülünk megannyiszor tévútra.

Mi történik, ha megpróbáljuk felfedezni ezt az ismeretlen világot, felfedezni, tehát tiszta fejjel, nem kábítószerekkel? Szerintem azt találjuk, hogy egészen olyan, mint amiről a kábítószeresek vallanak, csak kusza, zavarosan. Vagyis azt fedezzük fel, hogy két világ különül el, a jó és a rossz „utazás” világa, az egyik a jóakaraté, jóságé, őszintesége és békéé; a másik a rémületé, kegyetlenségé, az értelmetlen és céltalan rosszindulaté. Másként szólva a való élet hosszú távon: vagy élet Isten szeretetében, vagy pedig élet Isten haragjában. Isten haragja nem holmi elaggott kísértet égi toporzékolása. Isten haragja kinyilatkoztatás az embernek, hogy micsoda poklot teremtett és teremt magának az életéből a földön. Isten szeretete pedig nem valami fontoskodó szülői tervezgetés, amely helyettünk igazgatná életünket, és alattomban beavatkozik mindabba, amit teszünk. Isten szeretete kinyilatkoztatás az embernek arról, hogy ha igyekszik, élete centrumában megtalálhat valamit, ami nemcsak halhatatlan, hanem sérthetetlen is.

Rugási Gyula

ISTEN VÁROSA

Szent Ágoston – az egyháztörténet „árnyékában”...

*„Diversi diversa patres, sed hic omnia dixit
romano eloquio, mistica sensa tonans.”*

*(„Különböző atyák különféle dolgokról szóltak,
ám ő mindenről beszélt, latin ékesszólással
misztikus dolgokat mennydörögve.”)*

*(A lateráni palota freskótöredékének
képaláírása, VI. század)*

1. Az örök Róma

Amiként a szétszóratás korában keletkezett zsidó apokaliptikus irodalom visszatérő motívuma a porig rombolt jeruzsálemi szentély látványa, úgy a keresztény ókor történetének összefoglaló, jelképes ábrázolása lehetne Szent Ágoston öregkori művének, AZ ISTEN VÁROSÁRÓL-nak (DE CIVITATE DEI, 413–426) hatalmas tablója, amely az antikvitás rommezejének képét állítja elénk. Azt a rommezőt, amely nem pusztán a „pogány Róma”, illetve a különböző hellenisztikus misztériumvallások szellemi örökségét rejtette magába, hanem a Krisztus utáni első évszázadok kereszténységének mennyi, a bibliai hagyományhoz kötődő vonását is. A zseniális berber alakja – Ágoston ugyanis romanizált, ám izzig-vérig őshonos numídiai szülők gyermekeként látta meg a napvilágot 354-ben, Tagasztéban (a mai Algéria) – mindenesetre ott magaslik ma is az imént említett rommező fölött egyfajta jótékony félhomályba burkolózva. Nehezen dönthető el, vajon ez a félhomály hajnalpír-e avagy inkább alkonyi fény. Azaz Szent Ágoston egyházszervező, teológusi, BIBLIA-magyarázó tevékenysége – miként azt a tradicionálisnak tekinthető katolikus álláspont képviseli – a nyugati keresztény hagyomány voltaképpen „újraalapozása”, avagy éppen ellenkezőleg – mint ugyancsak sokan állítják – ez az örökség semmi más, mint kényszerű nyűg és kolonc, s ennek megfelelően a római katolikus egyház arcvonásait Ágoston inkább eltorzította, mintsem megnevesítette volna?

E kérdés eldöntése annál is inkább nehéz, mert Ágoston – ahogy a mottóként idézett felirat tudtul adja – valóban „omnia dixit”, azaz „mindenről beszélt”, s monumentális életművéhez – mind nagyságrendileg, mind pedig szellemi értelemben – csak az alexandriai származású s egy évszázaddal Ágoston előtt élt Órigenész munkássága mérhető a keresztény ókor történetében. Hűséges munkatársa és tanítványa, Possidius Ágoston halála után, 433 körül, a hippói püspök hagyatékában 1030 „könyv” terjedelmű kéziratot számlált össze (az antik „könyv” fogalma természetesen egészen más jelentett, mint amit napjainkban!) – ÁGOSTON ÉLETE (VITA AUGUSTINI) című életrajzában. Másrészt pedig, éppen AZ ISTEN VÁROSÁRÓL az a mű, amelyet az eljövendő évszázadok során a nyugati kolostorokban – a BIBLIA mellett – a legtöbbet másoltak; talán csak Nagy Szent Gergely MORALIA-ja vetekedhetett népszerűségével!

Mindenesetre annyi bizonyos, hogy AZ ISTEN VÁROSÁRÓL jeleníti meg azt a szellemi

„magaslatot”, ahonnan a keresztény ókor története először tárulkozik föl a maga egészében. E magaslatról körülpillantva ugyanakkor meglehetősen furcsa látvány tárul a beavatott érdeklődő szeme elé: az „örök Róma” légiessült, átszellemiesített világa helyett a kései Róma, a végekorszakát élő birodalom hús-vér valója, megannyi szenny és pusztítás, amely természetesen kihat az egyház történetére is. Az így föltárulkozó „V. századi freskó” inkább a nagy római történetíró, Tacitus álláspontját idézhetné, miszerint a vér, korom és füst közösek az emberiség történelmében, egyebekre nézve viszont a *véletlen* (fatum) uralkodik. Ezzel szemben a birodalom története Ágostonnál egy új véderőművel gyarapodik; a határokat nem a vaksors vonja meg, hanem a Gondviselés (pronoia) hatalma övezi.

AZ ISTEN VÁROSÁRÓL alapgondolata szerint az emberi történelemben Ádám óta kétféle erő munkál, s ennek a kétféle erőnek megvannak a maga képviselői a város-építő Káintól kezdve egészen a ZSIDÓ LEVÉL 11. fejezetéig, illetve a JELENÉSEK eljövendő városának, a mennyei Jeruzsálemnek megvalósultáig. (A GENEZIS 4,17 elbeszélése szerint: „...és történt, hogy Káin várost épített, s a várost a fia nevével Hanóknak nevezte el.” A „hanók” szó pedig „alapítót”, átvitt értelemben „fölszentelőt” jelent. Ezzel szemben a ZSIDÓ LEVÉL 11. fejezetében – Ábrahámval kapcsolatban – ez olvasható: „Mert várta azt a megalapozott – szó szerint alapkövet bíró – várost [tousz themeliousz ekhouszan polin], amelynek tervezője és megalkotója az Isten.”) A megváltás elkövetkeztéig azonban a kétféle város, egyúttal pedig a latin *civitas* szó jelentését figyelembe véve, a kétféle népesség állandó konfliktusban áll egymással, miként Jó és Rossz, Isten és Ördög hadinépe; s ennek megfelelően a Gonosz birodalma kézzelfoghatóan jelen van az adamita faj földi históriájában.

Többféle nézőpont keveredik az égi és a földi város alapgondolatában. Az egyik egyfajta morális megfontolásnak – az antik görög morálfilozófia örökségének – tekinthető: „Mindenesetre a kétféle város kétféle szeretet nyomán épül: a földi az Isten megvetéséig hatoló önszeretet, a mennyei viszont az önmaga megvetéséig ható Istenszeretet révén.” (DE CIV. DEI, XIV, 28.) A másik leginkább annak a bibliai eredetű elgondolásnak feleltethető meg, amely DÁNIEL KÖNYVÉ-től a JÁNOS JELENÉSEK-ig ível, s amelyet a latin nyelvű nyugati teológia és történetírás *translatio imperiū*nek (a birodalom átörökítése) nevezett. Emez elgondolás értelmében – a választott nép, a zsidóság sorsával párhuzamosan – a világ-történet középpontjában egy-egy választott birodalom (asszírok, perzsák, makedónok, rómaiak stb.) áll, a profetikus irodalom magyarázatának megfelelően úgy, mint Isten büntető akaratának megtestesítője. Mindaddig így van ez, amíg a DÁNIEL KÖNYVÉ-ben felbukkanó Nabukadnecár sorsának megfelelően „... meg nem érted, hogy a Magasságos uralkodik az emberek királyságán (di-salit illájá bemalkut anásá), s annak adja, akinek kedve tartja.” (DÁN., 4,29.) Az arámi szöveg az „emberek királyságának”, azaz a földi hatalom gócpontjának időben változó voltáról beszél, de nyilvánvaló, hogy a Nabukadnecárnak szóló üzenet ugyancsak „mozog” az időben, s a hajdani asszír nagykirály „megértési pozícióját” mindig más és más „veszi fel”.

A bibliai szemléletmód mellett természetesen az a megrázkódtatás is beépül Ágoston szemléletmódjába, amelyet Rómának az V. század elején a germánok és vandálok révén történt feldúlása okozott. Így azután AZ ISTEN VÁROSÁRÓL-ban a birodalom *szellemi és politikai* térképe már egyáltalában nem fedik egymást, hiszen a hippói püspök vélekedése szerint Róma végzetét az okozta, hogy saját istenei hagyták cserben a várost – nem pedig, ahogy a pogány vádak állították, a kereszténység feltartóztathatatlan terjedése! –, ugyanakkor viszont az iménti „cserbenhagyás” csak a BIBLIA Istenének aka-

ratával egyezően volt lehetséges. A mind a pogányság, mind pedig a kereszténység számára érthető szemléletmódokat ötvözni kívánó ágostoni magyarázat ellentmondásba keveredik akkor, amikor például a római istenek „hollétének” kérdése vetődik fel. Annál is inkább, mert Ágostonnak az egyházzal alkotott felfogása értelmében a régi római isteneknek és kultuszoknak csakúgy, mint a Kis-Ázsiából vagy Egyiptomból importált misztériumvallásoknak egyszerűen nem jutott hely a térképen, legalábbis ha az új, a spirituális Róma határain kívül keressük őket. Egészen másként fest azonban a helyzet, ha – a protestáns egyháztörténet-írás bevett hagyományait szem előtt tartva – a határokon belül próbáljuk föllelteni az imént említett szellemi hatások nyomait. Az a teológiai elgondolás, amely a „sokarcú” kereszténység elméletét elsősorló átfogóan megfogalmazta, s amely nemcsak Ágoston, hanem az egész nyugati hagyomány egyházfelfogását döntő mértékben befolyásolta, a II. század végén előbb Rómában, majd Galliában, Lugdunum (a mai Lyon) püspökeként tevékenykedő, ámde kis-ázsiai származású Irenaeus személyéhez köthető. Az *apostoli hagyomány* (apostolikus paradosszisz, traditio apostolica) általa kidolgozott értelme kapcsolódik először valóban átfogó érvennyel Róma városához. Paradox módon Róma középponti szerepének teológiai megalapozása egy, a jánosi teológia, illetve Szmirnai Polikárp tekintélyi köréhez tartozó személyiség műve. Az apostoli alapítású egyházak – Alexandria, Epheszosz, Róma, Jeruzsálem stb. – kezdetben egyenrangú együtteséből emelkedik ki rangban a birodalmi székhely, hosszú ideig megtartva a görög nyelvű liturgiát s vele azt a nyelvet, amely utoljára volt alkalmas arra, hogy a kereszténység közös szellemi megnyilatkozási módja legyen. A hatalmi koncentrációra irányuló folyamat Ágoston korában – a IV. század végén, V. század elején – sem ér véget; a hippói püspök elszakíthatatlanul része annak a hagyománykörnek, amelyet Tertullianus, Cyprianus, Lactantius, vagyis az afrikai egyházatyák neve fémjelez, s ahol a latin nyelvű liturgia kialakult és megszilárdult.

A hellenisztikus mindenség több egyenrangú szellemi világ együttese, amely – a politikai szintű hódításhoz hasonlóan – korlátlanul képes újabb és újabb misztériumokat, kultuszokat magába olvasztani; ennek a szemléletnek a hú megtestesítője – Pál apostol athéni látogatása idején – a *pantheon* (szó szerint: „minden isteneké”), ahol – mint tudjuk – „jól elfért volna” a BIBLIA Istene is. Ezzel szemben a SZENTÍRÁS egyetlen mindenséget s vele egyetlen örökkévalóságot ismer: valamennyi, az ókori kereszténység története során megfogant teológiai magyarázat ennek az egyetlen mindenségnek a „körvonalait” próbálja – jobbára önkényesen persze – megállapítani. Így Ágoston is, aki AZ ISTEN VÁROSÁRÓL-ban a nagy és átfogó üdvtörténet koncepciót – a két „város” küzdelmét – az egyetlen birodalom történetének színpadán jeleníti meg. Olyannyira így van ez, hogy sok más kortársához hasonlóan Ágoston is mélyen megrendül, amikor Alarik seregei 410-ben feldúlják Rómát. Több beszédében is mintegy kegyelmet kér az *örök város* e világi, látható másának, mondván, hogy olyan szentek, mint Péter, Pál vagy Lőrinc teste Rómában nyugszik; remélve ugyanakkor, hogy – szemben a bibliai Szodoma és Gomorra esetével – a város méltó lesz Isten irtalmára. „*Talán megostorozták, de nem halt meg. Talán megbüntették, de nem számolták fel. Talán Róma sem pusztul el, ha nem pusztulnak el a rómaiak. Nem pusztulnak el, ha dicsőítik Istent, de elpusztulnak, ha káromolják őt.*” (SERMO, 81,9; id. A. Trapé: SZENT ÁGOSTON, Bp., 1987, 108.) Amikor e szavak elhangozhattak, Ágoston már negyedszázada nem látta azt a várost, amely nemcsak a nagyszabású történeti elgondolás kitüntetett megjelenítője, hanem egyúttal az a helyszín is, amely közvetlenül a megtérését megelőző eseményekhez kötődik.

2. A megtérő

Miután Karthágóban 375-ben – mindössze huszonegy évesen – retorikai iskolát nyitott, majd pedig a manicheizmus hívéül szegődött, Ágoston 384-ben Rómába utazott, egy év múltán pedig a birodalom akkori székvárosába, Mediolanumba (Milánó) került, fizetett állami hivatalnokként, mint a retorika tanára. Itt ismerkedett meg Ambrosius milánói püspökkel, aki megtérését, egészen pontosan a katolikus egyházba való „visszatérését” (hiszen anyja, Monica révén eredendően ebbe az egyházba tartozott) nagyban befolyásolta. 386-ban, harminckét évesen éri az az élmény, amelyről a VALOMÁSOK-ban (CONFESSIONES, 397–400) részletesen olvashatunk. „*És, íme, a szomszédos házból hangot hallok. Ének csendül, nem tudom, hogyan, mintha fiú vagy leányka mondaná és többször ismételné: Tolle, lege, Tolle, lege, Vedd föl, olvasd, Vedd föl, olvasd... [...] Visszaszorítottam könnyeim patakját, és fölugrottam. Csupán arra magyaráztam ezt a szöveget, hogy mennyei parancs zendül most felém: üssem föl a könyvet, és olvassam el a legegyszerűsőbb szemembe ötlő fejezetét.*” (CONF., VIII. 12,29.) A „könyv” a SZENTÍRÁS-t jelentette; az éppen felütött szövegrész pedig a RÓMAI LEVÉL 13,13 volt, amely a későbbiek folyamán döntően meghatározta Ágostonnak a kereszténységhez fűződő viszonyát. „*...nem dőzsölésben, sem pedig részegeskedésben, nem bujálkodásban, sem pedig kicsapongásban, nem viszálykodásban, sem pedig féltékenykedésben, hanem öltöttek magatokra az Úr Jézus Krisztust, és a testnek a gondozását ne növeljétek úgy, hogy vágyakozást szüljön.*”

Miután egyetlen – címéről legalábbis – ismert, megtérése előtt írott műve, A SZÉP-RŐL ÉS ILLÓRÓL (DE PULCHRO ET APTO) elveszett, Ágostonnak közvetlenül a megtérése utáni gondolkodására vonatkozóan az úgynevezett „cassiciacumi dialógusok” szolgálnak támpontul. (Cassiciacum annak a Mediolanum környéki birtoknak a neve, ahol Ágoston – barátaival egyetemben – elvonultan élt.) Ezek az írárok azonban egyértelműen az újplatonizmusnak nevezett filozófiai iskola, elsősorban pedig az egyiptomi születésű Plótinosz hatását mutatják, s így, a mai tudományos irodalom nagy része akként vélekedik, hogy az ifjú konvertita egyfajta keresztény neoplatonizmus szellemiségéhez „tért meg”, s az újtestamentumi *megtérés* (metanoia) fogalma helyén inkább a platóni–plótinoszi *elfordulás* (meta- vagy episztrófé) fogalma érvényesíthető, vagyis az ideák világa felé való elfordulás, egyfajta unio mystica élménye! Ez a megítélés véleményem szerint erősen túlzó, hiszen az eljövendő évtizedek egészen másról tesznek tanúbizonyságot, másrészt pedig ismerünk olyan kereszténnyé lett római rétor, Marius Victorinust (Plátón és az újplatonikusok latin fordítója; Ágoston is az ő fordításában olvasta az említetteket), akinél a megtérés – a gondolkodását illetően – csak edeskeves változást okozott!

Mindenesetre megannyi olyan kérdés sorjázik Ágoston megtérése körül, amelyik elválaszthatatlan a filozófiai örökség és a bibliai hagyomány keveredésének általános jelenségétől. A görög filozófia hagyományának megfelelően Ágoston ugyan azt vallja, hogy igazán csak az létezik, ami változatlanul megmarad („*id vere est, quod incommutabiliter manet*”, CONF., VII, 11,17), ám a létezőknek a legfőbb szellemi lény és az anyagi világ közötti hierarchikus rendjének plótinoszi elvét elveti, elfogadván a bibliai teremtést, vagyis a GENEZIS teremtéstörténetét. De a teremtés magyarázatát illetően Ágoston felfogása távolról sem egységes; később alakítja ki azt az elméletét, miszerint Isten nem véglegesen teremtett meg mindent, hanem csak az úgynevezett „*eszmei magvakat*” („*rationes seminales*”) hozta létre véglegesen, majd pedig ezeket formálta-formálja folyamatosan. Egyfajta logikai kerülő útnak számít, de a *megtérés* ágostoni értelmét talán a legkézzelfoghatóbban megvilágítja: az ember – miként Ádám a Paradicsomban

Isten szelleme nélkül – voltaképpen csak „lehetőség”, megformálatlan ősanyag, amíg meg nem keresztelek. Úgy tűnik, hogy a *keresztség* visz közel a *megtérés* mozzanatának igazi szellemi természetéhez, annál is inkább, mert Ágoston korában a keresztség felvétele előtti időszak a katoikoumenátus, egyfajta beavatási periódusnak számított. Maga Ágoston is egy esztendővel megtérése után, 387. nagyszombat éjszakáján vette fel a keresztséget.

Évtizedeken át, voltaképpen egész püspöki szolgálata idején, a donatistákkal szembeni szüntelen háborúság nagyrészt éppen a keresztség kérdése körül folyt. A donatista „anabaptizmus”, újrakeresztelés alapját az jelentette, hogy az észak-afrikai egyházak püspökeinek és papjainak jelentős része nem ismerte el egyrészt a gyermekkeresztséget, másrészt pedig általában a kiszolgáltatott szentségek érvényességét a kiszolgáltató személy életszentségétől tette függővé. A katolikus felfogással ellentétben ily módon az egyház a donatisták szemszögéből – formális értelemben – közelebb áll az újtestamentumi állásponthez. Vagyis az egyház a *szentek közössége* (communio sanctorum), s nem pedig a *szentségek közössége* (communio sacramentorum) e két, sarkítottan szembeállított felfogás alapján. Ennek megfelelően, ha egy katolikus „áttért”, a donatisták azonnal újra megkeresztelték.

Ágoston több vitairatot szentelt ennek a kérdéskörnek, köztük a 400 körül keletkezett A KERESZTSÉGRŐL, A DONATISTÁK ELLEN (DE BAPTISMO CONTRA DONATISTAS), s még inkább AZ EGYETLEN KERESZTSÉGRŐL PETILIANUS ELLEN (DE UNICO BAPTISMO CONTRA PETILIANUM, 410) című traktátusokat. A gyermekkeresztségre Ágoston szerint (is) azért van szükség, mert minden ember az áteredő bűn terhével egyetemben jön a világra, s az egyház tagja ilyképpen csak úgy lehet, ha mindjárt a születése után megszentelődik. Mindebből még természetesen nem következik, hogy miért tekintette a nagyegyház az újrakeresztelést az „ördög” művének. A válasz egyrészt következik mindabból, amit a „szentségek közössége” kérdéskör alapján már érintettem – a mai katolikus álláspont szerint is az egyszer kiszolgáltatott szentségek érvénye visszavonhatatlan! –, másrészt pedig a(z egyszeri) gyermekkeresztség egyben biztosítékot jelentett a legtöbb gnosztikus irányzat s a markioniták azon szokása ellen, hogy a keresztséget közvetlenül a halál előtt vették fel; illetve a halottak megkeresztelésének ugyancsak széles körben dívó szokása ellen!

A III. században élt ugyancsak afrikai Cyprianus volt az, aki a gyermekeknek lehetőségképpen nyolcnapos korukban való megkeresztelését sürgette (hasonlóan ahhoz, hogy a zsidó fiúgyermeket nyolcnapos korukban metélték körül). A lateráni bazilika V. századi (III. Sixtus pápa által készítettett) felirata szerint: „Az egyházanya szüzi öle szüli a folyamban azokat, akiket az Isten lehelete fogant. Nyomjon bár szülőd vagy saját vétked súlya, meg kell mosdanod a fürdőben, ha tiszta akarsz lenni.” (A szöveg magyar fordítása: in: Vanyó László: AZ ÓKERESZTÉNY MŰVÉSZET SZIMBÓLUMAI, Bp., 1988, 305.) A fürdő valóságos, illetve képletes megtisztító hatására vonatkozóan az I. PÉTER-LEVÉL 3,21 jelenthet pontos eligazítást: „Most pedig titeket is megszabadít a [víznek] képmása (antitüposz), a keresztség, de nem a test szennyének eltávolítása, hanem a jó lelkiismeretért való könyörgés Istenhez, Jézus Krisztus feltámadása által.”

A vízben történő megkeresztelkedést illetően pontosan rögzíthet Ágoston álláspontja, viszont a Szentlélek-keresztséget illetően (amely Jézus Krisztus esetében közvetlenül a Jordánban való alámerítkezés után történt) már korántsem. A SZENTHÁROMSÁGRÓL (DE TRINITATE, 392–412, 420) című nagy művében Ágoston a Szentlélek-keresztség kérdését az egyház misztériumához kapcsolja. „Krisztust nem akkor kente

fel a Szentlélek, amikor a keresztségénél galamb képében leszáll rá (MT, 3,16). Ekkor inkább a testét, az egyházat jelezte előre, amelyben a megkeresztelkedettek elnyerik a Szentlelket. Jézusnál azt a misztikus és láthatatlan felkenést kell értenünk, amely az ige megtestesülésében ment végbe, azaz amikor az emberi természet a jótettek minden előzetes érdeme nélkül a Szűz méhében egyesült az Isten igéjével, mégpedig úgy, hogy vele együtt egy személlyé lett. [...] Ellentmondó volna azt hinni, hogy csak akkor kapta a Szentlelket, amikor már harmincéves volt. [...] Ő minden bűn nélkül jött megkeresztelkedni, és nem a Szentlélek nélkül. Már szolgájáról és előfutáráról ezt olvassuk: *Eltölti a Szentlélek anyja méhétől kezdve.*” (DE TRIN., XV,26.) A LUKÁCS 1,15, valamint a szinoptikus evangéliumok nyelvhasználata – a keresztséget ugyanis „epiphaniá”-nak, azaz „a (szentség) megjelenésének” nevezi a görög szöveg – között csak akkor fedezhető föl „ellentmondás”, ha az ó-, illetve az újszövetségi hagyományt megpróbáljuk egymással összemérni. Ekkor ugyanis például Sámson anyjának úgynevezett „názir” fogadalma – a BÍRÁK 13,5 szövegrész alapján: „Mert az Úr elkülönítette lesz az ifjú az anyaméhtől fogva” („ki-nezir előhim jhje hanaar min-habáten”) –, mely Keresztelő János születésének körülményeinél megismétlődik, valamint Jézus bemerítkezésének epifániája közötti különbség egy csapásra semmivé foszlik! A Jordán vizének, valamint a „testnek”, az eljövendő egyháznak szoros egybefűzése az iménti idézet olvastán világossá teszi, hogy Ágoston SZENTÍRÁS-magyarázó, teológiai, egyházszerzői tevékenysége alárendelődik munkássága „sarokkövének”, az eljövendő évszázadok történetét lényegileg meghatározó egyházzól alkotott felfogásának.

3. Az „anyaszentegyház”

Ahogy Cyprianustól származik az a mondás, miszerint „az egyházon kívül nincs üdvösség” („extra ecclesiam nulla salus”, DE ECCLESIAE UNITATE, 5), úgy Ágostontól való az a szállóige, amelyet számtalanszor idéztek az elmúlt másfél ezer év folyamán: „Nem lehet Isten atya annak, akinek az egyház nem anyja.” Miután az „anyaszentegyház” kifejezésben rejlő *anya* (méter, mater) szónak az égvilágon semmi köze sincs a SZENTÍRÁS-hoz, érdemes röviden elidőzni annál a kérdésnél, hogy voltaképpen honnan is származik.

Nagyon valószínű, hogy Ágostonnak az egyházzól alkotott felfogását (is) milánói tartózkodása során Ambrussal történt megismerkedése befolyásolta a leginkább. A kiváló himnusz-költő Ambrusiusról fennmaradt, hogy legszebb és legemelkedettebb prédikációit Máriáról tartotta. Ágostonnak saját anyjához, Monicához való rendkívül erőteljes kötődése közismert (az antik filozófiai hagyományt teljes mértékben semmibe véve, anyját még A BOLDOG ÉLETRŐL (DE BEATA VITA, 386) című dialógusban is fellépteti!); ám ezek az életrajzi adatok csak apró részletek lehetnek egy lehetséges átfogó magyarázat egészéhez mérten. Ahogy Ágoston „túlspiritualizálja” az egyházat azzal, hogy nem a hús-vér emberek, hanem a szentségek „közösségét” tekinti elsődlegesnek, úgy az egyház – maga a megtestesült tökéletesség – alig-alig függ csak alkotóinak egyéni karakterétől. A 400 körül keletkezett PETILIANUS ÍRÁSAI ELLEN (CONTRALITTERAS PETILIANI, III) tanúsága szerint az egyháztagok lehetnek bármilyenek, maga az egyház azonban tekintélyét illetően nem fogyatkozik! „...bármilyenek is lennénk mi, ti biztonságban érezhetitek magatokat, ti, akik az Isten atyátoknak vallhatjátok, az egyházat pedig anyátoknak.” (CONTR. PET., III,9,10. id. TRAPÉ, 165.)

A II. század elején vértanúhalált halt Antiokheiai Ignác használta először az *egyetemes* (katholikosz) egyház kifejezést a SZMIRNAIAKHOZ ÍROTT LEVÉL-ben (EP. AD SMIRN., 8,2). Számára – Irenaeus már ismertetett hagyományfelfogásához nagyon hasonló módon – minden egyes földi egyház a mennyeknek tükröképe, s ez a szemlélet-

mód kiegészül a tekintély leszármaztatásának egyéni ízű megoldásával is. Amiként a Fiú „jelen van” az Atyában, mint annak szándéka és gondolata, úgy vannak jelen a püspökök Krisztusban, s továbbfolytatva a logikai láncolatot, ugyanígy egyesülnek a hívek a püspök akarataiban! (EP. AD EPH., 4,1.) Az apostoli hagyomány láncolatának helyén – mint látható – itt egy archaikusabb jellegű hierarchikus rend nyomai mutatkoznak meg.

Valamivel később, a II. század közepén mutatható ki több forrásból is az a felfogás, mely szerint az egyház nem földi alapítvány, hanem már a világ teremtése előtt létező képződmény. Ez a világ előtti egyház számos apokrif iratban tűnik fel, de megtalálható az egy ideig kanonikus iratnak tekintett Hermász PÁSZTOR-ában éppúgy, mint például az alexandriai gnosztikus egyházalapító Valentinosz teológiai rendszerében is. Az egyház, mely az ÚJSZÖVETSÉG felfogása szerint *menyasszony* (nűmphé), Hermász PÁSZTOR-ában ráncos öregasszonyként lép a színre (VIS., 3,261), megint másutt pedig, mintegy beszakítva a hagyományépület alapzatát, annak az elviselhetetlennek tetsző feszültségnek a súlya alatt, amelyet a kereszténységben az anyaistennő kultikus jelenlétének a hiánya jelent, úgy, mint érett asszony, jobbra a Mária-szimbolikához kapcsolódva. Az apokrif JÁNOS APOKALIPSZIS-ban például a Szentháromság alkotói az Atya, a Fiú és az anya! A csak töredékeiben fennmaradt, úgynevezett HÉBEREK SZERINTI EVANGÉLIUM Órigenész ránk hagyományozta szövege pedig így fogalmaz: „Az imént megragadott engem az én anyám, a Szent Szellem, egyetlen hajam szálánál fogva, s átvitt engem a nagy hegyre, a Táborra...” (In: JÉZUS REJTETT SZAVAI, Bp., 1990, 104.) Az idézett szöveg értelme ráadásul csak a különféle nyelvek közötti eltérés alapján érthető meg teljesen. A *szellem* latinul (spiritus) hímnemű, görögül (pneuma) semlegesnemű, míg héberül vagy arámiul (ruah, ruha) nőnemű; ennek megfelelően a metaforikus megfogalmazás csak sémi nyelvű környezetben hathatott evidens módon!

Az „anyaság”, illetve a teremtés előtti egyház gondolata mellett az egyházra vonatkozóan Ágoston felfogásában is érvényesülő harmadik elv az *eklészia* szónak az eredeti jelentéséhez mérten bekövetkezett jelentésváltozása. Az *eklészia* (eredetileg éppen úgy, mint a héber *qahal* a „kiszólitottakat” jelenti) egyre inkább az összegyülekezés helyszínéül szolgáló épület jelölésére szolgál, s a „templom – görögül *naosz* – szónak a *hajó* kifejezéssel való formai megfelelése révén, valamint a „templomhajó” építészeti kifejezésen keresztül föltűnik az a metaforika is, amely az egyházat a tengeren hánykolódó hajó képéhez hasonlítja. (Tertullianusnál például az egyház „bárka”, s aki nincs a bárkában, az nincs az egyházban sem! DE IDOLATRIA, 24.)

Ágoston felfogásában az egyház látható és láthatatlan részre oszlik, s a látható egyház megjelenési formáját – képletesen szólva – nem elsősorban a Jeruzsálemben, Márk anyjának házában összegyűltek jelentik, hanem a majdan eljövő s alászálló mennyei egyház ideaszzerű, földi hasonmása. Az egyik, Máninak tulajdonított levele ellenében írott művében (CONTRA EPISTOLAM MANICHAEI QUEM VOCANT FUNDAMENTI, 396) Ágoston kijelenti, hogy nem hinne az evangéliumoknak, ha nem a katolikus egyház tekintélye vezetné hozzá. Hogyan lehetséges akkor, hogy az Ágostonnál négyes ismérvek megfelelő – egy, szent, apostoli és egyetemes – egyház állandó „diabolikus” támadások pergőtüzében egyszerre legyen teljességgel szellemi s egyúttal az eljövendő inkvizíció brutalitásával áthatott? A válasz, AZ ISTEN VÁROSÁRÓL koncepciójának megfelelően is, Ágostonnak igazából soha le nem vetkezett, hosszú manicheus korszakából visszamaradt dualisztikus világszemléletében keresendő. A KERESZTÉNY TANÍTÁSRÓL egyik, e szempontból különösen érdekes szöveghelyén Ágoston – a donatista Ticho-

niusnak a SZENTÍRÁS-t magyarázó elveivel vitázva – arról tudósít, hogy ellenfelének hét értelmező szabálya közül az első „Krisztus testével”, míg az utolsó az „Ördög testével” kapcsolatos. Az egyház – Krisztus teste újtestamentumi gondolatnak megfelelően a hippói püspök a katolikus egyházon kívül rekedtetet, különösen pedig a megátalkodott ellenségeket egyúttal az Ördög testének alkotóelemeként képzelel el, párhuzamosan azzal, ahogy üdvtörténeti koncepciójában a *földi város* (civitas terrana) egyúttal az *Ördög városa* is (civitas Diaboli).

Rendkívül hosszú azoknak az elképzeléseknek a sora, amelyek az ókeresztény kor történetében a *testre* vonatkozó különféle teológiai, filozófiai felfogásokat jellemzik. A holtak (testben való) feltámadásának – a hellén szemlélet számára botrányos – felfogása olyan szélsőséges állásfoglalásokkal egészíthető ki, mint például Plótinoszé, aki – Porphüriosz tudósítása szerint – egyszerűen szégyellte a testét (VITA PLOTINI, 1), vagy a különböző enkratita irányzatok önsanyargató aszkézise, illetve a legszélsőségesebb irányzatok, mint például a füvet legelőké vagy az oszlopszenteké. A másik oldalon a hispániai származású Priscillianus tanítása sorakoztatható fel: miután úgyis csak a szellem üdvözülni, a test bármiféle zabolátlansága megengedhető! Teoretikus értelemben pedig Ágoston idősebb kortársának, alexandriai Athanásziosznak a felfogásáról kell még szót ejteni, az úgynevezett „fizikai megváltástanról”. Eszerint az egész emberi nem – Ádámtól fogva – egyetlen testet (szóma) alkot.

Amiként az egyház „menyasszony”, „matróna” és „anya” vonásait lehetetlen egyetlen portréval ábrázolni, úgy lehetetlen elkendőzni azokat az ellentmondásokat is, amelyek Ágoston Afrikába való visszatérte, különösen pedig püspökké választása után a legkülönbélebb konkurens irányzatok – donatizmus, pelagianizmus, arianizmus, illetve a kereszténységen kívül eső manicheizmus – elleni szakadatlan küzdelmek, véres pártharcok, sőt polgárháborúk során – mint szüntelenül létrejött kompromisszumok – folyamatosan elcsúfították a nagyegyház arcvonásait. Abban azonban, hogy e torzulatok legalább néha emberi vonásokat engednek megpillantani (szemben az imént felsorolt irányzatokkal, amelyek – az előbbi szimbolika értelmében csak szörnyemaszkokként képzelhetők el!), az egyházszervező hippói püspöknek döntő érdemei vannak.

4. Az eretnekek ellen

Élete alkonyán, 428-ban, Ágoston minden különösebb eredeti erudíció nélkül állítja össze a különféle eretnekségeket együttesen tárgyaló művét, a DE HAERESIBUS-t (AZ ERETNEKSÉGEKRŐL). Ez az írás már kétségtelenül a győztes pozíciójából fogant. Ám abban az időben, amikor Ágoston és testvérei (közülük Alupiuszt szintén szentté avatták), valamint barátai Észak-Afrika három provinciájában – az egyik Mauretaniában, Numídiában és Africában – megkezdik papi tevékenységüket, s szerzetesközösségek alapításába kezdenek, az eljövendő győztes pozíciójának legfőljebb csak halvány körvonalai mutatkoztak. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az előbb felsorolt konkurens irányzatok közül az arianizmus és a donatizmus speciálisan afrikai eredetű jelenség, s a manicheizmus is Egyiptomban, valamint Észak-Afrikában terjedt el leginkább a IV. század vége felé. Habár a libiai származású Arius és követői ellen folytatott dogmatikai küzdelmek jobbra Ágoston ifjúkorának idején lezajlottak már, ám az V. század elején a Római Birodalom nyugati felét meghódító germán népek döntő többsége ariánus hitre tér: ariánusok Nagy Theodorik keleti góttjai éppúgy, mint a Hispániát meghódító nyugati „vizigótok” vagy az Észak-Afrikát végigpusztító vandálok. Érdekessé, hogy a Jézus Krisztus isteni voltának tagadásával valóságos teológiai lavinát el-

indító Arius „szellemi öröksége” (az ókori hagyomány még egész pontosan megkülönböztette például az egyiptomi mágiát a numídiától – lásd erre vonatkozóan Ágoston földijének, Apuleiusnak fennmaradt életművét – vagy a libiaiától – Hippolitosz szerint például a BIBLIÁ-ban is feltűnő Simon Mágus mestere, egy bizonyos Apszehtosz, libiai eredetű!) éppen a „vandál hódítás” metaforában ölt testet. Alapító és Pusztító – a hajukat vörösre festő, minden képzeletet felülmúlóan kegyetlen vandálokban a kortársak joggal sejtették az apokalipszis lovasait! – egy évszázad múltán ugyanott találkozunk; a kör bezárul...

Az ugyancsak afrikai Donatus egy olyan „reformmozgalom” elindítója volt, amely az arianizmussal ellentétben nem dogmatikai jellegű konfliktuson alapult, ám mégis a donatista-katolikus szembenállás eredményezte a legvéresebb összeütközéseket. Mindamellet Itáliából való visszatérte után Ágoston az ellen az „egyház” ellen folytatta első polémiáit, amelynek kilenc éven át maga is tagja volt: a manicheusok ellen.

A korai kereszténység legfontosabb szellemi ellenfelének, a gnoszticizmusnak a hagyománytörténetéhez hasonlóan a manicheizmus is szinte pillanatok alatt behálózta a Római Birodalom egész területét, voltaképpen szülőhazáját, a perzsa impériumot, sőt Közép-Ázsiát is. A babiloni születésű, perzsa, ám főleg arámi nyelven író Máni (216–277) egy olyan, mai fogalmaink szerinti „világvallás” létrehozását kísérelte meg, amely elsődlegesen az ősi iráni hagyomány, a zoroaszterizmus szent könyvéből, az AVESZTÁ-ból táplálkozik ugyan, de fontos elemeket kölcsönöz a keresztény gnózisból s a buddhizmusból is. A manicheizmus szerteágazó hagyománytörténete lényegében négy fő csoportba osztható; az egyiptomi, a közép-ázsiai Turfánból származó, valamint a szír egyháztörténethez kapcsolódó (egyébként pedig kopt, latin, görög, szír, perzsa, szogd, török, ujjur, kínai stb. nyelvű!) források mellett a negyedik csoportot éppen Ágostonnak a manicheusok ellen készült vitáiratai, illetve nyilvános disputáinak „jegyzőkönyvei” jelentik. (Ez a körülmény persze automatikusan meg is nehezíti a hippói püspök manicheizmusának megítélését!)

Máni tantételeinek alapja az az eredendő dualizmus – a jó és a rossz egyaránt öröktől fogva létező, egyenrangú szellemi alapelvek –, amely, mint már említettem, az AVESZTÁ-ból származik. A mai tudományos irodalom álláspontja szerint az AVESZTA legősibb himnuszai, az úgynevezett „gáthák” nem i. e. VI. századi eredetűek, hanem jóval korábbiak; az alapító, próféta, Zarathusztra/Zoroaszter tevékenységét újabban az i. e. XII. századhoz kötik, s nem Iránhoz, hanem a közép-ázsiai pusztaságok valamelyik Iránhoz közel eső részéhez. (Mindennek fényében felül kell vizsgálni a méd-perzsa hagyománynak az asszírhoz, valamint a bibliai történelemhez való viszonyát is!) A két ősi principium, Szpenta Manju/Ormuzd, a Jó és Angra Manju/Ahrimán, a Rossz kozmikus párbaja jelöli ki a világ eljövendő sorsát. Az embernek, pontosabban a léleknek választania kell kettejük között. (A választás kérdése sarkalatos összetevője Ágoston *szabad akarat-, liberum arbitrium*-elgondolásának is.) Az AVESZTA 30. sorszámú Jasnája, az úgynevezett KÉT LÉLEK HIMNUSZA így ír: „A két lélek kezdettől, / aki álmomban ikerként tűnt fel, / nem más, mint a Jó meg a Rossz, / gondolatban, szóban és tettben.” (Magyar szöveg in: Apór Éva: IRÁN, Bp., é. n., 67.) A jó és a rossz közötti választás kényszere – valamint az ember eleve elrendelt sorsának eszméje – megtalálható a qumráni közösség irataiban is, ám igazán átfogó érvénnyel Ágostonnál tűnik fel; olyannyira, hogy például a kozmikus dualizmus nem pusztán az emberi világra érvényes, hanem az angyalokéra is. (DE CIV. DEI, IV, 28.) Ám ezen a szinten már az utak végérvényesen elválnak; Máni egy teljesen gnosztikus jellegű, szinkretikus fényvallást

akart megalkotni, Ágoston elgondolásai viszont javarészt kívül állnak a gnózis hagyománykörén.

388-tól, Afrikába való visszatérte után közvetlenül, A KATOLIKUS ÉS A MANICHEUS EGYHÁZ SZOKÁSAIRÓL (DE MORIBUS ECCLESIAE CATHOLICAE ET DE MORIBUS MANICHAeorum) című traktátustól kezdve egészen a már említett DE HAERIBUS-ig (428) egymás után látnak napvilágot Ágostonnak a manicheusok elleni vitairatai. Közülük egynehány – például a legtestesebb, harminchárom könyvből álló FAUSTUS ELLEN (CONTRA FAUSTUM, 397–398) vagy a FELIX ELLEN (CONTRA FELICEM, 398) konkrét, nyilvános vita alapján íródott; ezeken a nagy hallgatóság előtt lezajlott disputákon Ágoston rendre fényes diadalt aratott; ellenfelei – miként Faustus Karthágóból – megsegyenülve távoztak a helyszínről! Külön figyelmet érdemel a MANICHEUS SECUNDINUS ELLEN (CONTRA SECUNDINUM MANICHAeum, 399) című irat, ugyanis ebben Ágoston Secundinusnak, hajdani manicheus társának levelére válaszol, aki arra buzdítja néhai barátját, hogy térjen vissza a manicheus egyházba. A nyilvános diadalon túl több olyan esetről is tudunk, mint például a 392-ben egy bizonyos Fortunatus, 404-ben pedig a Felix elleni templomi vita során, amikor az ellenfél nemcsak meghátrált, hanem katolizált is!

Az átfogó manicheus kérdéskörrel szemben a donatizmus hagyománytörténete pontról pontra nyomon követhető Ágoston mellett más egyházatyák műveiből, illetve a különféle zsinati határozatok alapján is. A donatizmus voltaképpen egyidős a kereszténységnek Nagy Constantinus idején bekövetkezett legitimációjával, létrejötté pedig az utolsó nagy, Diocletianus uralkodása alatt bekövetkezett keresztényüldözés következményeként tekinthető. A mozgalom névadója, Donatus ugyanis egyike volt annak a hetven numídiai püspöknek, akik a traditorság – azaz a hittagadás – vádjával 312-ben Karthágóban megfosztják méltóságától az akkori katolikus karthágói érseket, Caecilianust. (Érdekeséggéppen említem meg, hogy ez a „zsinat” egy bizonyos Lucilla nevű gazdag és fanatikus özvegy házában „ülésezett”. Lucilláról tudjuk, hogy – Constantinus édesanyjához, Helenéhez hasonlóan – számottevő gyűjteményt halmozott fel a vértanúk csontjaiból... Ilyenképpen Donatus, Casae Nigrae [fekete házak] püspöke, amikor 313-ban érseki méltóságba emelkedik, lényegében véve az ő kreatúrájának tekinthető!)

A katolikusok és a donatisták („pars Donati”-nak, azaz „Donatus részének” nevezték őket) közötti háborúság, a már említett életszentség kérdése kapcsán, váltakozó sikerrel folyt. A 314-ben tartott arleszi zsinat megpróbált valamiféle kompromisszumot létrehozni a küzdő felek között, s végül is egyfelől megszüntette ugyan azt az afrikai szokást, miszerint a megtérő eretnekeket újra megkeresztelték, ám másfelől úgy rendelkezett, hogy ha a keresztség a Szentháromság nevében történt, akkor az „eretnekek” által kiszolgáltatva is érvényes. A IV. század második felének császárai, I. Valentinianus, Gratianus mindannyian eltiltják ugyan az újrakeresztelést, de eredmény nélkül. Nagy Theodosius türelmi rendelete, 392 utántól számítandó az az időszak, amikortól fogva Ágoston is aktív szerepet vállal a véres konfliktusok elsímítása ügyében. Úgy tűnik, hogy a hosszú háborúságba ő is belefáradhatott, mert Vincentius donatistához írott levelében (EP., 93) az olvasható, hogy kezdeti álláspontja alapján senki sem kényszeríthető erőszakkal az egyházba, de most már be kell látnia, hogy tévedett... Mindez persze már a 411. évi karthágói konferencia (I. BREVICULUS COLLATIONIS CUM DONATISTIS, 412) után íródott – tehát megint csak a győztes pozíciójából –, hiszen ezen az összejövetelen Honorius császár rendeletére a donatizmust végképp elvetették! Az

évszázados küzdelem szimbolikus végpontján A DONATISTÁKHOZ A COLLATIO UTÁN (AD DONATISTAS POST COLLATIONEM, 412) című írás áll, ahol Ágoston újfent a nagy-egyházba való belépésre s a SZENTÍRÁS szellemében való „megbékélésre” szólítja fel ellenfeleit.

Életének utolsó évtizedeiben a hippói püspök figyelmének és idejének jelentős részét egy saját teológiai felfogását is közvetlenül veszélyeztető irányzat köti le, a *pelagianizmus*. A Jeromos, illetve Orosius tanúsága szerint Britanniában született Pelagius neve görög eredetre vall (a „pelágiosz” szót csak később fordították vissza az angolszász „muirchu”-ra = „tengeri”), ám szellemisége minden vonatkozásban a birodalom keleti feléhez köti emez archaikus görög név viselőjét. Valószínű, hogy a szír származású Rufinus (Órigenész latin fordítója) lehetett számára a közvetítő Theodórosz Mopszuesztész és az antiokheiai iskola azon felfogását illetően, miszerint a *megigazulás* nem hit és kegyelem révén történik, hanem az ember – ha hiánytalanul betartja a törvényt – önerőből is képes a feddhetetlen életre! Ágoston számos írása foglalkozik Pelagiuszal és követőivel; jobbára tőle és Jeromostól ismerjük Pelagius műveit. A TERMÉSZETRŐL ÉS KEGYELEMÉRŐL (DE NATURA ET GRATIA, 413–415) például ezt a programértékű mondatot tulajdonítja Pelagiusnak: „*Ha egyfolytában és gondosan törekszel arra, hogy ne vétkezz, eljutsz majd odáig, hogy nem is tudsz vétkezni.*” Ennek megfelelően a pelagiánusok tagadták az áteredő bűnt is, mondván, hogy a lélek (mens) nem származik Ádám „testi lényéből” (massa), tehát nincs is alávetve a „romlandó emberi természetnek”. Mi több, az ember képes arra is, hogy Jézus Krisztus bűntelen földi pályafutását megismétlje!

A 410. évi gót betörés elől Pelagius Észak-Afrikába menekül, útközben megismerkedik Ágostonnal is, majd Jeruzsálembe megy, ahol az ottani püspök tisztelettel fogadja, viszont állandó konfliktusba keveredik Jeromossal. (Hat évvel később Pelagius hívei feldúlják Jeromos betlehemi kolostorát, magát a VULGATA-fordítót pedig drámai körülmények között alaposan helybenhagyják, egyik diakónusát pedig meg is ölik... Ettől fogva Jeromos – mint általában mindig és mindenkiel szemben – fogcsikorgató gyűlölettel ír Pelagiusról és párthíveiről, elsősorban Pelagius két fő „ideológusáról”, Caelestiusról – akit „*anyja méhétől fogva kasztráltak*” [„*eunuch matris utero*”] nevez –, valamint a kétségkívül legtehetségesebb pelagiánusról, Julianusról, a későbbi aeclanumi püspökről, aki Ágoston legfőbb teológiai ellenfele volt.)

A Julianusszal szembeni teológiai viták hangneme Ágoston részéről is „rendkívül keménynek” minősíthető; Julianus például „*advocatus asinorum*”-nak, a szamarak ügyvédjének nevezte Ágostont, aki viszont szülei szegényének minősítette ellenfelét. A 421-ben íródott JULIANUS ELLEN (CONTRA IULIANUM), valamint az élete utolsó évében írott JULIANUS MÁSODIK VÁLASZA ELLENI BEFEJEZETLEN MŰ (CONTRA SECUNDUM IULIANI RESPONSIONEM OPUS IMPERFECTUM, 429–430) nemcsak a pelagianusok felfogásának, illetve a nagyegyház álláspontjának behatóbb megismerése szempontjából fontosak, hanem egyúttal Ágoston kegyelemtanának részleteit, illetve egyes módosulásait tekintve is. A 411-ben tartott karthágói zsinat – ahol Caelestinust kiközösítették – hét tételben fogalmazta meg a kiközösítés okait, s e hét tétel pontosan rögzíti az egyház-történetből egyébiránt nyomtalanul soha el nem tűnt pelagianizmusnak az áteredő bűnnel, illetve a szabad akaratral kapcsolatos álláspontját. A 431. évi epheszoszi zsinatnak a pelagianizmussal kapcsolatos elítélő álláspontját Ágoston már nem érthette meg, ám az kétségtelen, hogy az észak-afrikai egyháznak évtizedeken át viharos körülmények között folytatott élethalálharcában döntő érdemeket szerzett.

Föltétlenül szót kell ejteni a hippói püspöknek a görög filozófiával s egyáltalában a klasszikus görög kultúrával kapcsolatos állásfoglalásáról is, annál is inkább, mert a „nyitott kapuk” taktikája – vagyis hogy az egyház mindenkit tárt karokkal vár – Ágoston esetében éppen innen eredeztethető, s érvényesül mindaddig, amíg fel nem váltja azt az öreg püspöknek az erőszakkal kikényszerített egyháztagságot célzó álláspontja. AZ AKADÉMIKUSOK ELLEN (CONTRA ACADEMICOS, 387) című fiataalkori dialógusban mindenestre a következő olvasható: *„Márpedig mindenki tudja, hogy minket a tudományhoz az értelem és a tekintély kettős ösztönzése vezet el. Számomra egy a bizonyosság, mégpedig az, hogy semmilyen ponton nem térek el Krisztus tekintélyétől, mert nem találok annál nagyobbat.”* (CONTR. ACAD., III, 20, 43.) Mindez a későbbiek folyamán is érvényes, kiegészítve azzal az általános érvényű állásfoglalással, miszerint az igazság – bárki fogalmazza is meg – mindenképpen Istentől származik. Ennek a meglehetősen tág érvényű alapvetésnek megfelelően szól a különféle kultúráknak, illetve szellemi irányzatoknak a kereszténységbe való beépítése lehetőségéről. A sokat idézett híres példa A KERESZTÉNY TANÍTÁSRÓL-ból való: *„Az úgynevezett bölcselők pedig, de főképpen a platonikusok, ha valami igazságot, valami hitünkhöz alkalmazkodó dolgot mondtak, nemcsak hogy nem kell félnünk attól, hanem el kell vennünk tőlük, mint jogtalan birtokosoktól, és saját használatunkra kell fordítanunk. Az egyiptomiaknak nemcsak bálványképeik és súlyos rakományaik voltak, amelyeket Izrael népe utált és megvetett, de voltak arany- és ezüstedényeik, ékszereik és ruháik is (III. MÓZ. 3, 22 és 12, 35). Mindezeket az Egyiptomból kivonuló nép, nem saját felelősségére ugyan, hanem az Isten parancsára, titokban tulajdonába vette, hogy helyesebb használatra fordítsa.”* (DE DOCTR. CHRIST., II, 41, 60.) Azt hiszem, hogy két évezred kereszténységének a hellén világgal szemben kialakított viszonya benne rejlik ebben a kifejezésben: „helyesebb használat”! S itt mellékes, hogy a görög világ a trójai faló szerepét játszotta-e el (azaz tudatosan ajánlkozott-e fel arra a szerepre, hogy a kereszténység úgymond „bekebelezze”) vagy sem. Az ágostoni hasonlat inkább Jákob feleségének, Ráhelnek apja házibálványaihoz való ragaszkodását idézi fel...

Az észak-afrikai Hadrumentum szerzetesközössége – csakúgy, mint más, itáliai közösségek is – félreértéssel elegy félelemmel fogadták Ágostonnak 426–427-ben a pelagiánus viták hatására írott, A KEGYELEMÉRŐL ÉS A SZABAD AKARATRÓL (DE GRATIA ET LIBERO ARBITRIO) című értekezését. A hadrumentumiak kérését meghallgatva – világítsa meg pontosabban álláspontját – írja meg A FEDDÉSÉRŐL ÉS A KEGYELEMÉRŐL (DE CORREPTIONE ET GRATIA) című munkáját – ugyanebben az időben. A kegyelemtan Ágoston teológiai örökségének legfontosabb és leghatásosabb részét jelenti; azok a zavarok azonban, amelyek fogadtatását illetően a kortársak részéről megnyilvánultak, a legújabb időkig megmaradtak.

5. A rossz eredete

„Hol van tehát a rossz, és honnét származik? Hol tört be a teremtet világba? Volt talán valami rossz őanyag, mindent belőle teremtet, átgúrta és újrendezte, de az őanyagból valami megmaradt, és ezt jóra már nem fordította az Isten? Miért cselekedett így? Talán nem volt elég hatalmas a Mindenhatónak, hogy átforgassa az egészet, mind-mind változásba törje, s így ne maradjon meg a rosszból semmi? És végül miért akarta, hogy alkosson belőle valamit, mindenhatósága erejével miért nem lökte inkább a semmibe? Vagy létezhetett volna akarata ellenére is?” (CONF., VII, 5, 7) – tépelődik szinte most is hallhatóan Ágoston a VALLOMÁSOK-ban, azon a mindig visszatérő kérdésen, amely az elmúlt évezredek során mind a zsidóság, mind pedig a kereszténység körében nyilvánvalóan végtelenül sokszor megismétlőd-

hetett. A 388-ban íródott A SZABAD AKARATRÓL (DE LIBERO ARBITRIO) egészen az egy évvel a halála előtt, 429-ben befejezett A SZENTEK ELEVE ELRENDELÉSÉRŐL (DE PRAE-DESTINATIONE SANCTORUM) című traktátusig bezárólag azonban a hippói püspöknök a bűnről, a rosszról, a szabad akaratról kialakított álláspontját lehetetlen egységben szemlélni; az ellentmondások a teológiai magyarázatok többszöri módosulásáról tanúskodnak.

Véleményem szerint három főbb hagyományos megközelítésmód különíthető el e téren Ágoston gondolkodásmódjában; s a tudományos értelmezések zöme is e három lehetőség valamelyike mellett teszi le a voksot. (1) A neoplatonikus, pontosabban plótinosz megközelítésmód, mely szerint – általánosan fogalmazva – minden, ami létezik, az jó, s a létezők arányosan *részesülnek* a Legfőbb Jó, az Egy (HEN) természetéből. (2) A manicheus világmagyarázat, amely – hasonlóan az idézett AVESZTA-szövegrészhez – az öröktől fogva létező két őselv, a Jó és a Rossz közötti választást írja elő, s az anyagi világ egészét szükségképpen rossznak feltételezi. (3) A bibliai megközelítésmód, amely egyetlen Teremtőről tud, s a teremtett mindenséget eredendően jónak tartja.

Sorrendben haladva s a görög filozófia hatását tekintve úgy tűnik, hogy Ágoston – hasonlóan megtérésének már ismertetett körülményeihez – Plótinosz hatása alól igazából sohasem vonta ki magát, amiként a manicheizmus befolyása alól sem. A VALLO-MÁSOK-at idézve: „*Ha a világosság még nem volt, a sötétség léte mi mást jelentett volna, mint a fény hiányát?*” (CONF., VII,3,3.) Látszólag egyértelmű választ kapunk feltett kérdésünkre, íme, a Plótinosztól átörökölt meghatározás: a rossz nem más, mint a jó hiánya! Csakhogy ez Plótinosznál egyáltalában nincs így, hiszen maga Plótinosz ekként vélekedik: „*A nem létező semmiképpen sem azt jelenti, hogy egyáltalán nincsen, hanem csak azt, hogy más, mint a létező.*” (ENN., I,8,3.) Mi tehát az igazság?

Már A SZABAD AKARATRÓL legelején Ágoston kétfelé osztja a rossz jelentését: egyrészt arra, amit mi magunk teszünk, másrészt pedig arra, ami velünk történik. Ez a kettősség segít megérteni azt az aszimmetriát, amely abból fakad, hogy Ágoston szerint az üdvösséget kegyelem (sőt adott esetben eleve elrendelés) folytán nyeri el az ember, míg a rosszat szabad akarat alapján választja! Valószínű, hogy miként a megtérése esetében, úgy ezen a téren is a RÓMAI LEVÉL hatásával kell elsődlegesen számolnunk. A hit általi megigazulás, a kegyelem kérdésén túl azonban itt elsősorban a *szabad akarat* kérdése az, amelyet a hippói püspök sem tud a BIBLIA alapján kielégítően megmagyarázni, legalábbis a tudható dolgok szintjén nem, hiszen a „*könyörülök, akin könyörülök*” kijelentés egyszerűen Isten szuverén akaratának tárgykörébe utalja a kegyelmet. A kiinduló szöveghely természetesen Ágoston számára is a bűnbeesés körülményeit elbeszélő GEN., I,2; ezen belül is a 16. és a 17. vers. A héber szöveg szó szerinti fordításban így hangzik: „*És parancsolta az Úristen az embernek mondván: a kert valamennyi fájáról evén ehetsz, de a jó és a rossz tudásának fájáról, arról nem ehetsz; az arról való ettednek napján meghalván meghalsz.*” (A figura etymologicák fordítása értelem szerint: „*bátran*” vagy „*nyugodtan ehetsz*”, illetve „*kíméletlenül*” vagy „*bizonyosan meghalsz*”.) A legtöbb fordítás a szövegbe illeszti a „szabadon” kifejezést, amely az eredeti kifejezés nem jogtalan visszaadása, ám szó szerint nincs benne a szövegben. A „liberum” jelző alkalmazása az akarat minősítése gyanánt ennek megfelelően szükségképpen már csak *egy* a lehetséges magyarázatok közül. Lényegesen kevesebb probléma adódik az *eredendő bűnnek* az *áteredő bűn* forrásaként történő értelmezése terén; hiszen éppen ez a kérdéskör jelentette a pelagiánusokkal folytatott viták lényegi alapját. Ágoston a RÓMAI LEVÉL 5,12 alapján úgy véli, hogy minden ember eredendően bűnben fogant, ám az üdvösség

útját egy átfogó paradoxon fejezi ki nála: sarkítottan fogalmazva, egyrészt a minden ember *megtérését* célzó akarat helyén a minden halandó *egyháztagsága* áll, másrészt pedig – legalábbis a kései Ágostonnál – nem lehet kielégítően megmagyarázni, vajon mi szükség van arra, hogy mindenki az egyházon belül legyen, ha úgyis csak az eleve elrendelt kevesek fognak üdvözülni?

Az élete végén íródott két Julianus elleni traktátusában Ágoston mindenesetre úgy vélekedik, hogy voltaképpen csak az első ember, Ádám akarata volt szabad arra, hogy ne vétkezzen, viszont a megváltott ember számára már egyszerűen nem lesz lehetséges bűnt elkövetni (*posse non peccare*). De az így felfogott *szabad* akarat megbéklyózó hatalmán is túlível az ágostoni *praedestinatio*, eleve elrendelés tana. Isten eredendően csak bizonyos számú üdvözülőt „tervezett el” – így hangzik a tan leegyszerűsített változata –, ám ez a megváltás nagy művét nem befolyásolja, hiszen a Teremtő oly hatalmas és oly bölcs, hogy általa még a rossz is a jó művét munkálja! A *praedestinatio* tana volt az, amely riadalmat keltett már Ágoston kortársai körében, s azóta is – értve vagy éppen félreértve a hippói püspök elgondolásait –, ám a kiválasztott kevesek kvótájának meghatározásánál megint csak megoldhatatlan nehézségekbe ütközünk; Ágoston egy helyütt azt mondja, hogy az üdvösségre rendelték száma pontosan annyi, mint a bukott angyaloké!

Mint látható, a kiindulópontul szolgáló három elkülönülő gondolkodásforma, a bibliai, a neoplatonikus és manicheus teljes mértékben összekeveredik Ágostonnak a rosszról alkotott felfogásában, *praedestinatio*- és kegyelemtanában. Evangéliumi hasonlaltal élve – az „igen” és a „nem” összevegyített nyelvéről van szó, egy olyasfajta nyelvről, amely elég hatalmas és elég képlékeny volt ahhoz, hogy egymásnak ellentmondó szellemi irányzatokat egyesítsen, mint valamiféle olvasztókohó, egyetlen csillogó anyaggá ötvözze a különböző fémeket. Jóllehet az eredeti alkotók rendre átütnek a felszín csillogó burkán, ám Ágoston félelmetes retorikával megalkotott, hömpölyögve áradó nyelve (amely a hippói püspök eleven beszédét nyilván még inkább jellemezte!) egyszerűen félresöpri útjából az okvetetlenkedőt; a „szent doktor” tekintélye hosszú évszázadokon át szinte lehetetlenné tette az életmű megszabta hagyomány kritikáját.

6. A győzedelmes nyelv

„Midőn hallják: »mondá Isten, legyen ez, és csakugyan úgy lett«, valami kezdődő és azután véget érő szóra gondolnak itt. Ez felcsendült, majd tovaröppent az idő szárnyain, és illanása nyomán azonnal létrejött, amiről parancsolta, hogy legyen. És talán más egyebeket is hasonlóképpen gondolnak el testhez kötődő gyermekességükben. Még fejletlen kis jószágok ők, s míg az ÍRÁS igéinek alázatosságán, mint anyjuk ölében pihen gyengeségük, egészségesen épül hitük, vele később majd biztosra veszik és erősen megvallják, hogy Isten teremtett minden, érzékükkel itt is, ott is megtapasztalható létezőt, csodálatos változatosságban szanaszéjjel. És ha közülük valaki a mondottak bizonyos szerény voltán elutálkozik, s kevély esetlegességgel kihajol a tápláló bölcsőn túlra, jaj, kiesik majd nyomorúságosan.” (CONF., XII,27,37) – így ír Ágoston azzal a kérdéssel kapcsolatban, amely a SZENTÍRÁS-hoz illő egyszerű és alázatos beszédmódot illeti. Ezek mögött a sorok mögött voltaképpen a klasszikus görög és latin irodalmon, filozófián nevelkedett ifjú Ágostonnak a SZENTÍRÁS-sal szemben táplált kezdeti ellenérzései húzódnak: hogyan lehet annyira elemi hatású egy olyan, ráadásul kinyilatkoztatott szöveg, amely nyelvében olyannyira egyszerű? Másrészt pedig hogyan lehetséges a tanulatlan BIBLIA-olvasó minden naivitása, képzetlensége ellenére az, hogy a SZENTÍRÁS éppen azon

a szinten szól az őt faggatóhoz, hogy azt az illető személyes üzenetnek vehesse? Ennek a „szerviesült” viszonynak a természetére nézve a VALLOMÁSOK rendkívül pontosan fogalmaz: „*Pedig olyan az ÍRÁS, hogy növekszik a gyermekkel együtt.*” (CONF., III,5,9.) Valóban, a növekedés hasonlat magára Ágostonra is illik, hiszen az e téren való felnőtté válást bizonyító nagy mű, A GENEZISRŐL SZÓ SZERINTI ÉRTELEMBEN (DE GENESI AD LITTERAM, 401–414) arról tanúskodik, hogy a hippói püspök éppenséggel „*kihajolt a tápláló bölcsőn túlra*”, s nagyon messze jutott már a kezdeti alázatos (és sikertelen!) próbálkozásoktól, amikor is – Ambrosius tanácsára – *Jésája* prófétát, illetve a RÓMAI LEVÉL-t kezdte el olvasni, s az utóbbit kommentálni is. Mind a GENEZIS, mind pedig a RÓMAI LEVÉL megkezdett kommentárját csak hosszú szünet után folytatta, illetve fejezte be Ágoston.

A GENEZISRŐL SZÓ SZERINTI ÉRTELEMBEN című írásban – a hippói püspök munkásságához kötődő úgynevezett allegorikus magyarázat elvéhez híven – például azt olvashatjuk, hogy Mózes első könyve nem szó szerint veendő történeteket tartalmaz, nem is egyszerűen allegóriákat, hanem az angyalok szemlélődésének nyomait, illetve az angyalok szemszögéből rögzített leírásokat! Nem lehet tudni, hogy kommentárjainak szellemi kútfejei pontosan kik voltak. Kiket olvasott a kortárs, illetve a korábbi egyházatyák közül? Ambrus hatása nyilvánvaló, rajta kívül Cyprianus, valamint Jeromos (akivel egy ideig kapcsolatban is állott) hatása igazolható; a CONTRA IULIANUM-ban felsorolt tekintélyek közül a legfontosabb Irenaeus, a keletiek közül Nagy Szent Vazul (Baszileiosz), valamint Aranyszájú Szent János (Ióánnész Khrüszosztomosz) nevével találkozhatunk. (A keleti atyákat egyébként Ambrosius behatóan ismerte; valószínűleg ez is kézzelfogható kapcsolódási pontot jelenthet Ágoston irányában.)

A legkülönbözőbb szemléletmódok együttesét – nem meglepő módon – egy *fordításnyelv*, Ágostonnak a cicerói ideáltól ugyan távol eső, ám rendkívül burjánzó, szóképekkel fűszerezett latinja olvasztja magába. Jóllehet költői túlzás az afrikaiak valamiféle speciális latin nyelvéről beszélni, azt azonban semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Apuleiustól éppen Ágostonig itt is, miként például hajdanán a hispániaiak (Seneca, Martialis, Lucanus) esetében a külső provinciák játszanak döntő szerepet a birodalom szellemi életében. Szülőföldjének föníciai eredetű pun nyelvét értette, görögül olvasott, ámde nem beszélt, mindamellett a görög irodalmat szintén fordítások révén ismerte meg (e tekintetben lényegileg különbözött például Jeromostól, aki jól beszélt görögül), minden tekintetben a latin nyelvhez kötődött tehát. Viszont a SZENTÍRÁS kommentálását illetően Ágoston elengedhetetlenül szükségesnek tartotta a görög és a héber ismeretét. „...*az emberi akarat oly nagy nyomorúságait támogató isteni ÍRÁS is, amely egyetlen nyelvből származott, és amely azon a nyelven megfelelőképp el tudott volna terjedni az egész földkerekségen, mégis a fordítók különböző nyelven terjedt el széltevében-hosszában*” – olvasható A KERESZTÉNY TANÍTÁSRÓL-ban (DE DOCTR. CHRIST., II,15,6). Nem derül ki azonban pontosan, hogy ez az egyetlen nyelv voltaképpen mit jelent. Az ŐSZÖVETSÉG héber nyelvét-e vagy valamiféle „ősnyelvet”? A DE CIVITATE DEI-ben az szerepel, hogy az emberiség özönvíz utáni történelmének közös nyelve, a héber, arról a bibliai Héberől kapta a nevét, akinek a családjában megőrződött a bábeli torony építéskor „összeavart” ősnyelv. (DE CIV. DEI, XVI,11.) (Itt egyébként egy a XVIII. század végéig divatos teória kifejtésével találkozhatunk.)

Ágoston nyelvének a SZENTÍRÁS-magyarázatokkal kapcsolatos végletes kettőssége – egyrészt legyen olyan, hogy mindenki megértse, másrészt pedig olyan, hogy a túláradó költőiségnek is helyet adjon – a hippói püspök személyiségében is érvényesül.

Amiként a VALLOMÁSOK-ból ismert hasonlat szól arról, hogy az emberek megcsodálják a széles vizeket, a hatalmas hegycsúcsokat vagy a csillagok pályáját, ám saját belső világukról megfeledkeznek, úgy kétségtelen, hogy az emberi lélek az ókeresztény korban sehol és semmikor nem tárulkozott fel olyan mélységeig, mint Ágostonnál. A fiatakorban megfogalmazott vágy: „*Istent és a lelket akarom megismerni*”, bizonyos értelemben Ágoston gondolkodásának középpontját jelöli ki. Ám ez önmagában még csak a megtérő bölcs vagy *filozófus* következetesen véghezvitt életprogramját jelenti; a szolgáló, a közösséget felelősséggel vezető főpap személyisége szükségszerűen más vonásokkal is ki kell hogy egészüljön, hiszen különben Ágoston pályafutása aligha különbözne egy korabeli filozófusétól vagy oszlopszentétől.

A „főpap” kibontakozó személyiségét illetően pedig egy másik fogadalom, a megtérésekor eldöntött aszkézis jelenti a kiindulópontot. Közvetlenül a megtérése után Ágoston egy filozófusközösség létrehozását tervezi, de ezzel a szándékával hamarosan felhagy. A VALLOMÁSOK tanúsága szerint Pontitianus (a császári udvar egyik, ugyan- csak afrikai származású hivatalnok) Athanasziosz Szent Antal életéről szóló művében olvas fel, annak a Szent Antalnak az életéről, aki az egyiptomi szerzetesség egyik alapító alakja. Afrikába visszatérve Ágoston már egyfajta „szerzetesházban” él barátaival és a később csatlakozottakkal, kifejezetten azzal a céllal, hogy a jeruzsálemi ősegház példáját kövessék. A hippói püspök élete során két regulát is írt: az egyiket 389-ben Tagasztéban, a másikat 395-ben már Hippóban.

Az aszkézis, a szerzetesi élet eszménye nyilvánvalóan egyfajta reakció is lehetett Ágoston korábbi életformájára, mind a karthágói, kicsapongásokkal töltött diákevekre, mint pedig arra a viszonyra, amelyet ő „*more uxorió*”-nak, azaz „ahogy egy feleséggel szokás” kapcsolatnak nevez. Tudvalévő, hogy Ágoston hosszú ideig együtt él egy – mint kiderül: rangban alatta álló – nővel, akitől a fia, a nagyon fiatalon meghalt Adeodatus is származott (szintén szerepel A BOLDOG ÉLETRŐL című dialógusban), s akit anyjának, Monicának sürgető kívánságára végül is elbocsát. Az „uxor”-ról végül is annyit tudunk, hogy névtelenül távozik a „szent doktor” életéből, s hogy önmegtartóztatásra vonatkozó fogadalmat tesz... Mindamellet Ágoston nem vádolható azzal, hogy – mint oly sokan a neofiták közül – rögtön egyik végtelből a másikba esik. Amiként A HÁZASSÁG JAVÁRÓL (DE BONO CONIUGALI, 401) vagy A NEMZÉSRŐL ÉS A KÍVÁNSÁGRÓL (DE NUPTIIS ET CONCUPISCENTIA, II,419–420) című értekezésben olvasható, Ágoston az embert természeténél fogva társas lénynek tekint, a házasságot pedig jó dolognak; túl ezen, úgy vélekedik, hogy ha az eredendő bűn nem jött volna közbe, a gyermekek akkor is a férfi és a nő egyesüléséből születtek volna. (DE NUPT. ET CONC., II,31,53.)

A IV. század végének és V. század elejének kaotikus viszonyait tekintve a különféle irányzatoknak az aszkézis kérdéséről a bibliai állásponthez viszonyított nézeteit három lényegi mozzanat alapján lehet megítélni: a házassághoz, a keresztséghez, valamint a hit megvallásához való viszony alapján. Mind a manicheusok, mind pedig a legtöbb gnosztikus irányzat – legalábbis a „kiválasztottak” (electi) szintjén – elvetette a házasságot, illetve elsősorban a nemzést, abból a megfontolásból, hogy az ember bűnös testi valója ne szaporodjon tovább a földön. (Gnosztikus, manicheus mintát követ a nagyegyházon belül is kialakult „szűzházasság”, illetve „Szent József-i házasság” intézménye, szemben a Pál apostol ajánlotta, nyilvánvalóan házasságon kívüli önmegtartóztatással!) Ágoston ezen a téren a nagyegyház általános álláspontját képviseli. A második pontot illetően, a keresztség kérdésében Ágoston nézeteire már kitértem, leg-

alábbis ami a két szélsőséges álláspontot, a gyermekkeresztséget, illetve a haldoklók (adott esetben: halottak) megkeresztelését illeti. Ami pedig a Jézus Krisztusba vetett hit megvallását érinti: a gnosztikus „egyházak”, illetve „iskolák” egyáltalában nem tartották követendőnek, sőt ezek az irányzatok megengedhetőnek tartották a hittagadást is (egyébként a nagyegyház képviselői közül is sokan hasonló véleményen voltak!) a misztériumokba beavatottak hagyományos titoktartási kötelezettségének megfelelően; s mint már szó esett róla, a Donatus nevéhez kötődő s az afrikai egyház életét egy évszázadon át megosztó szakadás éppen a püspökök és a papság tömeges hittagadása nyomán vette kezdetét. Ágoston itt, ezen a ponton is „ortodox” nézeteket vall, s mind a három vizsgált kérdésben a nagyegyház és annak ellenfelei közötti „megbékítóként” próbál fellépni.

Ágoston üdvtörténeti koncepcióját tekintve azonban e világon igazából nincsen megbékélés; a békeség csak az eljövendő megváltott világ sajátossága lesz. Nem ismert megbékélést a szószéken sem, ahol hosszú évtizedeken át formálta hallgatóságának véleményét, azét a hallgatóságét, amely gyakran megszakította prédikációit tapssal, éljenzéssel, s amely minden nyilvános vitán hűségesen kitartott püspöke mellett. Nem véletlenül hangoztathatta a szószékről Ágoston: „...én nem akarok nélkületek az üdvösségre jutni.” (SERMO, 17,3. id. TRAPÉ, 140.)

7. Történelem és üdvtörténet

Isten városának az emberi történelem egész menetén végigkövethető vonulata olyan koncepciót fémjelez, amely csak a kereszténység első évszázadainak hasonlirányú elgondolásait övező örvénylő erőter, szinte „kitapintható” szellemi háborúságok alapján érthető meg igazán. Pusztán a legfontosabbakat érintve az ilyen irányú gondolatok hosszú sorából, a következőket szeretném mindenképpen megemlíteni, illetve – ha már szó esett róla – újra felidézni. Az első a sorban Irenaeus *recapitulatio*- (lerövidítés-) tana, melynek értelmében Jézus Krisztus megváltó kereszthalála pillanatában az egész emberi nem történetét – lerövidítve – megismételte. (Mint már említettem, Ágoston történetfelfogása ehhez az elgondoláshoz áll a legközelebb.) A második nagy hatású teória Órigenész *apokatastasis* *pantónja* (mindenek helyreállítása), amely nemcsak az emberi nem, hanem a démonvilág sajátos üdvtörténetét is leírja (az üdvtörténet végpontját az utolsó ördög üdvözülése jelenti majd), s ezzel a történelem számára igazi „ kozmikus távlatokat” nyit. Harmadikként a nicaei kánont megelőző, archaikus, úgynevezett *üdvtörténeti Szentháromság-tanok* örökségét említem; eszerint a történelem különböző korszakai a három isteni személy valamelyikének a jelenlétéhez kötődnek: az ÓTESTAMENTUM korszaka az Atyához, az ÚJTESTAMENTUM-é a Fiúhoz, míg az eljövendő megváltáskorszak a Szentlélekhez. Utolsóul alexandriai Athanasziosz már ismertetett *fizikai megváltástanát* idézem fel, vagyis az Ádám-tól Jézus Krisztusig ívelő emberiség egyetlen „testként” való felfogását.

Mindezekkel szemben Ágoston koncepciója, úgy tűnik, nem egyszerűen azért vált a legnépszerűbbé az eljövendő évszázadok során, mert a legerőteljesebb lett volna! Erről éppenséggel szó sincs; az ok – azt hiszem – még mindig inkább abban keresendő, hogy a híppói püspök elmélete számítható a leginkább bibliainak! A világtörténet és az üdvtörténet egységes keretbe foglalása ugyanis elképzelhetetlen a lineáris időfelfogás nélkül, s ez utóbbi pedig az antik világ legátfogóbb „történelem”-értelmezésének, a sztoikus eredetű (*örök*) *visszatérés* tanának a tagadása nélkül. A sztoikus visszatérés-koncepció szerint a mindenek fölött uralkodó kérlelhetetlen sors (fatum, heimarmené) örök

körforgást teremt, s ebből a körforgásból sem a halandók, sem pedig az istenek nem vonhatják ki magukat. A kereszténység történetének első három évszázada – egyebek között – leírható úgy is, mint a bibliai lineáris történetfelfogás és a visszatérés-teóriák küzdelme. Természetesen a bibliai szemlélet ellenében még jó néhány más, ugyancsak közismert világfelfogás felsorakoztatható volt, mint például az ugyancsak sztoikus eredetű teória, a KOLOSSEIEKHEZ ÍROTT LEVÉL 2. fejezetében említett *a világ elemei* (ta sztoikheia tou koszmou). (Pál apostol itt attól óvja a kolossei híveket, nehogy hitelt érdemlőnek tekintsék azt a felfogást, mely szerint az ember teste és bizonyos fokig a szelleme is – halála után – feloldódik az univerzumban!)

Az iméntiekhez mérten az a hatalmas tabló, amelyet AZ ISTEN VÁROSÁRÓL megtestesít, s amely az antik világ elleni véd- és vádbeszéd is egyben, az isteni gondviselés megszabta idő sodrását egyszerre próbálja meg kétféle óramű mértékegységeihez igazítani. Az üdvtörténet további idejéhez, mely az igazságos isteni ítéleteket hozza érvényre, s az ember – pontosabban a keresztény hívő – elsődleges szellemi létformáját a *várákózásra* alapozza, valamint a földi tartózkodás marasztalni vágyott idejéhez, amely azonban kíméletlenül eltelik, igazodva a nappal és az éjszaka, az évszakok körforgásának ritmusához, bizonyos értelemben mindig életben tartva az örök(nek tetsző) visszatérés tanát. Így van ez Ágostonnál is, aki az antik Róma pusztulását Isten méltó ítéletének tekinti, ugyanakkor azonban – mint már szó esett róla – mégis kegyelmet kér a városnak! A hippói püspök szellemi környezetéhez tartozó kései antik történetírók – mint például Orosius TÖRTÉNETI ÉRVEK A POGÁNYOK ELLEN (HISTORIAE ADVERSUS PAGANOS, 417–418 körül) vagy Salvianus ISTEN KORMÁNYZÁSÁRÓL (DE GUBERNATIONE DEI, 439–451 között) már nem így gondolkodnak. Számukra – különösen pedig Salvianus számára – a legnagyobb ellenség már nem az isteni ítéletet beteljesítő barbár, hanem az, aki kívül áll a hiten! S ezen a szinten Róma sorsa egészen más megítélés alá esik.

Az Isten városának fölépülését gátló hatalmak tehát csak részben tulajdoníthatók a kereszténységen *kívüli* erőknek; Ágoston korában már teljesen világos, hogy a kereszténység legnagyobb ellensége: saját maga! Meg kell említenem azonban egy olyan területet is, ahol a *kívül* és a *belül* hasonlata nem vagy csak nehezen alkalmazható, s ez a terület az ókeresztény kor történetét végigkísérő *antijudaizmus* legkülönfélébb megnyilatkozásainak együttese. Kétségtelen ugyan, hogy a hippói püspök – akinek pásztori hatáskörében jelentősebb zsidó diaszpóra nem élt – az egyházatyák között még a „szelidebb” antijudaisták közé számítható, de az iménti jelző csak akkor érvényesíthető, ha a mércét – mondjuk – Aranyszájú Szent János orációihoz viszonyítva állapítjuk meg! Az Antiokheiai (tehát a „krisztianói” megjelölés származási helyén!) működő egyházatyá álláspontját illetően elég talán egyetlen aprócska példát említenem. Abban az esetben – kérdezi Aranyszájú –, ha valaki életveszélyes betegségbe esik, s nincs más választása, vajon elfogadhatja-e egy zsidó orvos segítségét? A válasz így hangzik: „Inkább a halál!” Ágostonnak az iménti esethez mért „liberalizmusát” egyébként nem egyedi megnyilatkozásai minősítik, hanem inkább az életmű egészének ellentmondásai. Itáliai tartózkodása során atyai mesterétől, Ambrustól vett mit tanulnia e téren is, ám nyilvánvaló, Ágoston ritkán idézett A ZSIDÓK ELLENI ÉRTEKEZÉSE (TRACTATUS ADVERSUS IUDAEOS), ha tetszik, „önálló” elgondolást tükröz a teoretikus, vagyis az istengyilkosság vádját megfogalmazó véleményt illetően. Másutt viszont, például AZ ISTEN VÁROSÁRÓL-ban MALAKIÁS 4,5–6 kapcsán azt olvashatjuk, hogy eljövetelekor a Messiás az atyák és a fiak szívét valóban „egymáshoz fordítja majd”, s a zsidóság egy része

ekkor tanulja majd meg tisztelni a Fiút. Ám a „testi zsidók” az ítélet napjáig a MALAKIÁS 2,17-et, valamint 3,14-et „mormolják”: hiábavaló az Úrnak szolgálni, hiszen Isten a gonosztevőket tartja jónak. (DE CIV. DEI, XX,29.) Ez a felfogás pontosan beleillik abba a képbe, amelyet a RÓMAI LEVÉL 11,11 alapján vázol föl Ágoston; eszerint csak a zsidóság egy része fog üdvözülni. (A RÓMAIAKHOZ ÍROTT LEVÉL ELKEZDETT KIFEJTÉSE – EXPOSITIO QUARANDUM PROPOSITIONUM EX EPISTOLA APOSTOLI AD ROMANOS, 394–395.)

A végidőkre utaló jelek nemcsak a politikai körülmények érzékeltetése vagy az üdv-történet átfogó koncepciója alapján rajzolódnak ki, hanem az emberi bensőben is. A SZENTHÁROMSÁGRÓL alapvető elgondolása szerint az ember háromféle szellemi-intellektuális képessége – emlékezet, értelem, akarat – a Szentháromság „misztériumának” a tükröződését jelenti, s amiként a három isteni személyt a *szeretet* fűzi együvé, úgy a teremtett világ *történetének* és *természetének* valamennyi szerteágazó részletét a *szeretet rendje* (ordo amoris) fogja össze. (Olyannyira így van ez, hogy Ágoston például a Szent Szellemet is úgy fogja föl, mint az Atya és a Fiú közötti szeretet „testet öltését”!) Amennyiben a szeretet rendje megsérül, a világban teret nyer a rossz.

Már a fiatalkori dialógusokban feltűnik az *erénynek* a szeretet rendjeként való megfogalmazása (virtus est ordo amoris). A VALLOMÁSOK „szerettem szeretni” (amare amabam) megfogalmazásmódja egy nem kézzelfogható szeretetről beszél. Túl ezen, az is világos, hogy Ágoston számára a *rend* (ordo) fogalma a görög *koszmosz* szó („*fel-ékesített*”) eredeti jelentésének megfelelő, s az isteni teremtésben megmutakozó szeretet igenlést is jelenti. Ennek a gondolatmenetnek az alapján érthető, hogy a rossz egyúttal nem más, mint „elrendezetlen szeretet”. (Ha hűek akarunk maradni az antikvitás logikájához, akkor azt kell mondanunk, hogy „*világ nélküli szeretet*”(!), hiszen az *ordo*, a rend Ágostonnál bizonyos fokig maga a *világ*. Aki tehát a szeretet rendjén kívül reked, az szükségképpen kívül reked a *jó teremtés* művén is. Mi több, Ágostonnál a szeretet a megismerés előfeltétele is; senki sem ismerhet meg valakit vagy valamit tökéletesen, ha nem szereti azt előbb teljesen. Ám a szeretetmű ágostoni felfogásának terén is működik az a súlyos kettősség, amely a jó és a rossz közötti választás kérdése révén már előtűnt. Az *Isten* és a *világ* együttes szeretetét kizáró bibliai elv nem a teremtett mindenség elutasítását jelenti, hanem egy az Isten és a világ közötti választáson alapuló szellemi magatartást. De a világ elutasítása, a választott askézis elve néha túlzó következtetésekre ragadtatja a hippói püspököt: a vértanúság, az önmegvetés, az önkínzás „szeretetének” dicséretére.

8. Epilógus

Amiként a személyes szint, a *misztikus* szemléletmódjának szintjén egy kifejezetten a neoplatonikusok, elsősorban Plótinosz alapján megragadható vagy Istennek, mint valami sugárzó, földöntúli fénynek a megpillantására irányul, úgy az eljövendő másfél évezred kereszténységére meglehetősen ellentmondásos örökséget testáló Ágoston a *fantázia* hatalmával tárja eléink a történelem végpontján immáron győzedelmesen fölépülő Isten városának látványát. A földi történelem folyamata egy átfogó ünnepbe torkollik; AZ ISTEN VÁROSÁRÓL utolsó nagy látomása joggal nevezhető valamiféle „*történelem-sabbatnak*” (Moses Hess kifejezése). „*A hetedik napra este nem borul. Nincs lenyugovása, mert megszenteltek örök maradásra. Annak előre hirdetését akarja ezzel Szent Könyved ígéje, hogy amint megpihentél e felette jó műveid után a hetedik napon, bár kipihenten alkottad*

őket, éppen úgy mi is, műveink végeztével, amelyek ugyancsak felette jók, mert mindezt Te adtad nekünk, hogy az örök élet szombatjában benned megpihenjünk.” (CONF., XIII,36,51.)

A VALLOMÁSOK idézett, elragadtatást tükröző sorai Ágoston valóban lenyűgöző életművének két mozzanatára világítanak rá elsősorban. Az egyik a hippói püspöknek az egyháztörténet egészen belül elfoglalt pozícióját segít megmagyarázni. Eszerint a nagyegyháznak tulajdon hatalma megszilárdítása érdekében szüksége volt egy olyan zseniális egyéniségre, aki alkalmasnak bizonyult rá, hogy az ellentmondásos folyamatokat egyetlen átfogó mozaikká illessze össze, mi több, ezt a mozaikot a működő *egyetemes* (katholikosz) *egyház* valódi képmásaként hitelesítse. Ami viszont Ágoston életművének „belülről” való megítélését illeti, a grandiózus gondolati konstrukció – úgy vélem – igazi törést akkor szenved, ha megpróbáljuk azt a *szerepet* *rendjének* kigondolója által föllállított mércével mérni. Ekkor ugyanis kiderül, hogy a hívei körében méltán népszerű hippói püspök életművében (miként annak „utóéletében” is) egy minden nemes szándékot fölülmúló hatalom jelenlétével kell szembesülnünk: hosszú évszázadokon át megkínzott, megnyomorított, megalázott emberek sokasága vonul el a szemünk előtt, akik valószínűleg csak azt *szerették volna*, ha a *szerepet* nevében egyszerűen békén hagyják őket! Mert létezik-e kegyetlenebb hatalom a földön, mint a mindenáron beteljesedni akaró zsarnoki szeretet?

Irodalomjegyzék

Az idézett Ágoston-szövegek magyar fordításai:

DE DOCTRINA CHRISTIANA = A KERESZTÉNY TANÍTÁSRÓL (ford. Városi István, Bp., 1944);

CONTRA ACADEMICOS = AZ AKADÉMIKUSOK ELLEN, in: –: FIATALKORI PÁRBESZÉDEK (ford. Bolberitz Pál, ÓKERESZTÉNY ÍRÓK, 11. Bp., 1986);

DE TRINITATE = A SZENTHÁROMSÁGRÓL (ford. Gál Ferenc, in: ÓKERESZTÉNY ÍRÓK, 10. Bp., 1985);

DE BEATA VITA = A BOLDOG ÉLETRŐL;

DE LIBERO ARBITRIO = A SZABAD AKARATRÓL, in: –: A BOLDOG ÉLETRŐL, A SZABAD AKARATRÓL (ford. Tar Ibolya, Bp., 1989);

CONFESSIONES = VALLOMÁSOK (ford. Városi István, Bp., 1982);

A. Trapé: SZENT ÁGOSTON (ford. Ladoci Gáspár, Bp., 1987).

Olyan esetben, amikor megadott magyar fordítás nem kerül említésre, a „CORPUS SCRIPTORUM ECCLESIASTICORUM LATINORUM Bibliotheca Academiae Litterarum Caesareae Vindobonensis” című sorozat kötetekre hagyatkozom.

Felhasznált irodalom:

É. Gilson: INTRODUCTION À L'ÉTUDE DE SAINT AUGUSTIN (Paris, 1949);

K. Flasch: AUGUSTIN. EINFÜHRUNG IN SEIN DENKEN. (Stuttgart, 1980);

P. Brown: AUGUSTINE OF HIPPO (London, 1967);

A. Escher Di Stefano: IL MANICHEISMO IN S. AGOSTINO (Padova, 1960);

J. Ritter: MUNDUS INTELLIGIBILIS (Frankfurt am Main, 1937).

Néhány adat

- 354. Aurelius Augustinus, Szent Ágoston születése – pogány apától (Patricius) és keresztény anyától (Monica) – az észak-afrikai Tagasztében (a mai Algéria).
- 361–6. Alapfokú tanulmányai – szülővárosában.
- 371. Karthágóba megy – felsőfokú tanulmányait végezni.
- 372. Fiának, Adeodatusnak születése.
- 373. Csatlakozása a manicheusokhoz.
- 375. Retorikai iskolát nyit Karthágóban.
- 383. Rómába utazik, ahol – mint rétor – állami alkalmazást nyer.
- 384. Milánóba megy.
- 386. Nagyrészt Ambrus, milánói püspök hatására megtér.
- 387. Nagyszombat éjszakáján Ambrus megkereszteli; anyja meghal.
- 388. Visszatér Rómából Tagasztéba.
- 391. Pappá szentelik, egyúttal laikus szerzetesközösséget hoz létre.
- 395/6. Püspökké szentelik; megkezdí harmincnég évig tartó főpapi tevékenységét az észak-afrikai Hippo Regius városában.
- 411. Katolikusok és donatisták közötti konferencia Karthágóban.
- 430. Ágoston halála a vandálok ostromolta Hippóban.
- 725. Szardíniában lévő csontjait átviszik Paviába, ahol a San Pietro in Ciel d'oro-bazilikában helyezik el.

Vörös István

TÜKÖR, KALAP, HAJÓ

Tedd fel a víztükröt a falra.
 Nézz bele. Nézz bele még egyszer.
 Arcod magasságában halak
 úsznak, pirosak és feketék,
 az egyik pikkelyes hasát
 mutatja. Vízínövényeket
 látsz a hajadba fonódni.
 Vedd le a víztükröt a
 falról. Pucold meg.
 Elveszel benne, mint
 a bűvész kalapjában.
 Csillapíthatatlan hason-
 latok ráznak, hajón ülsz,
 a táskádban zsebtükör, látja
 magát a rúzsod, a szemceruzád,
 zöld szalag van a hajadba
 fonva, a nyakadban
 halforma ékszer.

Egy gyűrűt dobsz a tükörbe
és utánaugrasz. Merülsz
a patakmeder felé. És jönnek
sorban a képek, a falról a
Milkovits házaspár, egy régi
madonna, jönnek a cserepes virágok,
a két telefon, az ebédlőasztal,
amin még ott a félig evett
torta, jön az éjjeliszekrény.
Arcod magasában halak úsznak.
Már nem vagy egyedül.
Hátulról befogom
a szemed. Elveszel benne,
mint a bűvész kalapjában.

BAKONYMÉRŐI ELÉGIA

Sorállás egy gyerekkori boltban.
Műanyag szatyor, kattog a pénztárgép.

Hazafelé elered az eső, öklömnyi
békák potyognak, egy
kérdés íve sarlóz végig
az utcán. A gólya, ha meg-
gondolja magát, utánad repül, és más
helyre visz. Így lesz belőled
fagolyó, jégvert meggyfalevél,
elszakadt ezüstlánc.

A szandált lerúgod, végigszaladsz
a verandán. Nagyapád
kezében mérleg, mintha két évvel
ezelőtti szökésedre gondolna.
Akkor a dűnyhák alá bújtál
előle. Méri a lisztet,
megszagolja a sót.
Venni és eladni, mondja, annyi,
mint beletörődni a hibáinkba.

Frissen kelt kacsák száradnak
egy régi kenyérkosárban, beázik
a tető, mozognak a cserepek,
üvegeket hordasz föl a padlásra,
lejössz, nem találsz a villany-
kapcsolót, a széket, a vitrint.
Bakonymérő, mondja nagyapád,
nem létező város, itt törpék
éltek valaha, és azóta is
itt járnak a leszármazottaik,
rövidre vágják az asztal lábát,
éjjel tövig rágják a körmöd,
a kutakba dobálják halottaikat.

Sorállás a boltban. Délután.
Friss kenyér érkezik, gyerek nagyságú
munkások egyenként cipelik őket
a raktárba.

Hazafelé egy busz húz el melletted,
a kék kipufogófüstbe belekapaszkodsz,
és húzatod magad a biciklin.
A gólya, akit nem szeret, hónapokig
magával hordozza. Nem kérdez senkit,
és nem válaszol senkinek.
Így lesz belőled vérrög, letépett
sóskalevél, megszakadt leszármazási
lánc. Nem venni és nem eladni, mondja,
önuralom kérdése.

Falnak döntöd a biciklit,
a háztetőn végigver
a nap, megszagolja a cserepeket.
Nagyapád alszik, Bakonymérő,
mondja, nem létező város, itt valaha
óriások jártak.
Tedd fel a víztükröt a
falra.

Halász Gellért

CSAK AZ EMBER

Arról sehol sincs feljegyzés
hogy a fának is fájtak a szögek
mindig csak az emberről
akkor is mikor égő madarak
zuhogtak párosával a földre
csak az ember volt fontos aki nézi
és senkinek sem jutott eszébe
a tömeg által letaposott fű
s a gazda nélkül maradt számár
János is csak annyit mond
„Asszony íme a te fiad”

MIÉRT MÉGIS A TEST

Megkövezték a köveket
Lapoz a szél a Bibliában
Gyönyörű vers A bűnös
Az ártatlanokért kiált

Az oroszlánok mégiscsak
fölfalták a prófétákat
az előadás végén Ámen
mondta a császár Úgy legyen

És oroszlánhúst vacsorázott
(mondhatnám: prófétákat)
A lantosnők a tengerpartig
kísérték dalokkal a pálmákat

A test! végül is miért mégis
legfontosabb a test?
kérdezte a görög rabszolga

Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs

ERDÉLYI ÚT (I)

1956. augusztus–szeptember

Indultunk: augusztus 20-án este, Mészölyékkal.* Hálókocsi; sokat nevetgeltünk, keveset aludtunk. Vám: semmi. A románok épp csak levétettek egy bőrdönt, s beletúrtak. – A Királyhágót, Csucsát elaludtuk, felébredtünk a Sebes-Körös völgyében. Szelíd, dunántúliás táj, csak a szénakazlakat karóra rakják. Ennyi a hegyvidéki. Kolozsvár környéke: kopár, lepusztult dombok, suvadás, suvadás. Lesem a Hóját (Áprily).

Érkeztünk: aug. 21-én, kedden reggel Kolozsvárra. Konflison (mellékutakon, hogy a főutat – a tanács bölcs rendelkezéséből – ne lepje lótrágya) Aliékhoz. Nincs otthon senki, szoba-konyha, zsúfoltság. Ez is kitelepített-otthon, Aliék eredeti lakását elvették. Ali narancslikórt és elő, ünnepeljük a megérkezést.

A ház (Mikes Kelemen u. 16.) udvarán rengeteg gyerek és ortodox zsidó feliratok. Valami héber egyházi település, talán imaház is. Megállapítjuk, hogy itt járt Ábel az országban.

Fáradtak, de ajzottak vagyunk – be a városba. Az utcasarkon fantasztikus oláh cigány rohan meg minket; vadgöndör szakáll, haj – vizet sose látott. Keleti rabló. Ordít, kérdez valamit, nem értjük. Felháborodva távozik. Átmegyünk a zöldségpiacon, sok kék paradicsom (padlizsán), dinnye, körtehalom, darázs, bűz – környékbeli magyar és román parasztok, népviselet, szenny. Balkán. A szőttespiac, sajnos, üres. Egy gyógyfüves ember megállít, magyarázza a szárított növényeit; kicsi, aszott, öregasszonyos. Előrángat egy agyonhasznált, vén könyvecskét: „Nézzék csak, a tudósok is azt írják.” Ősi (XIX. sz. eleji) kis gyógyfüves könyvecske. Iringó, bojtorján.

A Fő tér. A templom első látásra is meghökkentő. Mennyi gótika! Hol van ez Magyarországon? Beülünk a vegetáriánus vendéglőbe (drága), fekete, citromlé. Meg is ebédelünk, persze hússal. Elég tiszta, vonzó hely – a hús (mint mindenütt) feltűnően olcsó, fele a hazainak. Boldogan fecsegtünk, ez már Kolozsvár. Kilátni a Dómra, a római castrum tágasságú és formájú térre. Megtudom, hogy a Jósika-palota oszlopai alatt hosszában átmenni szerencsétlenséget jelent, főleg diáknak. Aznap minden tárgyból rosszul felel, vagy összevész az ideáljával.

Kis séta. Farkas utca, templom, kollégium. A kollégium botrányos állapotban. Nagyudvarára undorító új épületet húznak. (Áprily itt tanított.) Egy volt vendégfogadó falán tábla: itt szállt meg Petőfi a feleségével 47-ben, fáklyászene.

Könyvkereskedés: „Librăria noastră”. Förtelmes, sokkal rosszabb, mint nálunk. Marxizmus, csúf kötésben. Magyar könyv – mint mindenütt – nevetségesen kevés, rossz.

Balázs egy boltíves udvaron elsírja magát, olyan gyönyörű. Hegyi lovakat simogattunk. Ali fölfedezi, hogy álurbánusok vagyunk.

* Mészöly Miklóssal és feleségével, Polcz Alaine-nel. Egymás között: Ali.

A színház. Most román színház, a magyar színházat a Szamos partjára, az azelőtti nyári színparkba telepítették. Persze a nagyszínházat is mi építettük, mint minden jelentőset 600 éve. Az itt-ott mégis épülő román házak „modern”-ek és silányak. Amit még összehoztak 30 év alatt, az főleg a görögkeleti bazilika – minden város minden főterére. Ez rendszerint nagyzási mániában szenved, teleterpeszkedi a teret, túlpuffad minden arányon. Stílusrontó mind a modernségük, mind a bazilikájuk. (Utólag halom, hogy a görög katolikusokat egy rendelettel beszippantották a görögkeleti egyházba. Moszkvai pátriárka!)

A férfiak (Balázs–Miklós) elmennek a Budai Nagy Antal útra (azelőtt Honvéd utca) Nagy Miklóshoz, mi Alival haza. Közben megjött a család Vízaknáról, olyan, mintha nyolcvanán lennénk. Holtfáradtak vagyunk, kizoritanak nekünk egy diványt – micsoda istenáldás! –, alszunk, főbe ütve. Arra ébrednek, hogy Balázs is mellettem alszik, s egy Zoltika nevű kisfiú csiklandozza a talpát. Elhessentem a gyereket, ébredés, nyüzsgés, a család végtelen kedves, kezdődik az erdélyi szíveség. Ilyen nincs nálunk.

Alival szállót keresünk. Ő roppant csinos, sötétkében és pirosban, pénzzel-bájjal bővíli a hotelportásokat. (Baksis a bulletinban.) Hiába. Végre a Siestában megdöbbenésünkre Pándit találjuk, mint ösvendéget, összeköltözik a barátjával, neki köszönhetjük a szobát. Csodálkozom; ugyan miért olyan szíves? Idegenben más az ember? Vagy „jobban állok”? Mindegy, van szoba. Boldogok vagyunk.

Este vacsora Aliéknál, hal, különös konzervek, új ízek. Miklós is alig tartja nyitva a szemét. Konflis, Siesta. Meleg zuhany. (Gondolom, az egyetlen kolozsvári szálloda, amelyben ilyesmi is van. Ennek megfelelő az ára is.)

Telefon Passuthnak, találkamegbeszélés másnapra. Séta Miklóssal a Szamos-partra.

Augusztus 22., szerda

Zuhog az eső. Rémület. Itt az ősz? Tegnap még fullasztott a hőség. Búsan zuhanyozunk. Jön Passuth, ragyog, fütyül az időre, elcipel a szomszéd házba, ismerőseihez. Krisztina egy kis nejlón esőköpenyt hajtogat, finom kámeaképe van, 19 éves, szomorú, hogy nem vették föl művészettörténet szakra az egyetemre. Pedagógus leszek, faggatom. Érdekelnek a korabeli fiatalok. Nem sok lehetőség van rá, Gidrányi (?), fiatal orvos, feleségéről mesél, aki színésznő a Magyar Színháznál (Krasznay Paula). Fényképek. Felkerekedünk. Bemegyünk a színházba. A lehúzott függöny mögött próba, Passuthot középre ültetik, faggatják a hazai viszonyokról. Szóba jön Illyés, Németh László, Čapek drámája stb. Passuth ügyesen, folyamatosan előad – elég kényes helyzet.

Mátyás szülőháza. A szomszédban ferences rendi (?) templom és klostrom – ez utóbbi most zeneiskola. Remek gót épület, folyosó, lépcsőház. Különleges, középkori (aszimmetrikus) ablakok, ablakkeretek. Kár, hogy a falat bevakolták. Ez mánia itt, minden szép követ „renoválnak”, úgy, hogy vakolják. Ettől még az igazi, az eredeti is hamisnak látszik. Passuth gót konyhát ígér, de annyi minden van, hogy megelégedezik róla. Sajna, nem látunk gót konyhát. – Maga a szülőház. Épp nem engednek föl, kiülünk a kis kertbe. Olaszos négyszög, tisztelen ápolva, futtatott szőlő. A nap kibújik. Ülünk, s lihegünk a rohanástól. Gidrányi beszél, a kétféletes, szép, germán zsidó származású musz-élményeit meséli. Rémes. Amit politikailag mond, különös, látni, hogy másképp gondolkozik, mint mi – mintha a zsidóság itt külön nemzetiség volna. Ezt más élmények is erősítik később.

Főtér. Passuth mutogat, elemében van, boldog. Így jó várost járni – elvben. Sajnos nem részletez, rövid az idő. Megmutatja, hol lakott Hunyady Margit a fiával, s velük szemben Laczkó Aranka, ugyancsak a fiával. Kis színészfertály, egy kapubolt, görbe utca, egyemeletes finom házak. – Könyvkereskedés, szóba kerül a készülő kötetem (?), én kétkedő vagyok, Passuth örül, Gidrányi felragyog. Érdekes benne a kultúrvágy, könyveket ajánl s olcsó ebédelőhelyet. De el kell válnunk, megyünk a vegetáriánusba. Mészölyék nem jönnek, csak délután a szállóba, emiatt elmarad Passuthékkal az újabb találka. Nem is látjuk többet Erdélyben, hiába kutatjuk, csak cédulákat küldözünk egymásnak. Kár. – Történelmi regényét árulták itt, percek alatt elfogyott, Balázs *A szebeni fiúkja* nem jött át. Nem csoda.

Ebéd után ledőlünk, Miklós jön, pénzt hoz (komplikált ügyek), zuhanyoz. Megyünk cipőt venni. Jó, könnyű, Balázs végre tud járni, 150 lej. A 2-es autóbuszon Nagy Miklósékhöz. A mama, majd Tusa Lili. Baár-Madas. Lili soványabb és csinosabb, mint volt. Emlékcsofó. Meg kéne már írni a Baár-Madast. Emlékezünk Lili balettezésére, drukkjára (mindig gyúrta a kezét, falfehéren, felelés előtt), az én szemüvegemre s borzasságomra. Én emlékszem az emlékkönyvére is („Nosztalgia”), de nem mondom, túl személyes. Miklós nevetségesen hasonlít a bátyjára, még a hangsúlya, szeme állása is ugyanaz. Csak kövérebb, s talán élénkebb szellemi érdeklődésű – Balázs szerint a kisebbségi helyzet intellektuelt csinált belőle. Meghívunk szombat estére, Jakó Zsigát és Kelemen Lajos bácsit ígérük történésznek. Balázs majd velük beszél meg a Bethlen Miklós-kérdést.

Haza a szállóba, Mészölyékkal vacsora az Ursusban, ők csak egy mititeit esznek, s holtfáradtan, korán hazafutnak. Mi más szobába költözünk, kétágyas végre.

23., csütörtök

Mint kiderült, nagy román ünnep, a háborúból kiugrás napja. Már előző nap roppant tömeg, Kolozsvár olyan, mint egy román proletárváros. Feliratok: „Trăiască Aug. 23.” (Éljen!) Sorbaállás, kevés a kenyér.

Intenzív népi demokratikus hangulat. Ablakunk alatt már reggel 6-kor gyülekeznek az emberek a felvonulásra – az persze csak 9-kor kezdődik. Zászlók, feliratok, kiabálás, alvatlan szemek – nagyon sajnálom őket. Ezek a szerencsétlenek is ugyanazt csinálják, amit mi.

Fél 7-kor kelünk, átpakolás, nagybőrönd a portáshoz, ki a vasútra. Gyalog persze, mert a busz – tekintettel a felvonulásra – nem jár. Különben is az autóbuszok! Nálunk Európa van ehhez képest. Mészölyék óriás csomaggal várnak, s irigyen nézik a kis celeculánkat. Baksissal első osztály. A büfében se kávé (alig van kávé, mikor kilója oly olcsó!), se tea, se tej – csak bor, méregdrágán. Álmosak vagyunk, de vihorászunk, a férfiak menetrendeznek. Nagy tudomány.

Bánffyhunad. Elérjük a hajnali kisvasutat, mert az még reggel ötkor bedöglött, s fél 12-kor elindul velünk. Alszom a fapadon – jó alvókám van, szerencsére.

Kalotaszentkirály. Egybeépült Zentelkével. (Szómagyarázat: szent telek; kolostorbirtok volt.) Szembetűnően szép házak, kőalapon fából, magasak, módosak. „Ácsok” a szentkirályiak – mint mondják –, a kőrősfőiek faragók stb. Kérdezzük Viskyéket. Mondják, hogy gyengén vannak. Gere Jánosné őré (ez a csúfneve, mert nagyapja vasúti őr volt), behív az udvarára, hogy ott együk meg az ebédünket. Különben mindenkinek van csúfneve: Lovász István, L. I. bambó. L. I. lididáncé stb. [Feljegyzés másutt.] Rengeteg egyforma név, a posta is csúfnévre kézbesít. Gere Jánosék: erdélyi szívesség.

Mészölyék ott alusznak, kalotaszegi szoba, mennyezetes ágy. Kiteszik a lelküket. Baptisták. Baptista imakönyv. Versekkel. Az asszony minden mondatában: „Ha a Jóatya engedi...” Nemrég tértek át. Miért? Maguk mondják: gyenge a pap, nincs imadélután, összejövetel, egybetartás, s az pedig kell. (A pap: Polgár Gyula. Kőrösfőn nincs egy baptista se. Pap: Tőkés Tibor.) Eredetileg tiszta magyar református község, most már van néhány román család. A baptistáknak külön kis imaházuk van, hullámos vonalú, parasztkorok homlokzat. Bibliát kérnek (teljeset) Pestről. A fiú: Gere István, érettségizett, egy évet járt gépészmérnöki karon. Abbahagyta, nem bírják anyagilag. Érettségije: jeles, első féléve: jó rendű – mutatja a bizonyítványait. Vallásos, maga is ír baptista verseket, imákat. Alacsony, világos arcú (általában a kalotaszegiek inkább szőkék, mint barnák), zárkózott, csöppet kesernyés arc, 20 éves. Bivalyszekérrel hajt be az udvarba, micisapka. Szégyenlős, paraszti mosoly, nyugodt, egyenrangú beszédmód. A magatartása már értelmiségi. Kollektív gazdaság (tsz)? Az nincs a faluban, hál’ istennek, míg bírjuk a kezünket, bele nem megyünk. Rémtörténetek, mint a hazaiak. Van valami elsőfokú társulás, de az is döglődik.

A bivalyok gyönyörűek. Balázst azonnal lázba ejtik, másnap reggel egy kis bivalyborjúval cicázik az udvaron (Miklóssal egyetemben), rögtön látszik, hogy hasonlítanak. Balázs neve e perctől: bivolica. A hazai fajta szarvasmarhának külön neve van: piros tehén. Az a ritkább. „Állat”, „marha” – bivalyt jelent.

Megebédelünk a fűvön, utána mi Viskyékhez megyünk. Süppedt, roskadt kúria, egyáltalán nem látszik rajta a hajdani mód. Mint egy omló parasztház, csak tágas. Az udvar: egy gyom. Kardos Ili a tornácon. Mondom a nevem: egymás nyakába esünk. Klári és Cica* ma reggel utaztak el, Jóska meg ő – vendékként – vannak itthon. Ili tanítónő Szatmáron, nyaralni jár ide a nénjéhez. Most helyezték be Szatmárhegyről. Kidolgozott kéz, arc – mint egy parasztlány. Jön Visky Jóska. Most látom először. Görnyedt, ősz-szőke, vörös szélű kék a szeme; borostás, szemüveges. Vékony csontjain rongyos ruha fityeg. A szoba: vaksötét, a legyek miatt. Parasztszag. Plüssterítő az asztalon, riadtan kajtatnak hamutartó után. Gerendás mennyezet, két roskatag támlás divány (gyermekkoromban, Pusztateremen láttam ilyet utoljára). Meghívnak vacsorára és alvásra (vacsorára Mészölyéket is) – bár ne kéne elfogadni! De nincs mit tenni.

Feldúlva vissza Geréékhez. Mészölyék a hátsó gyümölcsöskertben heverésznek, csodálatos gyp, félig moha. Itt lehetne írni! Kínálnak szilvával, jön a komaasszony, mondja, hogy ő tudta azt a verset, amit Ady itt írt. (*A Kalota partján.*) Megvan a hársfa is, ahol üldögélt. Kérjük, idézze. Az már nem megy. Elmeséli a májbaját, nézzük a kis dombos, édes-apró tájat, háttérben havasok. Kínálnak bivalytejjel, ordával. Geréné is látja, hogy el vagyunk keseredve Viskyék miatt. Tapintatosan vigasztal, mondja, hogy jó emberek voltak, de hát kulákok, most bizony szerencsétlenek. (Egy borbély Visky is van a faluban, éppen az ő – Viskyék – házába telepítették. Visky Jóska úgy hívja: „az udvari borbélyom”).

Nézünk ruhákat. Elvisznek Tököliékhez. Tököliné szégyenkezve dicséri a lányát – még nincs otthon –, idős már (23 éves), és még nem ment férjhez, de ügyes, okos, DISZ-megbízott, a falu képviselője (?), a legszebb ruhái neki vannak. Sok az irigye. Csak szoknyája van 16. Megjön a lány, alacsony, fűrge, kicsit gögös – de boldogan mutat. Gyönyörűségek. Hogy rakják ezt a szoknyát? (Ők úgy mondják: összeszedik.)

* Nemes Nagy Ágnes unokatestvére és nagynénje.

Nincs az a finom pliszé, ami versenyezne vele. Alival elmondhatjuk háromszor is, de nehéz elképzelni, hogy ezen a módon tartós maradjon. S mégis tart. Himzett váll, mellény (elől fűzős), párta gyöngyből, selyembojt, szalagok, szörkendők. Muszujt már nem hordanak. Hoznak csizmát, férfiruhát. Fehér abaposztó (harisnyaanyag) fekete mintával. Fejedelmi. Alit meg engem felöltöztetnek, a férfiak a szűrt próbálják, összefut a szomszédság. Sajnos a fényképezőgép meg se moccan. Már Pesten is rossz volt. Tököli Annus rábeszél: jöjjünk vissza vasárnap, úrvacsora lesz, új kenyérrrel, nagy felvonulás. Menjünk templomba viseletben. Csábos ajánlat – de szombat estére Nagy Miklósékhoz vagyunk híva Kolozsvárt. (Új kenyérre rózsaszín és fehér szoknyát hordanak a lányok. Új borra már vöröset, zöldet, sötétet – és így tovább. Minden évszakban mást.)

Másoknál is megcsodáljuk a ruhatárat, a hímzéseket (írásos, vagdalásos vagy szálán varrott, vagyis keresztöltés). Teljesen vegyes a kézimunkatömeg: remek régimódi mellett „modern” falvédő: „Jó asszony a háznál – Isten áldás”, „Legszebb lány a magyar lány” – pocskéságok, unalmas száröltéssel. Ez nekik már jobban tetszik. Egy fiatalasszony az ágyát is gyári holmival takarja: „Újabb az úgy.” – Minden hiába. Gere Pistától kérjük: ő látja-e a különbséget a régi javára. Cinkosan mosolyog, én látom, de ez már olyan úri dolog, tetszik tudni.

Esteledik. Vissza Viskyékhez. Gátfutás: minden kapuban hívogatnak: Tessék betérni egy cseppet, mutatok szalagot, pártát. Viskyéknél hat személyre terítve, petróleumlámpa, rántott csirke. (Reszketve esszük: talán az utolsó rántanivalót ölték le.) Ili egész délután sürgött a kedvünkért. Mészölyék hamar el, sötét van, Geréék lefeküsznek. Vacsora után kezdődik Ady. Sokszor járt itt, Visky Jóska apjánál, Bertukát is itt kérte meg. Mert Boncza Berta is rokon. Hogyhogy „is”? Jóska levezeti a családfát, kiderül, hogy Ady rokona vagyok. Idézik *A Kalota partját*, emlegetik a hársfát, a kuglizást, rengeteg adoma. S ami fő: levelezés. De hát hol van Ady levélváltása az öreg Viskyvel meg Bertuka levelei? Mért nem szedi elő? A papnál helyezte el egy nagy láda családi levéllel együtt, nehéz előásni. Könnyögünk, hogy legalább fotokópiát engedjenek csináltatni róluk. Nem örül. Járt itt két egyetemista is a múltkor – meséli –, de én elmentem hazulról, s a Kalota partján bujdokoltam fél napig, míg elmentek. Nem szívesen adom ki a kezemből, meg hogy románoknak adjam? Ha még a magyar Akadémiának, bár az is népi demokratikus. – Politizálás. Miből élnek? Erre hosszan hahotáznak: tudja Isten. Maradt vagy fél hold föld, abban krumpli, paszuly a ház körül, ő kapálja. De folyton fél, nem mer semmibe kezdeni, bár a Dunára nem vitték el. (Duna-csatorna-építés, mocsár, 40% halálozás.) Utólag azt halljuk, más rokontól, hogy Visky József lusta ember. Ő a „kallódó magyar birtokos”. Félelmes ez így, közlel. 50 holdja volt, az itt nagyon sok. Rengeteg különös tudás, folyik belőle a történelem. Megborotválkozott, ép ruhát vett, és boldogan beszél, beszél. Adytól legjobban *A halottak élént* szereti, azt meg is mentette a könyvtárból. Kóst emliti, Áprilyt. (Kis adoma.) Zsidózik, bár finoman. „Ha mi zsidók lettünk volna, bezzeg agyondicsérjük, s dicsekedtünk volna Adyval – de hát az nálunk nem szokás.” Egyetlen esetet említ, amikor az anyja érezte, hogy tiszteli Adyt. (Kuglizóügy.) Jellemző. S őszintén csodálkozik rajta, hogy „Ady a zsidók karjába vetette magát”.

Az Ady-anekdotákör: a Boncza család terheltsége (Boncza Miklós erőszakossága, a várépítés, a nevelt lányát erőszakkal veszi feleségül, annak szerelme, a református pap, két koldustarisznyából egy koldusáltalvető, öngyilkossági kísérlet), Bertuka nyakassága, „már 14 éves korában elhatározta, hogy Adyné lesz, senki más”, Boncza halála

(nem bocsát meg egy év letelte előtt); Ady lánykérése, kuglizás, későn kelés, Bertával döntögetik az asztalokat – hó-rukk! –; a vers születése. – Kéne látni a levelezést! – A dugdosott pálinka. (Weöres Sanyi.) A „tenger”.*

Egyéb adomák: a Bánffy család (övék volt a környék), Bánffy Miklós, az író: „messze látott, közelre nem” – százezer lej az erdélyi magyar irodalomra, de földet nem tagosít, nem is szerették a parasztok. Nagypapja „muská-vezető”. (Szégyellik.) Saját család: a szétfűrészelt ükanya, Kiszelyék, szilágysági származás (Visky részről), Kincs Gyula jó barát, vármegyei funkciók, főkortesség. Zilahot Zilajnak mondják. (Kardosok is szilágyságiak eredetileg.)

Arisztokratatörténetek: Barcsayak, Kendék (Töhötöm!). Tisza István, „Ady nagy ellenfele”. Ady azt mondta róla, hogy félművelt. – Ezen jót mulatnak. Balázs meg én némán csodálkozunk. Észre is veszik, hogy mi nem becsüljük kellőleg Tiszát – némi csönd. Károlyi Mihály.

Visky Józsefet jegyezni kéne. Rábeszéljük, írjon emlékiratot. Mosolyog – esze ágában sincs. – Lefeksünk.

24., péntek

Reggel 8-kor kilopózzom, de hiába, elcsípnek a cél előtt. Visky József az udvart takarítja, Ili a Kalotáról jön, ott fürdött. Lemegyünk a folyóhoz. Diófa (nagyapai, 100 éves). Kis hegyi folyócska, bokáig ér – de bezzeg tavasszal! Idáig ért *a kert*.** Megmártózom. A két jegenye. (Miklós elkérte a történetet novellának.) „Ezer lejt is ígérték érte – nem adtam – most vége.” Fölkerülünk a kúthoz. Gyönyörű „zsendelyes”, kerek – képeskönyvbe való. Orgonabokrok közt; itt volt a park. Kivágták. Tönkök, törzsmaradványok. Visky József szájából úgy folyik a sok latin növénynév, mint a cseppentett méz. Személyesen szerette a díszbokrokat is. Itt volt az a bizonyos kuglizó is, ahol Ady golyója „vándlizott”. Ez már mind nem az övé. Gyönyörű napfény, remek facsúrok (még régiek), későn érő paszulytövek. Harmat, havasi levegő. Idelátszik a Vigyázó csúcsa.

Újra a nagy, gerendás mennyezetű szoba. Bivalytej, bivalyvaj, fekete (mindenütt ilyen) kenyér. Kakaó, az olcsó. Búcsú, Visky József két arcán csókolja Balázst – atyafiság, búcsú a beszélős estétől. Vissza a magányba. Kis ajándékok – bár volna külön. Ili örül a zenésztallérnak.

Gerééknél is nagy búcsúzkodás. Föl a hátizsákot, neki Bánffyhunyadnak.

De még előbb: meg kell állni a hársfánál. Valóban, a Kalota-hidra néz, itt mentek a pártás lányok Ady szeme előtt. Kis pad, Kiszely-kert volt régen. Gyönyörű kis zug. Bizony isten engem is megkísért. Ha már itt vagyunk, föl a templomhoz. Sajnos már nem zsendelyes, hanem pléhtetős. De 4 fiatornyos a tornya, ősi gerendázat, gót alapok. (Kőrösfőn is így van, csak ott fenn, a torony padlásán, tornác is fut körbe.) Himzett terítő az Úrasztalán, a szószéken (sajnos elég modern); világoskékre festett padok, a karzaton az orgona előtt nyitott erdélyi énekeskönyv. „Az Úr énnékem őriző pásztorem...” Aratókoszorúk, óriási műreemek. Fenyőszag. A toronyból kilátás. Elég pusztá a határ, bár még itt-ott lábon a zab, keresztek, kalangyák. S egy-egy sötétzöld ligetben körül a kalotaszegi falvak. Hátrább a hegyek. Közvetlen alattunk egy nyárfa

* Az a kilátóhely, ahol Ady a Kalota-partra rálátott.

** Kertnek nevezték azt a kis magaslatot, ahonnan Ady nézte a pompás magyarokat templomból jövet a Kalota partján. Innen a „tenger”.

tetején az egyházfi. Száraz ágat fűrészel lefelé. Valóban erőd ez a templom. Belülről látszik csak, milyen vastag a körülfutó fala. Temérdek orgonabokor.

Megyünk Bánffyhunadnak. 6 kilométer, könnyen megy. Vendéglő. Csúf, Balkán. Fényképészkeresés – egy román asszony megszólít, hogy vegyem meg a perzsalábutánzat bundáját. 2000 lejért odaadja. Biztos van pénzem, mert magyar vagyok. Kőrösfőre ma már nincs autóbusz, lesünk valami alkalmi teherautót – ahogy itt szokás. A templom Anjou-kori, eredetileg Szent Erzsébet-székesegyház. A kalotaszent-királyi típus, erődtemplom. Csodának tekintik, hogy előtte állt meg az áprilisi tűzvész, amely Hunyadnak vagy egyharmadát felégette. Politikai legendák a tűz körül. Hunyad csúf, szegény – ilyesféle lehet Munkács főtere. Kispolgár-proli-paraszt vegyes felvágott. Szűtyós karavánok lesik velünk együtt a lehetséges teherautót. Nem jön. Megyünk gyalog. Elindulunk. Mégis jön. Felkapaszkodunk. (Erdélyi útra ne menj szűk szoknyában!) Le kell bújni a tejeskannák mögé, hogy a milícia ne lásson. Kőrösfő.

Mindjárt akad kalauzunk, egy karcsú, könnyű, hajszálfinom fiatalasszony. Hogy a kőrösfői asszonyok hercegnők, az később is bebizonyosodik. Megyünk Bazsa Böskéhez (Albert Andrásné), aki híres lány volt, Gyöngyösbokrétába hívták, fényképezték, filmezték. Kicsiny, félig kész ház. Egyelőre egy szobában laknak. Bent az ágyon Bazsa Böske, beteg. Trombózis, fél éve, a lábában. Szülés után kapta. Királylány. Úgy fogadja a négy hátizsákos városi ismeretlent, hogy (Ali szerint) egyikünk se tudná utánacsinálni, ha netán idegen falusiak tódulnának be hozzánk. Telt is, karcsú is, csodálatos bőrű. Föl-le jár a pirosság az arcán, anélkül hogy zavarban volna. Hosszú, hasított barna szem, remek mosoly, egy aranyfoggal. (Ez falun előkelőség.) Az ágya fölött filmre való fénykép: ő, pártával, díszruhában. Mellette bölcső, ringatja. Ha a gyerek szájából kiesik a cucli, fertőtleníti egy bögrében. Mindkét férfi rögtön szerelmes lesz belé. Beszélgetünk, hivatkozunk Tököli Annusra, kérdjük a kalotaszegi szobáját. Hja, az már nincs. Kulákok voltak, elvették a házukat. Kérdi a vallásunkat, s örül, hogy reformátusok vagyunk. Őt a pap nem engedte gyöngyösbokrétába, mert félt a cédaságtól – bár ő tudja, tisztes dolog volt az. De hát engedni kell a papnak, olyan kitűnő ember. A legrégibb magyar pap itt Kalotaszegen, s tudós ember, s hogy törődik a néppel! 35 éve van az már nálunk, ő keresztelt. Hogy áll a hímzés? Nincs pamut, s nem is veszik. Miért? Tetszik tudni, „a mi munkánk valahogy túl finom ennek az országnak”. A magyarok, azok vették.

Körséta a faluban. A Szentkirályról hozott meg egyéb címeket lejárjuk. Alberték (más Alberték, itt is rengeteg egyforma név) bizalmatlan nagygazdák, a szobát, a faragást megmutatják, de szállásra nem hívnak. (Faragók, ezt szívesen csinálnám! remek munka, mélyvéső, laposvéső.) Bori Gyuri János nincs otthon. Bivalycsorda, alkony. A népboltos becsap egy konzervvel. Vissza Bazsa Böskéhez. Végül a férje nénjénél, Erzsi néninél alusznak Mészölyék, mi a szomszédban, magas, hímzett ágyon.

25., szombat

Leveckelődünk a magas ágyról. Reggelit ad a néni, bivalytej, orda. (Ez nem nagyon ízlik, édes felsajt-féltúró.) Kirándulás a Körös forrásához (3–4 km.). Mészölyékkal. Hetykén járunk, nem úgy, mint tegnap, nincs csomagunk. Miklós különösen boldog, ő cepeli különben a nagy hátizsákot, igaz, hang nélkül. Róla a közös út alatt kiderült, hogy medvébb, mint hittük. Szótlan, röstell baksist adni, megy-megy némán. De a falusiak közt igen jól forog (Alival együtt), természetesen, könnyen beszél velük. Mi

kicsit ügyetlenebbül. Balázs szerint én túl kedves vagyok itt Erdélyben mindenkihez, így leplezem a feszélyezettséget az állandóan forgó, új meg új környezetben. Igaz. Majd vigyázok. Nem kell túllelkiesednem azt, ami amúgy is lelkesít. (De mikor olyan morc vagyok különben, mégiscsak alkalmazkodnom kell az ő szívességükhöz! Nem?)

Iszunk a Sebes-Körös forrásából. Egy kis terméskő építmény, csövön jön a víz. El is fogjuk egy pillanatra, hadd csodálkozzanak lejjebb az emberek. (Szabó Lőrinc a Duna forrásánál, *Titi-tó*.) Heverünk a hegyoldalban, lankás táj, juhok, mellettünk román asszony köti kétébe a zabot. Szép nagy margaréták, a szarkaláb sötétkék. Ali etet, Miklós fényképez. (Megjavult a gép magától.) Ali fejtegeti álurbánus voltunkat, csodálkozik, hogy nem nyafogunk. (Régi viták, hegymászás stb.) Mindnyájunkat megkap a nap. Csöndes, jó délelőtt. Vissza. Aliék is a mi háziasszonyunknál ebédelnek. (Bazsa Böske csirkét ajánlott, bonyolult elfogadási, el nem fogadási viszonylatok.) Zöldpaszuly, juhtúrós laska. Mi készülünk be, Kolozsvárra. Az asszony pénzt nem akar elfogadni, elad nekünk egy szőttes törülközőt 80 lejért. Sokalljuk, de mit tegyünk. Kicsit kapzsi, siránkozó, elmondja a lánya halálát, az unokája agyhártyagyulladását. Fényképet mutogat: a mozdulatlan bénult félholt gyerekkel fényképeztette le magát. Rémtörténet. (Albert Erzsi néni egy fityinget sem fogadott el, Mészölyék majd küldenek orvosságot Böskének, ezt-azt a családnak.)

Megigérjük, hogy vasárnapra visszajövünk.

Búcsú. Deszkahordó teherautó vesz fel. Engem betömködnek elől a sofőrülésre. (Hárman vagyunk.) Balázs hátul kényelmetlenkedik. Hosszú csevegés a magyar és román árakról. (Ez kicsit unalmas, mindenkinek el kell mondani.) A sofőr és a másik utas is román. Az út kb. annyiba kerül, mint a vasút.

Érkezés Kolozsvárra délután 6 körül. Van szoba a Siestában, nem volt hiábavaló a baksis. Zuhany, átöltözés, vacsora az Uranusban, ki Nagy Miklósékhoz. Szomorú meglepetés: Kelemen Lajos bácsi nem jött el, Jakó Zsigáék csak egy félóra. Balázs Jakóval azonnal Bethlen Miklósba merül. Jakóék rokonszenves, fiatal házaspár, a férfi vékony, magas, szemüveges tanártípus, az asszony csöndes, barna. Hamar elmennek.

Kellemes este Liliékkel. Mesélnek a tutajújsztatásról (végigutaztak így jó néhány kilométert), hegyek; nagy kirándulók. Utólag látok egy erdélyi útikönyvben egy csomó szép fényképet Tusa Lili jelzéssel. Ezt persze nem mondta. Politika, magyarság, szakönyvirás. (Nagy Miklós mérnök, könyvet írt a tejtermelésről.) Nagy Miklós kérdi a Petőfi-kört, Balázs elmondja. Soká maradunk. Kulturált erdélyi középosztály, lakásukat elvették, szűkösen élnek, az ismert problematika. Hajaj! Két vad-fekete fiuk van – ők is örmény-feketék. Pankáékhoz* is közelebb jutottam általuk.

26., vasárnap

A reggeli vonattal ki Sárvásárba, templomot látni Kőrösfőn. De Kőrösfőnek nincs vasútja, 3 kilométer Sárvásártól. Egy inakfalvi házaspárral gyalogolunk le, az asszony kíséretben. Gyermek-fiatalok, s már 2 gyerekük van. Az asszony rosszallólag jegyzi meg, hogy náluk vasárnap is dolgoznak a népek – itt Kőrösfőn nem. Különben dicséri a pátriáját, az itteniek fölé helyezi.

Egyenest a templomba. Már tart az istentisztelet. Besuvadunk az asszonyok háta mögé, így is feltűnést keltünk. Meglepetés: mindenki fejkendőben van. Hát nincs úr-

* Hrabovszky Anna, Nemes Nagy Ágnes többször emlegetett, legjobb, leghívebb barátja. Férje: Nagy László.

vacsora² – kérdem a mellettem ülő, egyetlen városi ruhás asszonyt. (Mint kiderült, ő volt a papné.) Sajnos nincs. Egyetlen pártás lányt szemelhetünk ki – félig hátrafordul –, Ali. Muszuj is csak rajta van. Utólag bevallja, hogy micsoda kínokat állott ki a különbség miatt, de vigasztalják: kivételes eset, hogy senki se legyen pártásan.

A templom: mint Kalotaszentkirályon. Még a domb, még az orgonabokrok is hasonlók. Az ige: Mosd le a te bűneidet... Saulusból Paulus. Jól felépített, rövid, értelmes prédikáció. Záróének: „*Egyetlen forrása minden kegynek...*” Boldogan fújom, még a 2. versszakra is emlékszem. A papné udvariasan elénk tolja az énekeskönyvét, de Balázs így is hallgat, mint a csuka. Helyesen teszi. Neki, az ő kincset érő hangjával már a katonaságnál is tilos volt énekelnie. Ima. Különösség: a lányok, asszonyok imánál mélyen előre hajolnak rá a padra. A férfiak közül csak az öregek. Habozom. Végül is nem hajlok. Olyan volna nekem, mint a színház. A lányok padjában bizony halk fecsegés, az egyik ima alatt, fejét kezére hajtva, boldogan hátra-oldalt bámuldozik, pillogat. Pedagógusvérem fölzubog, csak egy perc múlva tudok nevetni a „mégsem helyes!” indulatomon. Kivonulás. Szigorú rendben. Lányok, asszonyok, férfiak. A nők lent a domb hajlatán megállnak, karon fogva egymást, egyenes sorban várják a férfiakat. Gyönyörű. Így pártá nélkül is: micsoda ruhák, kendők, színek, csizmák!

Miklós előrerohan, fényképez. Mosolyogva tűrik. Ali gyönyörű. Remekül illik a hosszú, vékony sudárságára a ruha. Még a pártá is, pedig az (köztünk szólva) nem előnyös viselet. A haját lenyalják hozzá, semmi bodor, a fonatot is elrejtik hátul a szalagok. Csak nagyon szabályos archoz szép igazán, de ott aztán fejedelmi. Merev, előkelő, mint az egész öltözet. Úgy kell tartani benne a derekat, mintha lovon ülne az ember.

Aliék el átöltözni. Mi néhány férfival várjuk a papot. Vasárnapi iskolát tart a gyerekeknek (hitoktatás tilos). Jön végre, megmutatja a templomot. A terítők szebbek, mint Szentkirályon, csupa vörös, írásos meg szálán varrott. Újak, a régit letépte egy templomrabló – dühében, hogy nem lelte a perselyt. (Azt az egyházfi elzárja.) Volt vagy százéves a régi terítő. A templom szentélye Anjou-kori gót, titkos, elfalazott ajtó is van a falon. A pap: „Mondom is a fiataloknak, el ne felejtsek, ha én meghalok, itt ajtó volt. Ha alakítják a templomot, megellehetik.” AXVIII. században átépítve, a menyegyzet stukkóit Umling Lőrinc (erdélyi híresség, szász) festette. Később már csak Asztalosnak nevezte magát. Világos alaptónusban vonalas virágmotívumok. Olyan pasztellszín, hogy az ember freskónak nézi, pedig fafestés. Nagyon finom, hozzájárul az egész világosságához, amit a keskeny, gót ablakok se homályosítanak igazán. A padok itt is világoskékek. (Ali szerint ez erdélyi parasztrókokó szokás.) Az aratókoszorúk, a fenyőszag és – a pap. Szürke ruhában prédikált. A zakó-kabát széle fosztos egy kicsit. Magas, nagydarab ember, deres sörény, kerek archban sólyomszem, sólyomor. Pompás egy koponya. Úgy halad le a dombon, stóláját vállán hagyva (csak a szélét dobta fel a bal karjára), fején a papi sapkával, kezében a Bibliával, mint akinek így a legotthonosabb. Albert Andrásához: „Látja csak, maguk is Szentkirályról hozatnak ácsot. Pedig a régi, az igazi kőrösfői ház boltíves volt. Mint ott lent, Boriéké. Nem mondom én, hogy ne csináljon újat. De jól csinálta a másik Albert. A régi faragott kaput hozzáácsolta az új házhoz.”

Kezet fogunk, el. Olyan ember, akinek utána kell nézni. A papnéról azt hallottam: mihelyt idekerült, mindjárt szeretett volna kőrösfői ruhát. De hát az drága. (Kb. 5000 lej.) Egyik adott ezt, a másik azt, vállat, szoknyaanyagot. Vagy 3 év alatt gyűlt össze a ruha. Ma – egész Kőrösfő gyönyörűségére – a papné kalotaszegi ruhában veszi az ür-

vacsorát. Ezt a szomszéd fiatalasszony meséli, míg fölöltöztet. Ő mondja: „Voltak itt más úri emberek is, románok, de azoknak nem tetszett a mi ruhánk. De a magyarországiak mindjárt föl is akarják venni. Maguknak tetszik. Nem röstellik.” Muszuj, hegyes orrú lakkcsizma (Böskée). Megint érzem azt az előkelő fulladást a mellényben, amit Szentkirályon.

Ebéd Erzsi néninél. Paszulyt ad, konzervvel kínáljuk.

„Mi mindig búcsúzunk...” – most Aliék rohannak el, a sárvásári vonathoz, mennek Biharfüredre. Csak majd szombaton találkozunk, szeptember 12-én, délután 5-kor, a városháza előtt. – Mi még maradunk egy cseppet. Odaül hozzánk Albert András is, Bazsó Bóza férje. Igen jó kiállású, szabályos arcú, szőke. S némi ide-oda tapogatózás után megkérdi a Nagy Miklós kérdését: mi volt az a Petőfi-kör? Meghökkenünk: ennyire érdeklődők? Ennyire fontos nekik, hogy mi van nálunk, főleg ha az valami csepp reményt jelent? – Ennyire.

Balázs nekilendül, egész kis expozét tart, bonyolult viszonylatokat vázol, még dühbe is jön. Hallgatják, isszák. Firtatnak minden részletet. Mikor felkelünk, Albert András elkísér a falu széléig. Olyan az arckifejezése, mint sikerült óra után egy-egy prima fejű tanítványomé. „Mert tetszik tudni, ez az. Mindjárt jobban látja az ember a dolgokat. Itt kitől kérdezzük? Románoktól? Az elmondja a maga szája íze szerint. Felsőbb magyartól? Azért felsőbb az most, hogy a felsőbbiség érdeke szerint magyarázzon. Hát mi csak úgy magunk közt ókumláljuk a dolgokat. Ez kéne nekünk.” Egészen megrendít mindkettőnket. Megértjük, mi az: falu, vezető értelmiség nélkül. (Ami persze igazán jól sose volt.) Főleg az a hálás szeme kísér. Férfiember létére még integet is utánunk.

Kolozsvár vonattal, Sárvásáron át. 7-kor ledőlünk az ágyra, hogy pihenjünk egy kicsit, s úgy alszunk, hogy másnap 8-kor ébredünk.

27., hétfő

Hosszan reggelizünk. Végre felfedeztünk Kolozsváron elfogadható árú és elég jó fekete-kávé. (2,50 lej.) „Vita dulce” feliratú, cukrászdaszerű hely, szemben a Mihály-templommal. Mint utólag kiderült: a volt plébánia házában van, tisztelettel nézzük a XV. századi boltíveket, s isszuk a törökös kávé. – Megyünk repülőjegyet venni csütörtökre, Marosvásárhelyre. (Aránylag olcsó.) Elég nehéz, a félig írástudatlan hivatalnok nem tud magyarul. Igazi káder, akárcsak nálunk. Egy szállodai szobaasszony segít rajtunk, aki épp egy japán küldöttség repülőjegyeit intézi. Végre megvan, mehetünk a Házsongárdra.

Közel van, a Farkas utca mögött. (Közben halljuk, hogy Ravasz László Kolozsváron van, s ő fog beszélni a legközelebbi vasárnap. Elég kényes és furcsán szomorú dolog, ha itt lennénk, meghallgatnám. Ámbár mit mondhat?)

Házsongárd. Óriási terjedelmű. Nagy diszsihelyek, agyontömött, zsúfolt parcellák. Domboldálnak fut, erősen emlékeztet a Père Lachaise-re. Brassai Sámuel szobrára bukkanunk, s rengeteg arisztokratsírra. Csupa történelmi név: Kende, Wass, Barcsay. Fölérünk a tetőre. Csönd, régi, süppedeg sírok, liget, napfény. Ezt emlegetik az erdélyi költők. Kilátás. Két diák magol két kis padon. Majdnem mindenütt pad. Leülök egy hegedűművész nő padjára, orgonabokrok, gesztenye, augusztus vége, de még tiszta nyár. Keresem a karthausi szegfűket, amiről annyit írt Jékely Zsoli: „*De itt maradtak súlyos csontjaik még, – tőlük forog olyan lassan a föld.*”

Lefelé menet erősen keressük Apáczai Csere sírját, de nem tudja senki. Összebarátkozunk egy győri főkönyvelővel, Csiszér Alajosnak hívják; feleségével, két gyere-

kével jött haza látogatóba vagy tíz év után. Ő figyelmeztet, hogy itt valahol fekszik Dsida. Ő ismeri a rokonait, anyja most Győrben él, s ő kisfiú korában sokat szavalta azt a versét, amit Dsida az édesanyja kezéről írt. Nem ismerjük a verset, de jólesően bámuljuk ezt a nagydarab, vörös-szőke, szemüveges hivatalnokot – tapasztalataim szerint főkönyvelők nem szoktak Dsidát idézni, még ha egy városban laknak is vele. Talán elfogult vagyok, de ezt is erdélyi származásának a javára írom. (Lásd: Nagy Miklósék.) Kétségtelenül erősebb bennük a kultúrvágy. Polgárabbak (Thomas Mann-i értelemben), mint a kintiek. Ezután már feltűnik, hogy mennyi a Csiszér-fejfa a temetőben. De vannak szász, román feliratok is. Bemegyünk az irodába. Apáczai sírját ott se tudják, azt mondják, nincs is identifikálva. De Dsida felé eligazítanak. Nagy családi kriptá, elől a bejárat fölött kis márványtábla: Dsida Jenő, az évszám (jaj de kevés!) és négy sor:

*„Mindent megtettem, amit megtehettem,
Mivel tartoztam, mindent megfizettem,
Megfizettem mindenki tartozását,
Feledd el arcom romló földi mását.”*

Lehet, hogy nem hajszálpontos az idézet. A remek utolsó sor biztos. – Kriptaajtó fölött nevek: „Emlékezéssel Dsidára...”, kis följegyzések. Odaírjuk mi is a kezdőbetűnket, a dátumot. Mint egy névjegy Heinénél.

Nagy, zajos vendéglőben ebédelünk. Az étel kevés, rossz. Először iszunk borszéki vizet, az remek. Megyünk búcsúzni Ali anyjához. Épp menőben vannak, másik lányával s unokáival a Mátyás-szoborhoz készül, hogy lefényképeztesse őket. Együtt megyünk, csábítanak, hogy várjuk meg a fényképészt, kapjon le a téren minket is. Van is benne valami – mostanában már sajnálom, hogy nincsenek fényképeim. Se a fiatalságomról, se Olaszországról, semmiről. Legalább az volna. De nagyon süt a nap, sivatagi hőség. A Kutyacsillag idén kitesz magáért. Hát nem bírjuk a várást, pakolni is kell Tordára, búcsúznak. Teljesen családiasan érzem magam velük.

Átcsomagolunk, s megyünk Kelemen Lajos bácsihoz. Nagy Miklóssal van találkánk a Farkas utcai templom előtt, ő visz fel a könyvtárba. Így is történik.

A többit Balázs írja.

(Folytatása következik.)

Petri György

RÓMAI ELÉGIA 1.

Mostanság hallgatok, eltűnök, eltűnődöm,
töpok és rengek,
olykor – önnön agyrémem – földeregek
kimért chiméreként önfényesítő lakkcipőmben,
osztrigát szürcsölök e zord időkben
– éheztem eleget ifjúkoromba’,

hadd legyenek most már én részvétlen és goromba,
éppen elégszer kisemmiztek, megaláztak,
a világ úgy viselt el, mint hőmérő a lázat,
hülyének vélték, mikor a szívem lázadt,
ezért növeszték tehát csigaházat
lelkem köré, hogy ne lássék az alázat,
az inkorrekt szenvedés, az öntetszelgő szégyen,
hogy hajh miért, miért, miért nem éppen
én vagyok a szenvedő alanya ennek
a nyomor-nyelvtannak, amelynek szabályai szerint szenved
embertársaim bő kétharmada,
gyerekek, nők, csecsemők garmada,
ezt nem veszi be a gyomrom semmiképpen
(talán ezért élek többnyire semmin vagy pépen).
Egyenlőtlenség! Testvérietlenség!
Ja, szabadság az van. Tessék élvezni! Tessék!

HA MINDEN KÖTÉL SZAKAD

„Nem tudtam mire menni Stanleyvel.”
Mondta a regényhősnőm. Az a baj, hogy én se.
Mondom én most meglehetősen utólag és meg-
késelten, sőt megkéselten (előfordul [sic! sicc] ilyesmi,
mint most a vékonybelem). Nem sok
időm van... hová is, ja igen, *előre*,
mert *hátra*, az kérem szépen:
roskad rám dögivel. Az van. Múltam. Rovott.
Mint mindenkinek. Ember voltam (végtére is? valahol?
valaha?). Kinek mi köze hozzá?
Nehéz volt az élet. Én is nehezítettem.
Másokét, persze. Már ahogy az lenni szok.
Hát ekképpen lettem ily tündöklő zsebpiszok
(a barátaimnak: „pipamocsok”). Zárójel zárva.
Mint a boltok vasárnap délután.
Az összes lehetőség már kizárva:
anyám még él, így nem lehetek árva.

Sem. Úgy tetszik, afféle sem-sem vagyok,
 félelmemben el-eldalolgotok;
 voltaképp azt akartam csak mondani:
 hogy a legkevésbé sem mindegy, hogy a kötél
 akasztott ember nyakán
 vagy kötélháncos lába alatt szakad.

VAK A

Üres a tér, vak a világ,
 de hát mégiscsak nekivág
 az ember, mert mi más tehet,
 hogy el ne lepjék a legyek.
 Alkotni, cselekedni kell:
 tollal, ecsettel, semmivel,
 mert nem lehet, hogy csak legyünk,
 mint a barom, és ne tegyünk
 semmit, bár tudnánk *tenni* a semmit!
 De nem tudjuk, hát erről ennyit.

(PS. A szerző undorodik magától,
 és ez sok mindenben meggátol
 ja.)

FIGYELŐ

A DUNA KÍNÁBAN

Karátson Gábor: *Ulrik úr keleti utazása, avagy A zsidó menyasszony I–II.*
2000 könyvek, 1992. 569+572 oldal, 666 Ft

Habzsolásra, egybeni végigolvasásra, belefeledkezésre hív ez a letehetetlen, magát könnyen olvastató, de végigkövetni mégsem könnyű, tündéres-sárkányos varázsszöveg.

„Találtam egy könyvet” – írhatnám jegyzeteim fölé, nemcsak azért, mert a szokottnál is inkább elkésett ez az ismertetés, hanem azért is, mert az ULRIK ÚR... mint óriási, de máris elfeledett meteor vagy erdővel befedett őserdei város bukkan olvasójára; rácsodálkozunk, amikor megjelent, majd alamuszian elfeledtük... alamuszian, mert csak tettetjük a feledést; inkább elkerüljük, elhallgatjuk, nem igazán tudunk mit kezdeni vele. Mindenesetre az irodalmi közvélekedés, közvélemény, a napi kritikán túli, rendszerező bírálat nem igen vesz róla tudomást, „nincs a levegőben”, nem hivatkoznak rá, nem idézik. Karátson Gábor könyve máris a nemes kuriózumok tárlójába került. Hát igen, túl sok minden szabálytalan ebben az ügyben. Egy festő, aki ír. Egy regény, mely nem regény, de túlduzasztott, végtelen napló, és indázóan kultúr-történeti fejlődésregény. Szöveg, mely tele van a kínai kultúrára, Kelet művészetére vonatkozó esszé- és tanulmánybetétekkel, hosszú orientalista hivatkozásokkal és lábjegyzetekkel, de poétikus önvallomás, ezenkívül képzelt világokban játszódó mesevad fikció is.

A sárkány

„Évszázadok óta tündérek nélkül élünk.”

Mi mással kezdeném, mint ezzel az idézettel (II/445). A közepén is elkezdhető, önmaga farkába harapó regény, akár a Borges fantáziájában felülről Homokkönyv, melynek lapjai szivárványosan s alig visszakereshetően, mert

mindig új elrendeződésben peregnek elénk. Az ULRIK ÚR... bárhol felüthető. S bármelyik vonulatával, gondolatával kezdhető a róla szóló írás. Mégis nyilván a sárkányoknak kell elkezdeni. Magam csak Lázár Ervin HÉTFEJŰ TÜNDÉR-ének olvasásakor ijedtem rá a tündérhiányra. A tündér valami olyasmi, mint az ördög: nemigen szerepel egyik sem a BIBLIÁ-ban, teológusok megoldatlan problémája. Mi onnan sejtjük létezését, hogy álmunkban látjuk, néhányan ébren érezzük. Mások, mint magam, csak a hiányát.

Álmunk felségterülete zsugorodik, álomcsapataink hősi harcok és elkeseredett csaták közben vonulnak vissza. Borges tábornok, Buñuel generális... e győzhetetlen utóhadak. Pedig micsoda segítséget kaphatnának Keletről: régen kaptak is. Kétszáz éve valamikor az EZEREGYÉJSZAKA kicsit megváltoztatta a nyugati irodalmat, de legalábbis jó néhány nyugati író gondolkodását. Bátrabb lett tőle a preromantika. Az EZEREGYÉJSZAKÁ-t több ütemben fedezte fel Európa, s nem annyira a calcuttai angol kiadás hatott, hanem előbb a Galland dr.-féle francia (1707–1714), melyet a romantika használt, főleg Charles Nodier 1822-es átdolgozásában. Egy második ütemben, a szecesszió hajnalán Mardrus ültette franciára, s az ő munkáját követte például a legtöbb magyar kiadás is. Kínai tárgyú magyar könyvről szólva mindez ne legyen könyvészeti mellébeszélés, legyen képzettársításokra nyíló alkalom, szemhatár-emelgetés, hiszen például Füst Milánra is az EZEREGYÉJSZAKA hatott igazán, s Füst Milán hangja és képzelme itt-ott kicsendül Karátson Gábor soraiból is.

Épp ilyeneken meditáltam, habzsolva az én olvasásomkor már másfél éve megjelent nagy könyvet, amikor rádöbbsentem, hogy hiányoznak a róla szóló hosszabb méltatások, nagy kelet–nyugati összefüggésekkel, nem olvastam a könyv műveltséganyagával és képzeletvilágával méltón vívódó kritikákat. Addig úgy képzeltem, vannak ugyan, számosan és gazdagon, csak én nem tudok róluk.

(Király György születése és halála legutóbbi kerek évfordulóján volt hasonló élményem: akkor is alig hittem, hogy megelégedtek róla.)

Megjelenésekor néhány lelkes napilapcikk hívta fel rá a figyelmet. Mást, Szántó F. István *Magyar Napló*-beli (1993/1.) dolgozatán kívül nem leltem. Keresgéltem a Széchényi és a Szabó Ervin cikkbibliográfiájában. De a katalógusok s újabban a komputeradatok hiányai bősítők, már kezelésük is kész tortúra, s nincs az a békés kínai sárkány, aki meg ne vadulna a hiábavaló piszmogás közben. „*Szelíd könyv, a legszelídebbek közül való. Am valahogy mégis kiprovokálja a beleütközést*” – kezdődik jogosan Sz. F. I. kritikája, de mintha a fogadtatás e vélekedést alig igazolná: inkább „kikerülési vágyat” keltett a hatalmas könyv, mint a beleütközését. Nem hivatkoznak rá, nem került be a gondolkodásba, a „mértékadó szellemi elitek fejébe”, a mai magyar irodalmi „diszkurzusba”, hogy most már bőszültebb gúnnyal mondjam.

Úgy látszik, kár tovább várni a tudósokra, az orientalistára, az irodalomtörténészre, az esztétára, az elméleti kritikusra. A könyv két és fél, három éve jelent meg, a hallgatás kolektív szegénységi bizonyítványunk. A fenti tudósféleségek egyike sem vagyok, vagyok olvasó, mint más, tán leginkább a Kosztolányi és Füst Milán széptani elveit valló „élményesztétika” híve. Nem bánom, hogy nekem jutott, bár csak olvasni volt szabadító élmény. Írni, beszélni róla? Inkább élőszóban lehetne, vagy az élőszó lehetőleg bravúrosan imitálva, naplószerűen, mint maga a könyv... Mondjuk magnóra mondani szó- és gondolatforgácsokat, úgy öt-hat órányi anyagot, és megszerkesztés nélkül leközzöltetni. (Feltehetőleg nem vállalná a *Holmi*.) Másrészt miért én? Miért nem a kínai művészetet és irodalmat kiválóan ismerő szakteknitélyek valamelyike, aki nemcsak tudományához, de ráadásul a regényhez is konyitana, az elbeszélés nehézségeit is ismerné, akinek ráadásul minőségérzéke is volna, és füle és szíve a szép-prózának, a fikciónak nevezett jelenség dalmához... Írjak én? Akiből még a mi tájainkon szokásos vallási és transzcendenciaélmény is hol bánatosan, hol dacosan hiányzik, nemhogy a keleti vallásfilozófia, reinkarnáció meg a buddhizmus és taoizmus ellenfél-rokonságának élménye.

Van ez talán olyan gazdag könyv, hogy e háttérrel is lehet róla szólni. Karátson persze még „autodidakta orientalista”-ként is igazi tudósa tárgyának. De szerencsére nem csak az. Hogy mennyiben kevesebb, nem tudom, de hogy mennyiben több, arról vannak gondolataim.

Napkelet

Kínáról, taóról, buddhizmusról. Olyan napló ez a kínai kultúráról, melyet olvasva gondolkodni, továbbgondolkozni merhet a nem tudós olvasó is. Saját életéről támadhatnak játékos és fájdalmas gondolatai. Én például hetedik általánosban koreai gyerekekkel anyanyelvükön próbáltam beszélni. Elsőéves egyetemistaként japánt tanultam: a nyelv szép és könnyű volt, a kínai írásjelek elsajátítása (nekem) reménytelen, hamar lemorzsolódtam. Vannak híresen szebb példák. Éluard (maga is ifjúkori Kelet-utazó, mint Malraux) rajongva írt „*a maláj éjszakák varázsszövegéről*”-ról, az indonézről, de én, kacérkodva ugyan egy indonéz kurzussal (*burung-burung, matahari sema sekali tak nampak*), visszahátráltam Európa felé, megálltam a török nyelvnél: ez rokon is volt, súlyosan zengő, könnyen tanulható. Meséket olvastam eredetiben. Később, pedagógia államvizsgámon maga Csongor Barnabás ült a vizsgaasztalnál levezető elnökként. Szerencsémre kínai újságot lapozgató gyalázatos szereplésem alatt. Utóbb szégyelltem, s azóta úgy törlesztek tartozásomon, hogy minden remekműgyanus kínai filmről (ezek számosak) remekművet megillető módon írok.

Mert azért Keletre vágyás, csodafürdőzés és varázsszöveg nélkül tán élni se érdemes. *Chemin d'évasion*, az elvágyódó menekvés útja: e francia kifejezést is japánprofesszoromtól, Major Lászlótól hallottam először harminc éve. Nyugati aggyal, keleti szívvel? Nem is keresek indokokat. Van, akinek a vallási élmény a belső szükséglete, van, akit (talán helyette is) az orientaliztikának legalább a szele, a suhanása megcsap.

Csak úgy tudok, csak úgy kéne erről a könyvről írni, mint Kosztolányi kínai műfordításairól írhat a nem sinológus is. Meg a Weöres-féle TAO TE KING-ről, meg még a Karátson-féle eredetit szemmel tartó TAO TE KING-ről is. Nem kell mindig sinológia, nem kell tudomány, költészet kell holdas estén.

Karátson Gábor a csecsemő magabiztosságával, természetes bájjal megéreztet valamit nemcsak az elvágyódó menekvésből, de a szabálytalan szellemi fejlődésből, belső kalandokból, a tanár bácsis pedagógus bácsis hang és okítás elutasításának isten adta képességéből, a mindenkori atya-fiú-szentlélek nézetekkel szembeni dacolásból, teljes önállóságából. Valamit? Sokat. Mivel igazi csecsemő, nem gügyög, hanem komoly és csodálkozó. Gyakori hosszú idézeti tudós könyvekből nem tekintélyek és idegen gondolatok mechanikus és fárasztó segítségül hívása: ez a gyanú nála valahogy fel sem merül. Megéreztet, hogy nem lehet különválasztani szívet az agytól, hogy a taoizmusban az a szép, ha nem választ semmit ketté: együtt szalad és érik érzelem, szellem, tudás, képzelet. Panteizmus, mesegazdagsággal és meseöreg bölcseséggel.

A szerző az oly veszedelmes egyszerűsítésekre csábító fülszövegben így mutatja be művét: a könyv „főszereplője Rembrandt van Rijn, aki, mint tudjuk, festő volt, akárcsak a szerző”. Még rejtélyesebben így: „A kínai filozófiáról szól, vagyis, ha úgy tetszik, krimi; valami ismeretlen bűncselekmény után kutatunk, végig az egész hosszú történeten.” A kínai filozófiáról szól, „vagyis krimi”? Szellemes, de engem ugyan csak bosszant e *vagyis*. Mivelhogy nem igazán értem. Ráadásul a könyvnek (nálam) semmiképpen sem Rembrandt a főszereplője. Úgy látszik, még maga a szöveg szülőanyja is zavaróan egyszerűsít, s még neki sem sikerül összefoglalnia. Mi várható akkor egy külső szemtől, egy ismertetéstől, egy „kritikustól”...

Kép és szöveg, kínaiul

Szavak és kép, író és festő. A két szemléletmód összeegyeztethetetlen – vallják sokan, Kassákot kivételnek ítélve, Bernáth Aurélt s másokat zárójelbe téve. Karátson Gábor így beszél erről: „És minden kép nyelvi tény; minden festmény a beszéd tájain él, még akkor is, sőt épp azért, mert szavakban ki nem mondható. Hatalmas hallgatás, amely megjelenik a beszéd körében. Oly hallgatás, amelynél nincs jobb, beszélgetés; történetek a képek, és egyetlen helyük a nem létezhető szavaké” (I/418).

Az ő szövegét hatalmas, dadogó monológ-nak mondanám. E monológ képzelmeinket túlhaladó kalandokról tudósít. E kalandok

„külső előzménye” leginkább a klasszikus kínai irodalom egyik legnagyobb alkotása, mely állandó utalási alapul, sőt részben modellül szolgált Karátson Gábornak. Vu Cseng-En: NYUGATI UTAZÁS, AVAGY A MAJOMKIRÁLY TÖRTÉNETE (Bp., 1969), valamint Tung Jüe: AMI A NYUGATI UTAZÁSBÓL KIMARADT (Bp., 1980) című művéről van szó, magyarra mindkettőt Csongor Barnabás ültette át.

Erősen leegyszerűsítve A MAJOMKIRÁLY mindenféle pikareszk varázskalandokon túl a világ taoista és buddhista szemléletének elmentéről meg a két szemlélet összehangolásának lehetőségeiről mond el fontos dolgokat. Karátson könyve úgyszintén. De mi is ez a könyv, mivé áll össze roppant szövegghalma? „A TAO TE KING első sorához fűzött ezeroldalas lábjegyzet?” – keresi Szántó F. István említett kritikájában szellemesen a könyv helyét, műfaját, fiókját, kulcsát.

Karátson regénye a belső utak álarcos krónikája. Olyan belső utaké, melyen tündérek és sárkányok suhannak, mely a mienktől eltérő kulturális hagyományok tájaira vezet, és talán maga az út a legfontosabb benne, nem is a táj, ahova megérkezik szerző és olvasója. S azt sem tudjuk, hova érkezik, hiszen mint ha ez a nyugati utazás körkörös utazás volna, újrakezdhető és sohasem befejezhető. Mi már rég nem élünk tündérekkel, vagyis mesevilágon és filozófián egyszerre átvetető belső utunk nincs. Ezért bámulunk izgatottan erre a könyvre és erre az íróra.

Vajon amint a távol-keleti kultúra embe-reinek belső készítése a „nyugati utazás” (Kinában ezt a Nyugatot elsősorban Indiára értették), az európai emberé egy mindent megrázó, nagy keleti út volna? Ha másnak nem, Karátsonnak bizonyára. Egy belső keleti út, ezt csukott szemmel jó végigjárni. Akárhogy is, Karátson kalandregénye az olvasó keleti utazásává válik egy „európai buddhista”, a szerző kíséretében.

Igen, ez a buddhista nagyon-nagyon európai. Természetes közege az angol és a német nyelv és kultúra. Mondhatnám, világlátásának „anyanyelve” az európai szellem szava és dallama. A távol-keletit felnőttkorában tanulta csak, s nem csecsemőként szitta magába. Közel került hozzá. Csodálja, sőt szereti is, de nem magzatvize és nem anyanyelve (a

szó eredeti és átvitt értelmében sem). Ez bizonyos fokig felnőtterény és -érték. Ettől valahogy megnyugtatóvá válik számunkra ez a Távol-Kelet. Talán követhetjük ösvényeit.

Önéletrajz vagy mese?

Lebilincselő sorokkal indul a könyv: „*Furcsa dolog történt velem egyszer, nem is olyan régen, és tulajdonképp ma sem igen tudom, mit tartsak az egésztől. Úgy kezdődött, hogy én voltam egyszer itt Budapesten az éjszakai szél. Mint annyi más este, csak úgy kezdődött, észrevétlenül.*”

Füst Milán is írhatta volna. Vagy Gelléri talán. Csakhogy ez itt szó szerint „tündéri realizmus”, hiszen valódi Tündér érkezik Keletről, s nagy utazásra röppenti az elbeszélőt. A légi út egyébként már a Lukács uszoda felett lassít, majd megakad a Duna-part szinte minden bokra fölött. Az utazó, mintha álmodna, feleleveníti addigi életét. Nem időrendben, és nem logikai rendben, ám az asszociációk belső, szabad és csapongó hívására. A regény első fele a keresés, dunai vízi utak, betegségek és a kínai kultúra megközelítésének krónikája. „*Egyszer csak benne voltam a buddhizmusban nyakig.*”

Bizonyos Jelki Karcsi kap nagy szerepet, egy számomra zsarnokinak tetsző pszichiáter, akinek kilétét (még Pertorini Rezső alakjára is gondolva) sem sikerült „megfejtennem”. Miként később még nagyobb, döntő szerepet kap egy gonosznak és ártónak látszó nőgyógyász, dr. Wegener Richárd is. Általában a betegségek és a betegség előli bujkálás végig átszövi a könyvet. Keresés krónikája, mondtam az imént; a világnak nem is annyira „megértése”, mint átértékelése e keresés célja, s a világ átértékeléséhez növényi – szabad egészség kell. Mivel a kínai festészet kizárólagos tárgya a természet, ha meg akarjuk ismerni e festészetet, ha vágyunk felsétálni a képre, s eltűnni benne, a természet lényegébe el is kell mélyednünk. Ha nem, akkor semmiféle dunai csónakútra és Lukács uszodái úszópenzumok önmagukban nem segítenek, betegek maradunk.

A kedély- és idegbetegségek nagy árnya úszik ez önvalomás fölött. S ha Karátson egy aranyérrecept patikai kiváltását is villódzó jelenettel feldúsítja, gondolhatjuk, milyen emlékezetes, póz nélküli (s ezért: mély) fejezeteket szán depresszióknak, idegösszeomlásnak,

belső kifáradásnak, a harcnak a szürkesség ellen. Hadd említsem külön is a betegség elhatárolódásának (vagy kitörésének) prágai napjait. Itt egy Stan és Pan-film vetítésén a ráismerés kínzó, gyötrő, másokkal nehezen megosztható élménye éri. „*Szántam őket, és nemcsak azt a két szerepet, a bukdácsoló filmbeli figurákat, hanem őket magukat is személy szerint, Laurel és Hardyt. Amikor még éltek, úgy. Ahogy ugráltak, grimaszoltak, lihegték, eltökélten komédiáztak, abban a nagy iparkodásban, buzgó igyekezetükben elfelejtettek titkolni valamit, néhány percig valamire nem ügyeltek, amit különben mindenki mindig, minden normális ember elfojt, magába zár; és abba a valamibe belelátni rettenetes volt. Nem is tudtam, hogyan rejtsem el patakzó könnyeimet*” (I/317–321).

Könnyeekre más ok is van. A nőgyógyász gonoszul születésellenes, mint egy érthetetlen lidércálmában. S később egy abortusz dilemmája már a könyv szerkezetének, hálójának is lényegévé komorlik. Rembrandt képe, A ZSIDÓ MENYASSZONY, melyen terhes nő mosolyog, így válik a regénynek szinte amulett-jévé.

Szerkezet, Stumm Eduárd és más rejtélyek

Vajon csupán könyvkötészetileg, technikailag áll két kötetből a könyv, vagy két önálló ikerregénynek számít? Hinnénk ez utóbbit, hiszen önálló címük van. Az elsőnek ULRIK ÚR KELETI UTAZÁSA, a másodiknak A ZSIDÓ MENYASSZONY a kötetcíme. A két kötet tagolása megtévesztő: egyetlen szövegfolyamról van szó, filológus legyen (és hamis), aki különbséget lát köztük. Mint hatalmas árterű és mindenfelé elágazó természeti tűnemény, mint nagy folyó kanyarog előre számtalan epizóddal és műthordalékkal s ezernyi betéttel, közbeékelésekkel a történet. Szerkezete alig felismerhető, de egy biztos, két kötetre belső tagolása révén nem, csak külsőleg bontható és választható el.

Kerete van csak (az a bizonyos utazás), s ezen belül már más szerkezeti tagoltsága nincs. Ha ezt keressük, nem biztos, hogy megfelelő módon olvassuk. De az olvasónak kicsit birkóznia kell a könyv önéletrajzi, majdhogynem naplójellegével is. Úgy gyanítjuk, minden figurája élő vagy élt személy. Ezt a szöveg szépen fogadtatja el, természetesnek

vesszük, hogy annyi keleti kaland és éjszakai sárkány meg tündér közt Budapest és a Dunakanyar az igazi helyszíne a történetnek. Meg Európa ismert tájai („*Lengyelországban vagyunk, nem Nepálban*” – olvassuk bólintva).

S azután egy élet szereplői: többen vannak ezek, mint a regényben szokásosak, és sem fikciós szerkezeti háló nem fogja őket rendbe, sem valami más regényrend; e figurák mind az elbeszélő körül róják részben még az ő számára is kiismerhetetlen pályájukat... mint az életben, mint az álomban... Talán azért is marad egységes én- (nem pedig *kulcs*-) regény a szöveg, mert Karátson a bravúros névadással egységes és fikciós hangulatú szereplőgárdát teremt.

Ottlik és Agatha Christie a saját nevén szerepel, más írók nem. „*Ott voltak a Stumm Eduárd vaskos, hol vonzó, hol meg élvezhetetlen könyvei [...] egy látnok, egy teozófán és geometrián és Darwinon nevelkedett különös agy, dilettáns bölcselő. Egy órájás kultúrmorfológia, tele csúsztatásokkal, zökkenőkkel.*”

Hamvas Bélára gondolunk, s Karátson könyvének olvasása közben (s kicsit még utána is) Hamvas több száz szereplős, művészetfilozófiai alapvetésű, szétzilálódva is sokáig zseniálisnak látszó regénye, a KARNEVÁL rémlik. Ezért kerülné Hamvas néven nevezését, ezért leplezi fiktív adatokkal is „Stumm Eduárd” személyét? Bár az is lehet, de hogy Hamvas rejlik e beszélő név megett: „*teozofikus beöltöztetés*” – jegyzi meg, talán Bálint Endre ironikus szavaival zárójelben Karátson –, ez inkább Rudolf Steinerre utalna, sőt, ha akarom, Spenglerre (más jellemzői tán még Várkonyi Nándorra is).

Ha van főtémája a könyvnek, a természet az. Ha főszereplő a Sárkány meg az Északi Szél, a főtéma az Egészség, nagyon tágra érve. Betegségről, álmatlanságról, idegorvosi kezeléstről, rút és pusztító városi környezetről van szó. „*Nem Danzig csúnya, Budapest a csúnya*”, és ha honosak vagyunk e helyszínen, akár a Stáhlly, akár a regénybeli „Stéhly” utca környékén, honnan a mindennapi menekülés csak a Lukács uszodáig tart, beleborzadunk, hogy egy kínai vagy japán tájkép tündérbenseje helyett itt adatott élnünk. Lepusztult házak és villamosok és mocskok, kedvrontó, depresszióba kergető természethiány.

Innen a Duna a menekülési út. A Duna írója, keresnénk valami vigasztalót. Talán így: Miként Albrecht Altdorfer a Duna festője volt, Karátson a Duna írója.

Az író Ottlik- és Szentkuthy-szerűen vezérszavas-vezérmondatos tartalomjegyzéket ad a végén. Önálló olvasmány ez, tematikai mutatónak látszik, de csalóka: nem lehet igazán visszakeresni passzusokat, inkább a lényeg elrejtésére szolgál játékosan. Hangulatot teremt, nincs hasznosíthatóan gyakorlati célja. És e ravasz tartalommutatónak itt-ott kísértetiesen KARNEVÁL-jellege van. Találomra: „*Geertje Dirx. Mitológiátlanítás. Weizsäcker előadása. Rosszkedvű hatos villamos. Tudatlanság és spontaneitás. Fiatal özvegy. Jegyzőkönyvek, dátumok, végrendeletek. Börtön, elmeegógyintézet, pereskedés. Előtte még az egész délelőtt. Kellenek mindig az ilyen tanúk. Chang Feng, Hsü Wei. Wet in wet jegyzetek. Ragyogó fényű óriásmeteorok, pusztulások. A pusztai bokor. Elégge csinos nő, a Gargja-Dargja. Egy bögre kamillatea. Oktáv Oktávnál a lovad. Feleségből házvezetőnő. Előbb a mulandóság, aztán az Arkhandab. Szélvész támad, a világ sötétségbe burkolódik. Két szélső pont, az installációk. Különség a reakciókban.*”

Most, hogy olvasom, már szentkuthys. Karátson egy helyütt rácsodálkozik, hogy bár „*festő vagyok, nem író, és bárhogy álljon is a helyzet azzal a híres életszerűséggel, az én életemben csodálatos fontosak voltak a könyvek*” (I/83). „Stumm Eduárd”, a különös agy órájás kultúrmorfológiája bizonyára taszító-vonzó hatást tett rá. A szakember sejtésem szerint azt felelné, hogy Karátson életéről, kultúráról, művészetéről kialakított világképe gyökeresen más, mint Stumm Eduárd összes feltételezett modelljéé; én csak annyit érzek, hogy – ha egyáltalán jogos a párhuzam – számomra az ULRIK ÚR... minden sárkányával és rémes vizeivel meg ijesztő szenvedéseivel emberléptékűbb, barátságosabb, rokonszenvesebb meg gazdagabb regény, mint a KARNEVÁL.

A gyermek, az apa és a nő

„*Nem annyira Albrechtről volt szó, mint inkább az apjáról, Ulrik úrról. / Sárkány jött érte, Napkelet-ről, jött, mondjuk, inkább ellene: háromszor kellett összecsapniuk.*”

E könyvnek nem a koncepciója s nem a szerkezete búvól el. Szerkezetlensége és néhol erőltetettnek érzett párhuzamai olykor

bosszantanak is. Például a regénycímbe emelt névvel is hangsúlyozott „apa-fiú” rangsor egyenesen zavarba ejt. „*Ulrik úr keleti utazása*” – ez volt a címe már az író 1982 elején megjelent A GYERMEK ALTDORFER utolsó fejezetének is. Ott Ulrik urat egy tündér Kinába repíti, ahol hosszú évek alatt megtanul festeni, s mikor hazatér, megvívhat egy győzhetetlen sárkánnyal.

Eszerint Ulrik úr nyilván a szerző hasonmása vagy elbeszélő énjé, de a titkos főhős, „*a jövő dauphinje*” Ulrik úr fia, Albrecht. Hiszen bevallottan, hivatkozásokkal, kimondva is az Altdorfer életével, művészetével való párhuzamról van szó. A GYERMEK ALTDORFER folytatása tehát e nagy sodrú és nagy medrű, parttalan könyvsoda... De most még egyértelműbben, sőt kizárólagosan nem a gyermek, hanem apja, a felnőtt Ulrik úr a főszereplő. Gyermekeiről, főként bizonyos Hamiltonról esik ugyan szó, de arra nincs nyom, sejtetés sem, hogy Hamilton is művész lenne egyszer. Az a régi Ulrik úr a modellül szolgáló valóságban középszerű festő, zseni fiának csupán apja volt, még mestere sem. A regényben számomra követhetetlen módon s burkoltan erről a csak jelzésszerűen ábrázolt fiú súlyáról, jelentőségéről nagy és fontos dolgok hangzanak el. Vajon miért? A történet egyik motivuma például, hogy Wegener, a gonosz orvos sugalmazása és tiltása szerint az elbeszélő fiának meg sem lett volna szabad születnie. Zavar valami. Nem tudom minden további megokolás vagy ábrázolás nélkül természetesen venni, hogy a regénybeli Ulrik úr (vagyis a regénybeli festő, Carlo-Karátson Gábor), az apa, csupán középszerű, s majdan fia lesz a zseni. Márpedig Altdorferéknál így történt. Egyszerű, bár okvetetlenkedő logikával kértem hát: miért nem a fiú, Albrecht, az igazi, a nagy festő a történet hőse, s miért nem ALBRECHT ÚR KELETI UTAZÁSA a cím? Hiszen talán ő is utazhatna, s gyerekei, nem művészek készülők, őneki is lehetnének, akiket szeret. Vagy ez a Hamilton mégis lesz valaki, fontosabb, nagyobb, szebb, mint középszerű apja? Akkor miért nincs kidolgozva, legalább jelezve ilyesmi...

Karátson nem szerkeszt igazán jól, mások az ő erőnei, de azért az ilyen rejtett koncepciót biztos nem maszatolná csak így mellékesen oda. Hogy szeretett és zseniális Altdorfe-

re ismeretlen apjának, Ulriknak maszkjába bújlik, az ő szerepét vállalja Karátson – én bevallom, nem értem. Magánérzületnek persze elfogadható, mint minden magánérzület, de a regényben nem hitelesül. Akadályozza az olvasást, hogy állandóan élém akad ez a végeredményben érdektelen, mégis idetolakodó probléma. Nem értem, nem és nem, ha megfeszülök sem, ennek az „Ulrik úr és az ő Albrecht fia” párhuzamnak (metaforának) bűjtását, súlyát, fontosságát, kiforgatását...

„*Ulrik úr! – hova tűnt, hol van ő, ki tud ma róla?*” – kérdi –, s utána forrásként, utalásként: „*Majjh. I. V., 41.*” (Mi ez a *Majjh* mellesleg? Illik tudni talán, de én nem tudom.) Így látná s érezné önmaga s fia jövőjét, elrejtőzne Altdorfer apjának maszkja mögé? De ez, mondom, bájos magánérzet (magánvágy) marad, az olvasó kirekesztetik belőle, összekuszálódik.

Úgy látszik, minden önéletrajzi és áradó mesejelleg meg asszociációcsapongás elfogadása mellett is igényem van valami fikciós logikára?

Az író ráadásul befejezni semmiképpen nem tudja a könyvet, sőt a vége felé, hangsúlyos helyen iszonyúan túlszűfolja, és ívelését megtöri. Itt ugyanis hosszan és nagy hangsúllyal iktat be egy értelmezhetetlenül túlhangsúlyozott figurát, akire hatalmas regényfeladatot bíz. Elővastagodik tehát egy „Faragó Bea-szál”. Faragó Bea rejtélyes okokból rokonszenves prolikurva, aki egyrészt földhözragadtan reális (talán a többi női név hangulatától nagyon elütő neve is ezt jelzi), de persze angyal is, jelképesen, meg valóban apró és levonhatatlan tanulságú csodákat tesz. Mint valami zavarodott rezonőr. Az elbeszélőnek valamifajta pendant-ja, életút-hasonmása, s nem értem, hogyan, miért. Faragó Bea felvillantott életregénye felesleges ballaszt a könyv röpülésén: már-már paródiaként hat. Ez a Faragó Bea zárja egyébként a regényt, tündérből emberré válva – s ennyi súlyt és feladatot nem bír el. A sok-sok, változatossága ellenére is színesen megelevenedő nőalak mellett halovány; tételt (bár ki nem hüvelyezhető, zavarosforma tételt-tanulást) hordozó papírmasé alak marad.

Jobban *ízlett* volna (ha használhatom e Karátson Gábortól s könyvtől sem idegen szót), ha – a feleség, Fanny mellett persze – a Fa-

ragó Beánál igazibb és élőbb női hős, Claudia Ponti tér vissza valami új színnel a könyv végén.

Most látom, átírni, még inkább „átálmodni” vágyom a könyvet. Hadd beszéljek arról, ami fontosabb. Bizonyára nem véletlen önelentmondás, hogy a „keleti utazás” csúcspontja, spirituális célja, végállomása London, a British Museum, meg Amsterdam, a Rijksmuseummal, és kevésbé a Kelet.

Kelet? Nyugat? Talán épp a megközelítések viszonylagossága, a kultúrák áthágásának bátor merészsége, talán ilyesmiről szól, ez viszi, röpteti a meseszönyegen olvasót. A felvilágosodás kora óta ilyen naivan nem hittek a kultúra, az ismeretek fontosságában. Valami kamaszosan, világiasan szent naivitás és derűlátás viaskodik az íróban kétségbeeséssel, betegséggel, szomorúsággal, szkepszissel. Az akarat optimizmusa, az értelem pesszimizmusa? Sokszor idézett ellenpárhuzam. A képzelet, a fantázia miféle minősége sugárzik legerősebben lapjairól? Dacos játéka?... fütty-szava a sötétedésben?

Legmegnyerőbb benne a teljes szellemi függetlenségnek a természetes, magától értetődő mivolta, az, hogy nincs más lehetősége, mint a teljes, kikezdetetlen belső függetlenség. Fel sem merül, hogy másként is lehet élni; hipotézisként, tréfaaként sem merülhet fel. Efféle élethipotézist Karátson nem ismer. S ez a derűs negatívum hatja át jó levegőként a könyvet. Szenvedésről szól, de örömeivel fel a szenvedést okozó létnek, létezésnek.

„Elégé ilyen lihegve”

A könyv nyelvezetéről valamit. Külön stilisztikai elemzést érdemel. Az élőbeszéd, spontaneitás meg a táncoló líra és a ravaszul csiszolt kimódoltság elegye... A közvetlen élőbeszédet, magnóra vett monológot imitáló hang általában megnyerő, néha azonban mulattatva is bosszantó.

Karátsonnak szinte stílári védjegye az „ilyen” szó túlhasználata (ízészerű értelemben). Bosszantó is, kedves is, nyilván olvasója válogatja. Hallgassunk bele: „egyre csak magyarul, bár elégé ilyen lihegve” (II/387).

De egyéb bájos nyegleségek is zavarhatnak. A másik szakadt stílusvédjegy, a megszólító „érted” modorossága: „Fölhívtam egyszer, na jó, na érted” (II/410).

Gyorsan egy másik dallamot: „S gyakorta volt hogy elkönyyezte magát és fölragyogott az arca, hogy elefántok jönnek, csörgőkkel, mondta Fanny, sokat hallgattuk esténként a lemezt” (II/161). Vagy: „Lity-lotty, locsogott az útszélén, a félkerékkel fönt a járdán rostokoló autók alatt a víz. Az utca végig árvíz. Hulltak a súlyos cseppek, úsztak a nagy buborékok, a lefolyók dudorásztak, énekeltek, pisílték millió lukon” (I/13).

No comment. Ragyogó.

A könyv helyesírásáról is muszáj néhány tétova, de mégis dühös szót mondanom. Bizonyos rövidítésekről: „tképp; h.; Ghegy.” Mármost ez szándékos stílusfogás vagy csak a kiadás sajátja? (Slendriánsága?) Nyilvánvaló gépirási, „komputerhiba” kevés van. Akad azért: „meny-nyi” (I/167), aztán egy fejezetben mindenütt a likas „Gdan sk, gdan ski” (I/380 skk.). A vesszők olykori elhagyása botrányosan csúf: „Ügy éreztem neheztel. Azt hitte rém kínos nekem, hogy...” stb. (I/13). A kurzív betűtípus nehezen olvasható, de mondom, zavaróbb a némely talányos rövidítéseknél állandóan feltoluló gyanú, hogy vajon mindez szándékos-e. Például: „...amire ő, N., hajlott nem egyszer, h. a b.-ban megvan a ker. minden hibája” (I/307). Jól van ez így, szerkesztő hölgyek és tanár urak, a 2000 urai? (Akitet – mondjuk már ki egy füst alatt épp itt akár – rendkívüli elismerés illet a kiadásért, és a fenti bosszantások ellenére is a szöveggondozásért.)

Önvallomás és regény

„Történetünk egyhelyben áll, mozdul előre-hátra, összevissza” (II/385), vagyunk többször is tanúi a műhelymunkának, a regény, az elbeszélés európai angyalával folytatott eldöntetlen harcnak.

„Regensburgnál a lelkem meghasadt” (II/383). A líra nagyszerűen megfér a drámával, ilyen „felcsendítések” feledtetnek mindenféle szerkesztési tévedést. Karátson egyébként tudatos és a szakma fogásait ismerő mesterember is. Újból és újból kommentálja szándékait, rokonszenves tanácstalansággal, hol magabiztosabb daccal kiszól a szövegből: „S így ez a könyv is csak egy utazás története, és semmi több. Több lenni nem is tudna; de én nem is akartam, hogy valami több legyen. Egy ilyen útleírás és kész” (II/404).

Persze hogy több lett. Esszébetétei és fest-

ményelemzéseit példásan izgalmasak. Talán említettem, hogy Rembrandtnak A ZSIDÓ MENYASSZONY című talányos festményéről úgy beszél, hogy parázslóan személyessé teszi, s összekapcsolja a regény naplónvonulatával, az abortusz dilemmájával. De említhetném a Blake-ről írt passzusokat is.

„Az irodalmi konstrukció összeomlott volna ennyi terhelés alatt” – írja az egyik motívum elhagyásáról. Nyilván érzi, amit sok olvasó, hogy az irodalmi konstrukció bizony így is összeomlott. De a szöveghegy így, összeomlva is szép marad.

Szerkeszteni csak iskolásan tud, elrontva, nagyon igyekezve: nem mindig hallani a motívumok zeneműveknél ismerős bűvópatakcsofogását. Sokszor esetleges a motívumok váltása, a „vágástechnika” olykor önkényes. Egy mamutterjedelmű könyvnél mindez roppant nehéz is. Néha túlhangsúlyozza, újjal mutat kincseire, nem mindig finoman sejtető. Gyakran követhetetlenül kusza.

Olyan kincsei vannak viszont, olyan gazdag, s olyan dolgokat tud szöveggel, képekkel, hangulatteremtéssel, amit páratlanak és szinte példátlanak érzek. Visszatérek fantáziáneveinek hangulatához.

A regényben megváltozott névvel nagyrészt valóságos személyek szerepelnek. Karátson gyakran a mese és valamiféle képzeletbeli múlt század nagymamás hangulathatárán adja neveit.

Cynthia Redcliff, Menning Zsuzsa, Wahlstein Magda, Lamprecht Annamária, Volkman Mari, Niedlhauser Hortenzia, Mrávik Corinna, Gemájel Judit, Uhlerszky Edit, Hornyáncsovics Katalin, Schulenhoffer Kamilla s persze Claudia Ponti, a nagy és kínzó szerelem. Száznyi név még állandóan meglepő nyelvi ötlettel és század eleji, ám kevésbé kínai, inkább osztrák–magyar hangulati varázssal, pl. Gorobodorovics, Degenstuhel Richárd, Blattländer Gusztai, Kompakt Lajos, Kurtsheim Tibi, Verdun Lajos és Kormoráni Ákos. Különösen a „beszélő” német nevekkélművel csodát. Stumm Eduárdról sokat szóltam, de ne feledjük az elbeszélő apósának, a regénybeli zeneszerzőnek mágikus nevét: Feuergeist Rezső. Vagy egy hosszú mondatban először és utoljára, egyetlenegyszer, mintegy az odavetett morzsák gazdagságaként: „habár pont tegnap este Zanc Spidelovitshoz

fölugrott valami könyvért, és ott merő véletlenül [...] összefutott egy nagyon kékszemű nővel, Tamara Osszesztvennyikovával”.

Szép, mint Zanc Spidelovits és Tamara Osszesztvennyikova véletlen találkozása Karátson Gáborral egy kínai regényben.

Féloldalaslag

Harc a sárkánnyal, harc a regénnyel, harc a túlvilággal? Karátson hangja, egész univerzuma, bár teli szenvedéssel, gondokkal, halállal, rosszal, nem úgy kettős pólusú, mint a zsidókeresztény kultúrkör rafinált monoteista jó-rossz ambivalenciája, vagy mint ezt az ambivalenciát vakító fekete-fehérral előlegező perzsa mítosz, Ormuzd és Arimán a Jó és Rossz világharcával. Nála, mint a távol-keleti kultúrákban a rossz természetesen a jó része és megfordítva. Nincsenek éles és megkövesült határok. A *jin* és *jang* nemcsak a világ és a természet nő-férfi kettősségét, hanem a mindenség szétbonthatatlanul kettős egységét példázza.

Ezért a Sárkány itt nem feltétlenül a Rossz, s a Tündér sem mindig a Jó szelleme. S ha erre gondolok, bizonytalanná válok, hogy a túlsúlyfóltóság, követhetlenség, a szerkezeti bajok érzete egyáltalán hibájul róható-e fel, hiszen a szöveg már koncepciójában is eltér az európai regény bármifajta szabályától; a napló a magántörténet mással megosztható vagy nem megosztható bonyodalmas szövevényét adja, a művészettörténeti esszék pedig véreznak a magánlét sebeitől, vagy csengve-bongva és szaladgálva vagy épp elrejtőzve rimelnek minderre.

Karátson a könyv befejezéséhez közeledve teljesen és véglegesen egymásba ömleszti az egymástól oly távoli helyszíneket és idősíkokat. „Az *Arghandab* folyó, a *Horváth Mihály tén,* a *Harmínckettesek terénél,* partjain az a nagy, kéttornyú, sárga templom” (II/531).

Hszüan ki jü heng – ez egyik fő fejezetének címe, a könyv vége felé. Itt az író művének kibogozhatatlannak látszó színes szárait nem kibogozni szeretné, hanem még inkább összecsomózni. E fejezetben egy Willets nevű szaktudós jade-kövekről írt szakmunkáját ismerteti Karátson (részletesen, hosszan, angol és kínai citátumokkal), nem feledkezve meg bizonyos Klepeta-Rükl CSILLAGKÉPEK ATLASZA című művéről, valamint Donald H. Men-

zel csillagászati munkájáról, vegyítve mindezt egy tátrai kirándulás látomásos kalandjával.

A befejezés kicsit túlírt, kommentálhatnánk mindezt hagyományos kritikai klisével, s mivel az egész könyv kicsit túlírt: kövéren semmitmondó klisével. Maradjunk még e befejező résznél. Megelőzte ezt egy nagy terjedelmű és nagy súlyú visszapillantás az elbeszélő és felesége londoni útjáról és Rembrandtról, majd a „keretmese” keleti utazása folytatódik, s Keletről van visszatérőben már a beszélő, a sárkánnyal. És akkor egy új vízió a réten, egy megvadult asztal („*Robjelka, a rabbiátus bútor*”) élőlényként verekszik, egy határállomás sorompóján kellene áttörniük hőseinknek, álomból álomba és új víziókba, helyszínek és idők folynak össze ismeretlen táncritmusával: Yü kisasszonyról, Jácint hercegről, majd Nárcisz hercegről esik szó, meteorhullásról olvasunk tudományos passzusokat, de a meteorok zuhannak jelképes érvénnyel, metaforai sistersgéssel is. A regényfigurák számára megszűnik a Föld és az Ég közötti határvonal. („*Föl az égbe, le az égből, folyton, majdnem összevissza*”) – panaszkodik az egyik szereplő.)

Eltévedek. Fogalmam sincs már, a történet különböző rétegeiben egymás párhuzamaként szereplő figurák közül ki kicsoda, s az epizódok hogyan függenek össze az eddigiekkel: a vége felé a stílus is (gondolom: szándékosan) idegesen feszült és görcsös, és nem hajlékony. Egy idézet ezt példázandó: „*Őszszefolyik a vereség éjszakája azzal a harmadikkal, tán mert az igazi Yü-nek abban is volt szerepe, a »perzsa« vagy »mediterrán« hadműveletben, amikor az ellenkező irányból kellett áttörniük a sorompón, ám ezúttal Fannynak mint Yünek, megerősítve C. régi kételyét, személy-e Yü, gyanúját, nem inkább méltóság-e, rang, foglalkozás. De most még az első éjnél vagyunk*” (II/524).

Kicsit sok. Túlcsondul, túlgombolyodik. Sárkánybukfencek lavínája. Mondanom sem kell, hogy többszöri olvasás után sem tudom, ki vagy mi az igazi Yü, ki a nem igazi Yü, hogy lép a történetbe, mit jelent az „ellenkező irányból”, s nem tudom, miért „vereség éjszakája”, s persze azt sem, mi a különbség a „három éjszaka” között. Itt már semmit sem tudok. Közben bravúros és szép villanások fénylenek néhány sorban. Értesülünk például, hogy Rembrandt a Hungária úton lakik

egy ládában, s említhetnék más képzeletmozdító szépséget. Nem információhiányban szenved a szöveg, hanem információútlen-gésben.

„*Nekem más az asszociációs bázisom*”, mondja a regénybeli C. a feleségének. Mondhatja az olvasónak is. Kérdés, ne irigyeljük-e.

Figyelemreméltóan reális kép csillapítja vagy ábrándítja ki az olvasót legvégül: „*A Sárkány nem volt sehol, se Nárcisz; kőszállító uszály haladt fölfelé mellettük sebesen, tényleg eléggé nagy hullámvéréssel*” (II/540).

A tündérvjáték végén visszatérünk saját történetünkbe. „*Feküdtem ágyamon, érted, féloldalaslag, könyökölve könyveim közt, bal oldalamon így; azt mondd erre, no lám, mi jó nekem, szörnyű korunkban, így álmodozhatom*” (I/131).

„*Mindezek ellenére az ókinai ember teljesítménye egyedülálló a világtörténelemben*” – olvasom a BÖLCSESSÉG ÚTJA (ÓKORI KÍNAI GONDOLKODÓK ÍRASAIBÓL) című Téka-kötet előszavában. Karátson teljesítményére legszívesebben (a nagy szavakat nem kerülve) ugyanezt mondanám. Irodalmi-kritikai diszkurzus és fővonal ide vagy oda, ez a szöveg még mindig jövő időt igényel. „*A jádejogarok történetét kellett volna valahogy összehoznom a Rembrandt van Rijn történetével. Csak írógépeltem, meg éltem, úgy-ahogy, érted, ahogyan teltek-múltak az évek, és így aztán egyre furcsább tájakra vetődtem, day-dreaming, így nevezi az ilyesmit az angol, nappali álmodozás; csakhogy ez itt megtörtént mind valóban*” (II/353).

„*Féloldalaslag*”? A szerkezetelenségért, a beomlásokért, a hatalmas anyag öserdei burjánzásáért, a fárasztó és szemfényvesztő sárkánybukfencekért más, nagyon nagy értékek kárpótolják az olvasót. Meseregény, önélet-írás, nappali álmodozás tündérekről... kultúrtörténeti esszéhalmoz. Játék és képzelet, melynek még szilánkjai is érdekesek. A szellem fényűzése.

„*Kattog az írógép, nincs feltámadás*” (II/548).

Egy szeretetre méltó, nagy könyv egyik kegyetlenül szeretetre méltó mondata. Itt fejezem be az olvasatomat.

Bikácsy Gergely

A SZÜLETÉSTŐL A SZÉTESÉSIG

Peer Krisztián: *Belső Robinson*

Szerkesztette Abody Rita és Károlyi Csaba

József Attila-kör–Pesti Szalon, 1994. 88 oldal,
180 Ft

Peer Krisztián egyetemi felvételijén a TALÁN ELTŰNÖK HIRTELEN stencilezett szövegét kijavítja „elpazaroltam mindenem”-ről „eltékoztam mindenem”-re. A továbbiakban arra a szóra építi az elemzését, amely az eredeti versből hiányzik. Itt indul a BELSŐ ROBINSON-kötet is. A húszéves szerző erős valóság-átformálási igénnyel lép fel, monomániásan küzd, hogy megfogalmazhassa magát. Sebző és sebezhető: tékozló fiú. Ami ezután jön, melodikus transzponálás, AZ ELÉGIA KUDARCA, a KHÁRON BÁRKÁJA és a BIOLÓGIAI RÉMTÖRTÉNETEK ciklusokban. Nem csak a hang-útés, a költői alapélmény is József Attila-i: szegénység, nem-szeretetség, intelligens szerelemféltes, bő lére eresztett biológikum, gyermeki rácsodálkozás (a nők „titokban véreznek mind”) és valami rendezetlen dolog az idővel. Formailag persze mai nyelven, laza központozási hibákkal, közköltészeti ritmuszökkenésekkel, a tartalomjegyzékhez képest máshol fellelhető verssel.

Első kötetes. *Miért ne lehetne tékozló fiú?*

Az élet tékozol – állítja Peer –, és mi, a szaporodástól a vágyakig, a gondolatoktól az idegen tájakra való rácsodálkozásig elveszünk a világ csak számunkra fontos, gazdag és felesleges elemeiben. (Idegen tájak: hétköznapi tereink, hétköznapi kapcsolataink.) Számunkra a világ részei átláthatatlanul kavarnak, bár vélhetően ebben a bőségben az is benne foglaltatik, ami boldoggá tehetne minket. A kérdés az, hogy ez számunkra elérhető-e. Illetőleg – higgadtabban és sorszerűbben – adódik-e? („...és mi, egymás fekete dobozai, testünkben felesleges információk.”) Eből a gondolatmenetből eredeztethető Peer teljességre törekvése, amely tematikailag legteljesebben a KHÁRON BARKÁJA tanciklusban tárul elénk, amely a születéstől a szétesésig dokumentálja a hibák, bűnök, a magány és a közöny megerősödését. A költő nem kő, nem kalapács, hanem véső, amely továbbítja a sors

ütéseit – döbben rá Peer, másképpen szólva nem saját akaratából vagy vágyai szerint tékozol, hanem azért, mert nem tehet mást. Ahogy rányílik a szem a teljesség bővérű kavargására, ugyanúgy tudatosodnak bennünk saját tékozlásaink. Robinson saját maga vonja maga köré a cölöpkerítést, Peernél magától épül. Igaz, valamit építeni kell, és megvonni a határokat, de a legkevésbé sem kerítést, és a valóság határai is máshol húzódnak. „*A kabát belülről medüterrán*”; „*Az alkoholista halála csak keresetkiesés a sarki presszóban*”. És: „*ágyrugó átszúr szivacson, lepedőn, lelken*”. Peer gondolkodásbeli középpontja külső világba átfolyó egyén, akinek van saját tere, életlehetőségei, sőt tékozolnivalója, ugyanakkor „*gyermekei vannak, túsók a sors kezében*”.

Mindamellet a Peer-féle verseszmény még nem ilyen, a görög sorstragédiákhoz hasonló következetességű, és ez néha gyengíti költői megfogalmazásait. A sorsszerűségből a belenyugvás következik, amely objektív leírásokban ölt testet egyéni tragédiákról, vagy pókerarcú hasonlatok mögött rejtőzik el az öngyilkosság, a meddőség, a megalázottság, a kudarcélmény őszinte beszámolója alatt. Ugyanakkor a versekben ugyanilyen erős a tékozló fiús kiáltozás jelenléte, a fiatal kamasz igazságtudata és valamiféle önmegszólító bölcsességtár. („*Történhet bármi, csak történjen durván!*”; „*Meg fogom ölni az elnököt*”, vagy „*Tegyél egyenlővé a földet! / Idomíts és ne hagj meg szelídnek!*”) Ugyanott: „*Nem kellene a törvények, gyóntasson mindenki és gyónjon!*”)

Egy másik jellemző, ami lerontja a kötet egészét, a túlírtás. Tulajdonképpen az egész kötet túlírt, a versekben sok a „poén”, a csattanó – „*lecsavarják a gézt és Lázár nincs sehol*” –, és ez néha nem több szentimentális kadicanciánál, ami ugyan – és ez Peer formaérzékét dicséri – a vers végére visszacsavarodik a nyitóképhez, azonban sokszor nem világos, mindez miért és hogyan. Lenne még egy-két észrevételünk, a BONCOL ÉS LEBEG című vers például korai Kemény István, de erős költői hatások minden fiatalot érnek, ezeket a szerkesztőknek illik lenyesegetni.

Ami élmény Peer Krisztián verseiben, az a képalkotása. Egyrészt rendkívül finom, érzéki képek kerülnek ki a keze alól, az elhagyott szerető például „*mint egy kötött pulóver megy a párás bőrön tönkre*”. De néha a képek

valóságos concettók, például „*az aszfalt víz-szintes vár*”, néhányszor pedig divatos elmeszülemények: „*lábnyomok a homokórában*”. A kötetben van egy kép, amely az utóbb említett két jellemzőt egyesíti, ugyanakkor ihletetten pimasz: „*Isten porral olt.*”

Szakrális por és hamu, deszakralizált tűzoltó: mindez együtt sorsformáló ellenerő, egy Peer magándémonai közül. „*Lehetnék tárgyla-gos, kiterjesztett öngyilkosság volna ez*” – retten meg a feladattól Peer, pedig a kötetnek az őszinteség és az önirónia mellett a tárgyla-gosság az egyik fő erénye. Más utat nem is nagyon lát a kritikus sem a második kötet előtt.

Kozák László

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Tamás Gáspár Miklós: *Másvilág*
Új Mandátum, 1994. 610 oldal, 595 Ft

I

SZÓKRATÉSZ – AGORA NÉLKÜL, AVAGY A T. G. M.-JELENSÉG

Tamás Gáspár Miklós könyve, a MÁSVILÁG, sokrétegű, kristályos szerkezetű entitás, amelybe bárhol lép is be a vándor, bárhol pihen is meg útközben, mindenhol rálát az egészre. Benne járván mikrokozmoszként borul az ember fölé a csillámló gondolati világ. A kapcsolatok, viszonyok hálója persze rejtekező. Időnként váratlanul kibomlik, hirtelen fény pásztáz végig egy gondolatfutamon, máskor fel nem tárul mélységben hullámszik tova. A vándort néha nevének szólítja ez a világ, meglódul vele, gyakorlati aktivitásra ösztönzi, máskor betessékeli, leülteti, cirfandlival kínálja – közös töprengésre invitálja.

Úgy hozta a sors, hogy a vakító fehérbe kötött könyvet a Földközi-tenger partján, vörös sziklákon ülve, valószínűtlen kék ragyogásban nyitottam ki először. És aztán lassan körbelengett a mediterrán antikvitás, Szókratész és Platón szelleme. Annak a kultúra-

nak az értékei, ahol az európai ember igazán otthon érzi magát. Kívül-belül átmosott, lubickoltam az anyáól biztonságában. Hogy a XX. század végén valaki Közép-Európában így tudja életre kelteni az esszenciális európai hagyományt, a Nagy Hagományt – az egyedülálló teljesítményt. Lehet, hogy mégis igaza van Kunderának – Európa igazán már csak a közép-európaiak számára fontos?

De persze ez a vállalkozás is – mint minden valamirevaló, embert próbáló kaland – óriási kockázatokkal terhes. Mert ez a MÁSVILÁG rendkívül törekény, védtelen – eleve óvó, biztonságos környezetet, értő, óvatos vándorokat, felnőtt, öntudatos polgárokat feltételez. Békét, okos megértést. Politika és filozófia egymásba játszását. Méltányos türelmet, nagylelkűséget. Szeretetet. És ott, a vörös sziklákon ülve, a mediterrán tenger ölelésében a vakítóan fehér könyvből hozzám szóló szavakat, gesztusokat, fejtegetéseket nagyon is helyénvalóknak éreztem.

De mi történik, ha az embernek egyszer fel kell állnia a tenger mellől?

*

Tamás Gáspár Miklóst valamikor 1983 őszén hallottam először nyilvánosan beszélni a József Attila-kör ülésén. Az aczéli kultúrpolitika éppen a *Mozgó Világ* és a JAK nyakát szorongatta, és T. G. M. ez ellen vetette be briliáns elméjét. A sziporkázó eszmefuttatás után valaki megjegyezte, hogy ez mind szép, de ennek a beszédnek inkább a parlamentben kellett volna elhangoznia. (Elfejtette hozzátenni: a brit parlamentben.)

A megjegyzés nem T. G. M. mondandójának tartalmát, hanem hangvételének, beszédmódjának, érvelési stílusának *helyénvalóságát* kérdőjelezte meg. Mert T. G. M. úgy beszélt, hogy hallgatóságát felnőtt, független, szabad, önálló véleménynyilvánításra, az érvek és ellenérvek megfontolt mérlegelésére képes és ezért a közügyekre befolyással bíró polgároknak tekintette. Ez persze sokak szemében pusztán fikciónak látszatott 1983-ban, én azonban nagy jóérzéssel hallgattam, hiszen magam is azért döntöttem úgy 1981-ben, hogy a *Beszélő* alapító nyomdásza leszek, mert azt reméltem, hogy az okoskodó polgárok szabaduló gyülekezetének előbb-utóbb valódi befolyása lesz a közügyek alakítására.

T. G. M. politikai esszéinek gyűjteményes kötetét, a MÁSVILÁG-ot lapozgatván sokszor eszembe jutott ez a régi megjegyzés. Vajon helyénvaló-e, helyén van-e a T. G. M.-jelenség Magyarországon? És ha nincs, ha nem helyénvaló, akkor nem a *hely* van-e valami jövátéhetetlen baj?

Mert T. G. M. az elmúlt öt esztendő politikai forgatagában hiába kereste a helyét. A racionálisan érvelő, tárgyilagosságra törekvő, hiteken és elveken alapuló nyilvános beszéd politikai súlyába vetett hitét nem igazolta vissza a magyar valóság. Sőt minden oldalról ellenségesen fogadta. MDF-es politikai ellenfelei becsmérelték, az SZDSZ-ben – szabadelvű konzervativizmusa miatt – elszigetelődött, a „baloldali értelmiség” pedig ki nem állhatta, mert folyton elveket, erkölcsöt emlegetett. Pedig hát mit ér az olyan politikai elmélet és gyakorlat, amely nem nyilvánosan megvitatható elveken alapul? Nyugati(as) országokban fabatkát sem. Angliai tapasztalataim alapján mondhatom: T. G. M. beszédmódja meglehetősen elterjedt a Westminsterben, legalább annyira része az angol kultúrának, mint a racionális előzékenységre alapozott vezetési stílus.*

T. G. M. abban a hitben vetette bele magát a nyilvános politizálásba, hogy az általa képviselt szabadelvű-konzervatív hagyományt – amely Magyarországon megszakadt – Nyugaton mintegy beraktározták a számunkra, az folytatható (101. o.). Ez a hit azon a meggyőződésen alapult, hogy Magyarország lakossága „természetesen” akarja a szabadságot, akarja a korlátozott, de erős jogállamot, a törvények uralmát. A közügyek alakulásáért felelősséget érző polgár, a patrióta (337. o.) dolga tehát nem lehet más, mint legjobb tudása szerint nyilvánosan képviselni ezt az eszmét és vitatni gyakorlati megvalósulásának módozatait. Hiszen „a politika az igazságosság, a helyes életmód, a szabadság, a jó társadalom, általában: a közjó megismerésére és kiszélesítésére is irányul, a politika az erkölcsi elvek és intuíciók ésszerű nyilvános megvitatása is, szüntelen kísérlet a morális elvek érvényesítésére, az er-

kölcsi egyetértés kimunkálására, az emberi szerencsétlenség és szenvedés leküzdésére, a gyöngék védelmére, a közjótét megteremtésére, a művészetek és tudományok elterjesztésére, a forma és a szépség uralomra juttatására”. (500. o.)

És T. G. M. ennek az antik eszmének a jegyében tette is a dolgát, becsülettel. Bátran kiállt, szenvedélyesen és okosan érvelt, bizalommal az ellenfél iránt, és várta, hogy az agorán gyülekező hallgatóság majd beszédbe elegyedik vele, megfontolja érveit, eltöpreng javaslatain, kritikai ellenvetéseket tesz – s mindez a tárgyilagosság, a közjó racionális mérlegelésének a jegyében történik majd. A MÁSVILÁG a tanúbizonyság arra, hogy T. G. M. micsoda lendülettel, elmeéllel, pátosszal, eleganciával próbálta követni antik eszmé-nyeit. Méltó partnerre azonban csak elvétve lelt. Az agora népe megdobálta, tanulmányai, esszéi többnyire visszhangtalanul merültek el az ellenséges közegben. Kérdés: mi végre történt hát mindez?

*

A kötet záróírásában, a BÚCSÚ A JOBBOLDALTÓL?-ban – ahol a félreértések elkerülése végett azt fejtí ki, hogy miért *nem* kell búcsút vennie a jobboldaltól – elismeri, hogy két korszakkal korábban, 1989-ben alábecsülte a Magyarországon uralkodó baloldali érzületek súlyát. És ennek következményeként – amint arra a kötet előszavában utal – nem hangsúlyozta eléggé „a közjó, a közügyek iránti republikánus patrióta elkötelezettség, az értelmes rend iránti vonzalom fontosságát”. (6. o.)

De hát persze, amit értelmiségiként elegendő lehet racionálisan megvitatható formában hangsúlyozni, azt politikusként gyakorlati politikai lépésekben jó kamatoztatni ahhoz, hogy közérzület-formáló hatása lehessen. És amikor T. G. M. a BÚCSÚ A JOBBOLDALTÓL?-ban megfogalmazza az elmúlt öt esztendő alapkérdését – „Századunk egyedülállóan sántán tapasztalatai után az önkény igazolása morálpaszichológiai lehetetlenség, az emberi jogi (természetjogi) biztosítékok kikövetelése (helyreállítás) az egyedül helyes, szükséges és természetes álláspont. A szigorúan szabálykövető, egyszerre korlátozott és erős jogállam kiküzdése egyetemesen népszerű kívánság. Miért nem sikerült ezt az egyértelműen a liberális-demokratikus alkotmányosság-nak kedvező, majdnem mindenkitől osztott, mélysé-

* Az angol politikai kultúráról lásd bővebben A WESTMINSTER-MODELL című kötetemben. Bp., Katalizátor Iroda, 1993.

ges mélyen a kultúránk természetében gyökerező közös intuíciót – az igazságtalanság és az önkény szenvedélyes elvetését – eleven erővé, politikai erővé változtatnunk, ahogyan az 1956-ban kétséget kizáróan sikerült?” (605. o.) – akkor válasza némileg féloldalasnak tűnik.

Ezt írja: „Talán azért (sem), mert fölülkerekedett a marxi szocializmusnak az a – modernek többségétől is valamennyire osztott – nézete, amely voltaképpen minden politikai hatalmat igazságtalannak tekint.” (605. o.) Kétségtelen, hogy ez a vélekedés uralkodóvá vált a „baloldali értelmiségben”, amelynek tagjait T. G. M. az elmúlt években – a kötet írásainak tanúsága szerint – nem szűnt meg ostromozni. (Vö. például A BALOLDALI ÉRTELMISÉGHÖZ! 463–466. o. Csak egy rövid idézet: „Ti vagytok azok, édeseim, akik nem azért rühellítetek az MDF-tábor diktatórikus politikai nézeteit, mert diktatórikusak, hanem azért, mert nézelek.” 465. o.)

Ám az átlagpolgár számára mégiscsak a mindennapi, gyakorlati politikai tapasztalat jelenti a legtöbbet, s ha a magyar polgárok a bőrükön tapasztalják 1990 után, hogy a szabadon választott politikusok döntései lassacskán igazságosabbá teszik a közéletet, akkor valószínűleg jóval kevesebb súlyt kapott volna a minden politikai hatalom igazságtalanságáról, gonoszságáról szóló marxi-szocialista tétel. Ezért a magam részéről sokkal találóbbnak érzem T. G. M. válaszában második részét, amelyet azonban – sajnos – meglehetősen kifejtetlenül hagy: „Ez a megdöbbentő és elkeserítő közérzet... sajnos elkerülhetetlen következménye annak az attitűdnek, annak a radikális antiutópista és antiracionalista szkepszisnek, amelynek elterjedéséhez – szándéka ellenére – e sorok írója is hozzájárult (mentségeim volnának... de hagyjuk), és amely – az utópista »konstruktivizmustól« és forradalmi radikalizmustól való páni félelmében – elmulasztotta tudatosítani, hogy a társadalmi béke fönntartásának kötelezettsége mellett (s ha kell, akár annak ellenében) a kelet-európai politika megújítása elkerülhetetlen, hogy a realitás a reálszocialista múlttal szükséges, helyes és hasznos.” (607. o.)

Magyarán, ha ez a szakítás több szinten és egyértelműen manifesztálódik, akkor meglehetett volna az a gyakorlati tapasztalata a polgároknak, hogy az új politika, az új rendszer nem szükségképpen gonosz, nem szükségképpen igazságtalan. Persze a közjó szem-

pontjából az lett volna a legszerencsésebb, ha ezt a szakítást maguk a szocialisták végzik el. Egyrészt oly módon, hogy legkompromittálódottabb képviselőik önként visszavonulnak a közszerepléstől, másrészt úgy, hogy nyilvánosan megvitatják, mi a viszonyuk saját múltjukhoz, ahogy azt T. G. M. például A SZOCIALISTÁK HALLGATÁSA című írásában szorgalmazta. „Minderről őszintén és komolyan beszélniük kellene. Nem azért, hogy ízléstelen bűnbánatorgiákat üljenek, vagy azért, hogy elnyerjék a magamfajta kommunistaellenes liberálisok tetszését. A légkör tisztasága követeli ezt. Nem hisztérikus vádakra és önvádra, nem is ellenvádakra van szükség, hanem tisztességes beszédre. S ezt a szocialistákon kívül nem végezheti el más.” (523–524. o.) Ámde a szocialisták makacsul hallgattak, így a szakítást mégiscsak az ő közreműködésük nélkül kellett volna valamiképpen végbevinni a rendszerváltás partjának, s ebben látványosan kudarcot vallottak. Lett helyette kommunistaellenes hisztéria, fasizmusba hajló antiszemitizmus, útszéli mocskolódás.

1993. december 23-án T. G. M. ezt írta a Beszélőben: „Senki sem áltathatja magát abban a tekintetben, hogy mit vár (sőt vár el) a magyar közvélemény az 1994-i választásoktól: nyilvánvalóan szociálliberális kormánykoalíciót a parlamenti ellenzék mai három pártjának (esetleg a liberális blokk három kis pártjának, netán a szociáldemokratáknak) a részvételével. Ennek a koalíciónak azonban még a szellemi föltételei sem állnak készen (nem is beszélve a régi ellenfelek közötti gátakról és egyebekről).” (529. o.) Nagy kérdés, hogy az azóta eltelt egy esztendő vajon megteremtette-e egy ilyen koalíció szellemi-lelki feltételeit.

Mindenesetre aligha véletlen, hogy T. G. M. már nincs a politika porondján, hogyan is lehetne egy olyan régi vágású gondolkodó, akinek számára gondolat és tett, a szem és a kéz egysége talán mindennél fontosabb, s aki fentebb idézett cikkében így írt: „nem hiszem, hogy szocializmus és liberalizmus összebeküthető, habár az európai liberalizmusnak, radikalizmusnak és szociáldemokráciának már többször össze kellett fognia a kétoldali totalitárius veszedelemmel szemben, félretennie az ellentéteket a demokratikus minimum érdekében. Félretenni az ellentéteket – erre még nálunk is szükség lehet. De félretenni nem annyi, mint elhallgatni.” (520. o.)

A választópolgárok aztán 1994 tavaszán

félreérthetetlen jelét adták, hogy félre kell tenni az ellentéteket. A fenyegető jobboldali szélsőséggel szemben Horn Gyula szocialistáit választották. T. G. M. egy 1990. március 10-i cikkét – amelyben azt ajánlotta a demokratikus érzésű magyarságnak, hogy mások mellett Horn Gyulát se juttassa be az új parlamentbe (154. o.) – ezzel fejezte be: „*Avval ijesztgettek bennünket, ha vége a bolsevik uralomnak (amely ha pocsek is, a legrosszabbtól megvéd bennünket, akkor Magyarországon kitör a fasizmus, a sovinizmus, az idegengyűlölet, a zűrzavar, az antiszemitizmus, fölülkerekednek a szélsőjobboldali tekintélyuralmi törekvések. Már csak dacból, vagányságból is – cáfoljunk rájuk, honfűtársak!*” (155. o.)

Nos, a cáfolat nem igazán sikerült, s ebben az MDF-nek és az általa elszabadított csurkista jobboldalnak óriási a felelőssége. De van felelőssége a két liberális pártnak, az SZDSZ-nek és a FIDESZ-nek is. Elsősorban abban, hogy képtelenek voltak egyesíteni erőiket, sőt ehelyett a politikailag döntő pillanatokban egymás ellen fordultak. Az egész magyar közélet egyik legnagyobb kudarcának tartom, hogy hagyta elsikkadni a FIDESZ–SZDSZ szövetségben rejlő, nem lebecsülendő lehetőségeket. Sajnos, kötetébe felvett írásai-ban T. G. M. alig foglalkozik ezzel a problémával, pedig szerintem a kérdés alapos elemzést érdemelne.

A MÁSVILÁG konklúziója: a rendszerváltás nem sikerült. Nem sikerült szakítani a „reál-szocialista” múlttal, a baloldali radikális hagyománnyal, az egyenlősítő szocialista illúziókkal. Nem sikerült megteremteni a közélet tisztá levegőjű agoráját. A filozófus értékeivel, elveivel, hitével visszavonulásra kényszerült.

Pedig kevesen szeretik a magyar kultúrát jobban, mint ő. Egyébként is lendületes, szípkorkázó írásai azokon a helyeken forrósodnak át a leginkább, ahol a magyar hagyományok, a magyar kultúra értékeiről esik szó. Idekiváncsok egy hosszabb idézet:

„*Miért nehéz ma itt komoly dolgokról komolyan? A szeretés hiányzik. »Ezek« folyton népmészethazáról motyognak valamit; a baj nem az, hogy valaki túlforr a honszerelemtől, hanem hogy föl se melegszik (a watched kettle never boils – mondja napamasszony). Ki törődik itt, mondjuk, Erdéllyel? Tessék körbekérdezni: ki volt Teleki Mi-*

hály? (És miért volt a magyar történelem egyik legfontosabb figurája?) Miért nincs Kossuth-életrajz? Miért nem kaphatók Csengery esszéi? A hazafiság nem túl sok, hanem túl kevés – és az üvöltők ürügyet kínálnak a lustáknak, hogy fittyet hányjanak Kármán Józsefre. Az, ahogyan Horváth János, Halász Gábor, Zolnai Béla (olvastatók a Rákóczi-könyvét? nem? pfuj!) szerették a magyar irodalmat, az nincs. Mi vagyunk Európa egyetlen nemzete, ahol az emlékezet maximum hatvan esztendőre terjed ki. Hangeri iznt lávd mács. Not báj hangériensz, et eni rét.

Miért nincs szeretve? Miért farkasa finn az ugornak? Miért ilyen búval gyakott a, hm, nemzetszemléletünk? Miért nem folynak a kocsmákban „Pázmány vagy Bethlen” témájú beszélgetések? Még ha lütyök is netán? Ha nyugatibbakk volnánk – és ne feledjük, hogy szemben a magyar »politológia« (!) közhelyeivel, a Nyugat közösségibb, szolidárisabb, kohezívebb, nemzetibb, hazafiasb, mint mink vagyunk, tiszteletteljebb, hagyományhűbb; atomizáltság? Hunnia a neved... – akkor összekapnánk II. Rákóczi György lengyel politikáján, Bem és Csányi erdélyi rögtönzésein, az aulikusok szerepén '51-ben; de egész oroszosak lettünk a tudatlan önmegvetésben. Ki volt V. István? Hú? Egy magyar–osztrák tudóspalánta-találkozón, ahol megnyitót köllött zengennem, finoman oldalba böktek, hogy na ne, már ne is haragudjam, de ne beszéljek németül: a magyar–osztrákon natürlícherweise angolul kell beszélni. Ifjú magyar tudorok nem tudnak németül – és Grillparzer és Stifter nélkül hogyan méltóztatandnak majd megérteni kis hazájokat? Elovassák Johnston THE AUSTRIAN MIND-ját? Schorske FIN-DE-SIÈCLE VIENNA-ját? Angolul? Miféle magyar értelmiségi az, aki nem tud németül? Válasz: értelmiségi, de nem magyar: Utilisieren oder aufhängen lassen – írta, ha jól emlékszem, Széchenyi a naplójába Kossuthról. Ezt nem lehet angol fordításból megszimatolni. És ezt az urbáncsikok éppúgy, mint a narodnyikok, ignorálhatni alítják.” (490. o.)

És – mint látható – kevesen gyűlölik a tudatlanságot, a szellemi restséget, renyhéséget olyan szenvedélyesen, mint T. G. M. Hogyan lehet mármost az ember patrióta egy olyan országban, ahol a tudatlanság, sajnos, elég gyakorta épít vattagátakat a megértés, az értelmes emberi kommunikáció elé? Csakis felvilágosító attitűddel. T. G. M. magatartásának, azt hiszem, ez az egyik legnagyobb paradoxona. Miközben filozófiaiilag radikálisan

felvilágosodásellenes álláspontra helyezkedik, mint patrióta politikus mégis felvilágosítóként kell viselkednie – értő, méltó közeg híján meg kell próbálkoznia közeget, hagyományt teremteni. Ha társak nincsenek, hát egyedül. Megpróbál visszanyúlni az eötvösi-deáki-asbóthi hagyományhoz, s közben lépten-nyomon tapasztalni kell, hogy ez nemcsak hogy nem élő hagyomány, még a passzív történelmi tudatnak sem része.

T. G. M. egyedül feszült neki ennek a közegnek, s ezt csak hittel lehet tenni. Magatartásának másik sajátos vonása, hogy a politikai szkepszt az erkölcsi dogmatizmussal ötvözi. Amikor először láttam a keresztyénség T. G. M.-féle írásmódját, gyanítottam, hogy a dolog fontos lehet számára, de nem sejtettem, hogy vallásos ember. Ez csak a MÁSVILÁG-ból derült ki számomra, ami így arra is utal, hogy T. G. M. értékeinek alapzata a transzcendenciában, a másvilágban van lehorgonyozva. Így a Nagy Hagomány érvényességébe vett rendületlen hite úgyszintén jobban érthető, valamint a kötet zárómondata is szélesebb kontextusba kerül: „*Újra fogom olvasni Platón*” – mondja T. G. M. ötesztendei politikai kalandozás után.

*

Kíváncsian várom az eredményt. Mert T. G. M. teljesítménye számomra, amióta a *Beszélő* kéziratának stencilbe gépelése és nyomtatása közben először megismerkedhettem gondolatvilágával, mindig is izgalmas csemegét, gondolati kihívást jelentett. Tiszteltem bátor szókimondásáért, csodáltam elmeélet, sok olvasmányomat az ő szellemi útmutatásának köszönhetem. Kiváltképp rokonszenveztem nem marxista, nem baloldali beállítottságával és persze az angol politikai kultúra iránti lepletlen rajongásával.*

* Egyéves angliai tanulás után én is azzal tértem vissza Magyarországra 1986-ban, hogy valamiképpen megpróbálom népszerűsíteni az angol politikai kultúrát, ezért szerkesztettem és fordítottam a szamizdat *Angol Figyelő* számait a *The Times* cikkeiből válogatva, de azt már csak 1989-ben, Londonban tudtam meg Gazsitól, hogy ő annak idején azonnal felfigyelt a dologra, és olvasói levelet írt a *The Times*nak a Katalizátor Iroda kiadásában megjelenő *Angol Figyelő*ről.

De talán azért csodálom a legjobban, hogy minden becsmélés, rágalom, gyűlölet és rosszindulat, meg nem értés és elszigetelődés dacára sem mondott bűcsút a jobboldalnak, nem mondott bűcsút annak a szabadelvű-konzervatív hagyománynak, amely az én meggyőződésem szerint is – egy jobb élet záloga lehet, amelyben kibontakozhatnak, közeget teremthetnek azok a tulajdonságok, amelyekre Magyarországon – szerintem is – „a legnagyobb szükség lett volna: *kérlelhetetlen intellektualizmusra, nagylelkűségre, nemességre, fantáziadús eredetiségre, lelkes idealizmusra, kötelességérzetre, önzetlenségre, a szabadságpárti politika mély és őszinte szeretetére*”. (606. o.)

Mert én is úgy gondolom – noha legjobb tudomásom szerint nem vagyok vallásos –, hogy a szeretés hiányzik.**

Orosz István

II

A MI KONZERVATÍVUNK

Függetleníteni magunkat a korhangulattól – írja Tamás Gáspár Miklós Hayek ürügyén – „csak a legnagyobbak kiváltsága. Ma már nehéz belegondolnunk abba, milyen magányos lehetett egy igaz liberális vagy egy igazi konzervatív, egy Hayek, egy Leo Strauss, egy Oakeshott az ötvenes-hatvanas években”. (310.) Vagy egy Tamás Gáspár Miklós a nyolcvanas-kilencvenes évek Magyarországon – új kötetén végighúzódik a (szellemi) *magányosság* motívuma, annak hangsúlyozása, hogy a szerző eszméi menyynyire szemben állnak a kor uralkodó – nem egyszerűen a hivatalosan elfogadott, hanem az uralkodó – áramlataival, akkor is, ha ezen uralkodó áramlatok mibenlétéről időközben radikálisan változik az álláspontja.

Szemben a korhangulattal – a nyolcvanas évek elején mint anarcholiberalis, a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején mint liberális konzervatív, újabban pedig mint – nevezzük így – univerzalista konzervatív. Az első korszak a kötetet nyitó esszé

** Gazsi, kötetedet most küldtem el karácsonyra London legszebb asszonyának.

megírásakor már lezárult, úgyhogy itt nem foglalkozom vele. Konzervatív liberális korszakának fő tételei pedig eléggé jól ismertek a társadalomelmélet és a politika iránt érdeklődők körében. Csak emlékeztetőképpen – a *spontán rend*, az egyén feletti intézmények – mint a *piac* –, a *hagyományok* szerepének hangsúlyozása a társadalom megszervezésében, szkepszis az egyéni megismeréssel szemben, a társadalom tudatos, „konstruktivista” átalakíthatóságának és irányíthatóságának lehetőségét illetően. Fő ellenfeleinek éppen ez utóbbira törekvő baloldali vagy a baloldal felé – szerinte – veszedelmesen nyitott racionális-konstruktivista liberális ideológiák híveit tartja. Bár ezek nézetei látszólag roppantmód különbözhetnek, „a tervező kollektívizmus különféle változatai kontinuumot képeznek” (25., l. még 133.), valamennyien a tervező-beavatkozó-paternalista állam hatalmát növelnék, illetve növelték is az 1830-as évektől a kommunizmusig.

Tamás Gáspár Miklós utóbbi években kezdődő szemléletváltozásának lényege, hogy már nem az állami túlbeavatkozástól fél, hanem az állam szétesésétől; nem helyesli az állampolgárok magánszférájukat védelmező, a közügyeket maguktól távol tartó stratégiát, hanem tart tőlük; a szkepszist pedig már korunk legfenyegetőbb betegségének tartja. Fő ellensége továbbra is a magyar értelmiség túlnyomó többsége – csak most már egészen más „ideológiát” tulajdonít nekik. A korhangulatot nem a tervező/etatista hajlamok határozzák meg, hanem az ún. *magyar ideológia*. Ezzel már érdemes bővebben foglalkozni, mivel valószínűleg ez áll majd a leendő T. G. M.-diszkurzusok középpontjában.

Ezen ideológia legfontosabb vonása Tamás Gáspár Miklós szerint egy végletes episztemológiai *relativizmus*, egy radikális *szkepszis* az emberi megismerés lehetőségében.¹ A szkepszis, a kételkedés abban, hogy az igazolt tudás (episztemé) elkülöníthető a pusztá *vélekedéstől* (doxa) (pl. 286., 547., 558–9.), a szofistáktól kezdve gyakran megjelenik az európai gondolkodásban, a jelenlegi helyzet azonban egyedi abban, hogy ez a szkepszis először is már nemcsak egy szűk csoportra jellemző (mint például az előző századfordulón), hanem általánosan elfogadott, „*tömegfogyasztásra is alkalmassá vált*” (342.); másrészt pedig,

hogy most először nem negatívan, hanem pozitívan értékeli az objektív tudás lehetőségét vetett hit elenyészését (368., 567.). Az ideológia hívei az egyének állításait és morális meggyőződéseit társadalmi pozíciójukra, életformájukra, érdekeikre vezetik vissza, épp ezért összemérhetetlennek tartják őket; így tehát ezen megvitathatatlan, egy-egy életformában lehorgonyzott morális meggyőződések között – végső soron – nem dönthet más, csak az erő(szak). A politika funkciója a harc békés keretek között tartása, az *érdekek* ütköztetése és *egyeztetése*,² semmi más; a racionális vita a politikában értelmetlen és diszfunkcionális, szemben a megegyezés, a kompromisszum technikáival, az „ügyek ideológiamentes intézésével”, a *szakértelem* érvényesülésével. Ha valamely politikai/társadalmi aktor kijelentéseinek abszolút, objektív igazságot, morális hiteinek univerzális érvényességet igényel, akkor az *totalitárius* törekvésnek tekintendő, bármi legyen is ezeknek a kijelentéseknek a tartalma. Az egyetlen kivétel éppen ez az önellentmondásos dogma: egyetlen vélekedés sem tarthat univerzális érvényességre igényt, csak az a vélekedés, hogy egyetlen vélekedés sem tarthat univerzális érvényességre igényt. A racionális/morális vitának ez az ellehetetlenülése, a politikának merőben az érdekegyeztetésre szűkítése, az életformáknak e parttalan tolerálása Tamás Gáspár Miklós szerint konzekvens módon gyilkos törzsi háborúkhöz, sőtét barbársághoz vezet, amelynek már láthatjuk előképét a Balkánon és a Kaukázusban.³

A képek külön-külön minden eleme jól ismert, rendkívüli stílárís leleménnyel vannak összegyúrva, a szerző hallatlan műveltséganyagot mozgat meg, s ráadásul nem bizza a tudatalattinkra azt sem, hogy holmi kisebbségi érzéssel gyengítse szellemi immunrendszerünket, hanem nyíltan kimondja, hogy műveletlen barbárok vagyunk, ha nem olvastuk ugyanazt a korpuszt, amelyet ő. S mégis, ha komolyan vesszük, hogy ez a kötet, amelynek fő műfaja, ahogy azt Kis János megállapítja, „*filozófiai fejtegetésekkel átszőtt publicisztika*”,⁴ amelynek logikáját elsősorban ugyan „*az egymást követő események és a velük szembeni állásfoglalások közti kérdezz-felelek adja ki*”,⁵ azért a filozófiai kérdésfelvetések is „önálló életet élnek”; szóval ha komolyan

kezdjük venni a filozófiáját, komoly problémákkal találkozhatunk szembe magunkat.

Mindenekelőtt azzal – most ismét gyáván Kis Jánost tolom magam elé –, hogy Tamás „nem vizsgálja meg az erkölcsi szkepticizmus és relativizmus melletti érveket, és így azzal sem foglalkozik, hogy mi módon lehet megvédeni velük szemben az univerzális erkölcsi érvelés lehetőségére támasztott igényt...”.⁶ Csupán leszögezi, hogy ezt elfogadhatatlannak tartja, morálisan, intellektuálisan és politikailag egyaránt.

A T. G. M. számára központi jelentőségű episztemé/doxa megkülönböztetést a hagyományosnak tekinthető „a világ végtelenül bonyolult, mi pedig véges lények vagyunk, ergo tévedhetünk” típusú érvelés mellett ugyanis nem egyszerűen a gyanú ideológiái (Marx, Nietzsche, Freud) kérdőjelezték meg. A Bécsi-kör heroikus kísérlete, hogy ezt a megkülönböztetést – mely számukra egyúttal a tudomány és nem tudomány elhatároló kritériuma is – éles kontúrokkal meghúzza, a századunk ötvenes éveire válságba jutott, meghozza a tudományfilozófia belső fejlődése következtében. A „relativista” kritika – T. G. M. által következetesen negligált – kulcselemei⁷ már az ötvenes évek pozitívizmus uralta tudományelméletében feltűnnek, Quine, Ryle vagy a korai Feyerabend írásaiban. Ezekre az anomáliákra adott egy alapvetően új – bár igen mély filozófiai gyökerekkel rendelkező – választ Kuhn, Hanson, Berger, Luckmann, Feyerabend, Hesse a hatvanas évek elején, közepén, ’68-at inkább megelőzve, mint követve.

Fontos megemlíteni, hogy – T. G. M. állításával szemben – először is az új ismeretelméleti megközelítés híveinek csak egy része fogadta/fogadja el az inkommensurabilitás radikális tételét;⁸ másrészt az episztemológiai relativizmusból nem következik sem logikai szükségszerűséggel, sem empirikusan az erkölcsi relativizmus. Igaz, nyugtalanítóan nyitott ebben az irányban, de hát „*valamely eszme elfajulása – ha nem bizonyítható, hogy szükségszerűen bekövetkezik – nem érv a kiválósága ellen, ha a gyakori bajok óvatosságra intenek is*”. (339.) Ez esetben, véleményem szerint, T. G. M. nem bizonyította be ezt a szükségszerűséget.

Persze lehet, hogy félrehord a kritikám. T. G. M.-nél az intellektuális, etikai és politikai szempontok gyakran egymásba csúsznak: az

episztemológiai érvek hangoztatása megtévesztő,⁹ T. G. M. nem objektivista, hanem univerzalista. Elsősorban az erkölcsi kijelentések univerzális érvényessége érdekli, s ennek politikai konzekvenciái (meggyőződése szerint ugyanis a politika középpontjában nem érdekek, hanem morális kérdések állnak).¹⁰ Néha még olyan fejtegetései is vannak, amelyek szerint az objektivista episztemológiai megközelítés, az adottból, a létezőből való kiindulás relativizmushoz vezet.¹¹ Az (univerzális) Legyen nem horgonyozható le a Vanban; megismerésére, ha jól értem, a filozófia hivatott.¹²

A problémák azonban már ott elkezdődnek, ahol azonosítja ellenfeleit. Hihetetlenül különböző áramlatokat von össze egy konstrukció alá, kihasználva ennek minden előnyét. Egyrészt, mikor levezeti, milyen konzekvenciákhoz vezetnek a relativista előfeltevések, az „*irányzat*” legradikálisabb képviselőire hivatkozik, mint olyanokra, akik igazán következtetések, le merik vonni azokat a konzekvenciákat, amelyeket a „*mérsékeltek*” nem; másrészt viszont, ha szögesen eltérő elveket, gyakorlatokat von össze, akkor egyszerűen elintézi azzal, hogy az ilyen bizonytalan körvonalú „*elméletek*” természetesen nem okvetlenül konzekvensek. Így teheti meg, hogy a magát semlegesnek beállító, procedurális racionalitást követő „*szakértő*”-mítoszt beleolvastja a relativisztikusnak feltüntetett „*magyar ideológiába*”, miközben a relativizmus egyik fő céltáblája éppen az ilyen bürokratikus ethosz univerzalizálás- és semlegességigé-nye.¹³

A „*magyar ideológia*” természetesen Nyugatról származik, Tamás Gáspár Miklós szerint nem más, mint a ’68-ban vesztes nyugati újbóloldal jelenlegi ideológiájának importja (ami a Nyugat szemszögéből reexport, hisz ezek a gondolatok eredetileg a régi Közép-Európából származnak, 444.), persze vulgarizált és nem mindig tudatosított formában. Megjegyzésre érdemes, hogy Nyugaton az antirelativizmus jól megalapozott irányzat, s hirdetői nem okvetlenül azok a szinte már üldözött magányos partizánok, akiké T. G. M. stilizálja őket.¹⁴

„*Nálunk a Nyugat mint importcikk szinte kizárólag a dekadens újbóloldalalt jelenti; az a divat, amelyet az ifjú közönség számára a Magyar Narancs és a kitűnő Nappali ház domesztikál neo-*

magyarrá, az a posztmodern, dekonstruáló, poszt-marxista új újbaloldal, amely ma már persze inkább weimari irracionális-aktivista-dekadens, mintsem haladár szociáldemokrata.” (443.) – a legérdekesebb az, hogy ez a szöveg a Magyar Narancsban jelent meg, mint ahogy a kötet utolsó huszonhét darabjának nagyobbik fele (összesen tizenöt). Nemcsak nekem tűnt fel a dolog: a cikkekre – amely egyébként Allan Bloom nekrológja ürügyén arról ír, hogy a relativizmus szennyes áradata kisodorta az amerikai felsőoktatásból a magaskultúrát s vele a színvonalat, az objektivitást és a tanulást mint olyat is – több tiltakozó levél is érkezett (Magyar Narancs, 1992. december 17. 2. o.). Pár héttel később jött T. G. M. egyik legkeményebb kihívása A BALOLDALI ÉRTELMISÉGHÖZ! (463–466. o.), ugyanott, újabb tiltakozó – s az egyensúly kedvéért egy egyetértő – leveleket kiváltva; szegény Balassa Péter megrendült-ségében csak két mondatot tud írni: „Kedves Gazsi! Elovastam jan. 14-i cikkedet a Magyar Narancsban. Kérlek, gondold meg: beszélhet-e így az ember? Aggódó szeretettel üdvözlök...” (1993. február 4. 2. o.). A február 11-i számban nemcsak T. G. M. válaszol Balassának egy barátságos Flaubert-idézettel, de bizonyos mértékben a szerkesztőség is: „A Charta azt ajánlja, hogy vonjuk szorosabbra a civilizált erők koalícióját. Ez talán jó volna. Talán nem. Mi minden-esetre szélesebbre tárjuk a magunk kicsi narancsos koalícióját: új főmunkatársunk van... Tamás Gáspár Miklósnak hívják.” A Narancs szerkesztői rájöttek arra, hogy mit kell T. G. M.-mel csinálni. Integrálták, mint a kései kapitalizmus a volt '68-as lázadókat – a „represszív tolerancia” iskolapéldája (kiváncsi vagyok, T. G. M. mikor fogja újraolvasni Marcuse-t).

Egy provokatívan konzervatív szerző mint a Magyar Narancs főmunkatársa – hihetetlenül ironikus s ugyanakkor logikus helyzet. Hiszen T. G. M. egyetlen lehetséges – hazai – befogadó köze éppen az az értelmiségi réteg, amelyet ő hevesen kritizál, s nem a „törzsi szellem” miatt, hanem éppen az általa kritizált, nem közös elveken, hanem közös kulturális háttéren, közös történelmi tapasztalatokon és (igen!) közös érdekeken alapuló toleranciája miatt. Különösen tisztán fogalmaz a kötetbe már be nem került AZ ÚJ ESTABLISHMENT. 13 TÉTEL A SZOC/LIB KOALÍCIÓS KORSZAKRÓL című írásában (Magyar Narancs,

1994. szeptember 29. 12–13. o.). T. G. M. szerint az új koalíciós kormány igazi bázisa az „új establishment”, amelynek leírásakor „mind az eszmei, mind a szociológiai megközelítés hiányos. Az új establishment egyesítő princípiuma kulturális (helytelen hazai szóhasználat) »szocializációs«). Egy olyan szimbolikus elitről van szó, amelynek »létérdeke a tolerancia. Miért? Azért, mert a forradalmi szocializmustól megalapított »új rend« utáni legitimációs kényszer nem igazságigényen nyugszik, hanem a mechanikusan összeadott közérdek képzetén. A rendszerváltott poszt-szocializmus képtelen érveket találni bárkinek a valódi érdekével szemben...” stb., a gondolatmenetnek ezt a részét már ismerjük. Sokkal érdekesebb, hogy ő, aki a másutt „a radikális szocializmus... megalkotta bürokratikus és értelmiségi vezető osztály” áruelőjének vallja magát (591.), hogyan teremti meg a közös platformot a Magyar Narancs irányvonalával. „Mindenki szabad szemmel láthatja: mi a különbség a HVG, a 168 Óra, az És liberalizmusa és a Beszélő, a Magyar Narancs liberalizmusa között. Nem a modor és nem a Horn–Kuncze-kormány iránti viszony választja el őket. Hanem az establishment középpontjától való szociális-szimbolikus távolság. A Narancsot épp betöltötték az ELTE tanárképző karán. Ez az establishment lapjaival nem fordulhat elő.”

Logikus volt ez az integrálódás filozófiai-lag is. T. G. M. ugyanis kezdi felismerni a modern konzervativizmus kikerülhetetlenül konstruktivista jellegét, amely végső soron az általa oly hevesen bírált megközelítésekkel rokonítja. „A konzervatív pietása csak árnyalatokban különbözik a »posztmodern« »új érzékenységtől«: míg ez utóbbi – pluralisztikusan és relativisztikusan – minden hagyományt, illetve – szinkretisztikusan – bármely hagyományok tetszőleges kombinációját képes szemléletileg (intuitívan) »integrálni«, az előbbi csak egyet, amely civilizációjában »adott«. No de nekünk moderneknek soha nem csak egy hagyomány »adott«. S ha – különféle erkölcsi céljaink érdekében – önkényesen válogatunk a tradíciók között (ahogyan a BÜCSÜ A BALOLDALTÓL önkéntelenül tette), akkor világnézetünk túlságosan is jól összeegyeztethető a relativista székszísszel.” (574.) Így előáll az a helyzet, hogy „a liberális korszellem begyömöszöli őket [mármint a konzervatívokat] az excentrikus vélekedések valamelyik »fach«-jába [kiemelés tőlem – D. Cs.]...” (562.) Vö. Vágvölgyi B.

András (a *Magyar Narancs* főszerkesztője) recenziójával a MÁSVILÁG-ról: „Nehezen sorolható be a közelmúlt magyarországi filozófiai hagyományába. Sohasem volt marxista, lukácsista, nem posztmodern. Gazsi gazsista, ami jó [kiemelés ismét tőlem – D. Cs.]. [...] Mi olvassuk újra a Gázsit – meg a Platón is akár, ha ráérünk –, nagyobb baj egyiktől sem lehet!” (*Magyar Narancs*, 1994. augusztus 18. 28. o.)

Pár oldallal korábban azt írtam: ha komolyan vesszük, hogy Tamás Gáspár Miklós kötetében a filozófiának saját mozgása, saját logikája van. Nem ez az egyetlen lehetőség írásainak elemzésére. Ezt a már idézett, roppant igényes recenziójában Kis János is látja, és tudatosan korlátozza magát a filozófiai vonal rekonstruálására. Ezzel szemben például Lengyel László még az ősszel ugyancsak a *Kritikában* megjelent írásában¹⁵ – szokásához híven – externalista megközelítést választ: Tamás származását, indíttatását, pályáját, majd politikai tevékenységét vázolja, és ebből magyarázza T. G. M. publicisztikáját is. Tamás érlelődő filozófiai váltásáról – amely Kis érdeklődésének középpontjában áll – csak annyit jegyez meg, hogy „Ez nem nagyon érdekes”. Tamás Gáspár Miklós filozófiai nézeteinek és politikai pályájának átfogó elemzését csak majdani monográfusa fogja elvégezni (s meg fog vele dolgozni a szerencsétlen). Ilyen átfogó elemzés híján pedig nem engedhetek annak az olcsó csábításnak, hogy összevessem azt a rengeteg szövegszerű ellentmondást, amely kötetében található, s amelyek nyilván politikai manővereivel szembesítve nyerek el értelmüket.¹⁶ De ezen túlmenően az az érzésem, hogy személyes életének fordulata is azonnal, szinte áttételek nélkül befolyásolják nézeteit, nagy és kicsi kérdésekben egyaránt. Ha Tamás Gáspár Miklós kicsit rossz passzban van, akkor a világ mint olyan unalmas: „A világ iszonyú, vacak és fölöttébb unalmas...” (355.) – nyilatkozza 1992 februárjában; két hónappal később már azt írja egy cikke befejező gondolataként, hogy „a szellemi krízisek nagyon érdekesek, és ez nem jelenti azt, hogy most unatkoznék, hanem éppen ellenkezőleg” (373.).¹⁷

Mind Kis János, mind Lengyel László már idézett recenziójában tetten érhető személyes motivációjuk is. Kis úgy látja, Tamás Gáspár Miklós liberalizmusa forog kockán, Tamás

olyan horderejű váltás előtt áll,¹⁸ mint amilyen korábbi anarcholiberalizmusával való szakítása volt. Ennek a váltásnak az iránya megjósolhatatlan, bár reménykedve megjegyzi: „egy lehetséges irány, melyet T. G. M. következetesen kizárt, valójában nincs kizárva: az ellenvetések, amelyeket a kritikai-racionalista liberalizmus ellen felhoz, nem állnak meg a vizsgálódás előtt”.¹⁹ Lengyel pedig nem is titkolja kaján-ságát – ami, újraolvassva, mit kapott ő T. G. M.-től az elmúlt években,²⁰ eléggé érthető –, mikor meglemlíti: míg „az elmúlt években [T. G. M.] kedvenc témái közé tartozott a független publicisták gúnyolása, 1994 nyaratól ő is az”.²¹

Úgy érzem, a fair az volna, ha én is vallanék elfogultságaimról. A kötet írásainak döntő többségét már az eredeti megjelenésekor olvastam, a BÜCSÚ A BALOLDALTÓL-t például már samizdatban, könyvtáram megbecsült darabja az IDOLA TRIBUS egy dedikált példánya, s szerzőjétől az indexemben is vannak bejegyzések. Tamás Gáspár Miklós mindig is nagy hatást gyakorolt rám: kicsit bosszantott, sokszor vitára ingerelt, és nagyon inspirált; azt hiszem, ez a legjobb keverék. Most azonban, így, együtt újraolvassva az egészet, főleg a kötet második felét, elégedetlen vagyok. Főleg a fentebb – sajnos, töredékesen – vázolt tartalmi tényezők miatt, de ilyen dózisban már a stílusból is sok volt egy kicsit. Elkezdett zavarni az olvasók burkolt sértegetése,²² a marginális gondolkodó maszkja az elmúlt évek egyik legfontosabb közszereplőjén, vagy a szinte már görcsös *eredetiség*re törekvés, ha másképp nem megy, hát álláspontjának eredetivé stilizálásával.²³

Neheztelek Önre, Tanár Úr. Sajnálom, de nem tetszik, amit mostanában ír. Komoly munkájába fog kerülni, hogy kiengeszteljen.

Jegyzetek

1. Igen, valóban ezt állította korábban ő maga is, ezt készségesen és önkritikusan elismeri.
2. A főbűnösnek e felfogás kialakulásában Max Weber tartja, „századunk rossz szellemét” (530., I. még 368., 444., 499–501.) – egy szociológus számára meglehetősen különös módon.
3. „A szabadság új eszméje, amely szerint minden csoport egyenértékűen azt teheti, amire kollektív szokásszabályai

készítik, ez a háború eszméje. Ha ez így marad, igen, háború lesz.” (482.) Másutt: „Ennek az egésznek [ti. a »magyar ideológiának«] persze semmi értelme, pusztá zörej, amely süketít. Mire az értelmes és őszinte beszéd ideje elkövetkezik a magyar Szt. Korona országában, már süketek leszünk, mint az ágyú. De nem baj, mert addigra az igazi ágyúk is dorogni fognak (s mi azt a magyar ideológiától nagyothallón, dorombolásnak véljük majd).” (501., hasonlóképpen: 569.) Ezek után kissé meglepő, amikor egy tavaly decemberi interjújában azt nyilatkozza Rádai Eszternek: „Ha megnézi könyvem, a MÁS-VILÁG-ot, láthatja, nem voltak azok olyan rettentően vészjós-lóak.” (Mozgó Világ, 1994/12. 6.) Milyen lehet, amikor tényleg vészjós-ló?

4. Kis János: HAGYOMÁNY ÉS KRITIKA KÖZÖTT. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: MÁS-VILÁG. *Kritika*, 1995/2. 27.

5. Kis, i. m. 20.

6. Kis, i. m. 24.

7. Másra itt nincs mód, csak egy felsorolásra: a tények és elméletek elhatárolásának viszonylagossága; az elméletek aluldetermináltsága a megfigyelések által; az észlelések kiküszöbölhetetlen befolyásoltsága előzetesen meglévő értelmezési sémáink által; tudásunk holisztikus jellege, tehát annak megállapítása, hogy állításainkat nemcsak a „valósággal”, hanem egymással is összhangba kell hozni, tudásunk ugyanis nem atomisztikus, egymástól független kijelentések halmaza, és így tovább.

8. Tehát azt a tételt, hogy az egyes állítások jelentését teljesen az határozza meg, hogy milyen elméletnek, ideológiának, paradigmának a része, nem pedig az, hogy egy objektív valóságot képeznek le; hogy a különböző elméletekben, paradigmákban stb. szereplő fogalmak akkor is radikálisan más jelentenek, ha hangalakjuk esetleg azonos is.

9. T. G. M. maga is elismeri: „a tudományfilozófiához nem értek eléggé”. (367.)

10. „Az érdekre koncentrált »politológia« nem veszi észre azt, ami minden megfigyelőnek úgyszólván kiböki a szemét: a politikában [...] számít a csoportos akarat, ennek elve azonban gyakran erkölcsi. Eléggé nyilvánvaló [...], hogy a mai magyar társadalomban az igazságosság körüli etikai nézeteltérések a politika középpontjában állnak.” (321.)

11. „A modern politikai filozófia úgy alakította civilizációink sorsát, hogy irrelevánsnak tekintette a filozófia lehetséges mondandóját éppen a politika és az erkölcs tekintetében: Machiavelli mondta, hogy ő úgy tanulmányozza az emberi viszonylatokat, ahogyan vannak, nem pedig ahogy lenniük kellene, ezzel pedig [...] létrejött az antifilozofikus társadalomtudomány, amelynek szemszögéből a filozófia egy a megfigyelhető véleményítípusok között...” (547.), s épp ezért nem is kötelez semmire. Nincs tekintélye.

12. „Ha vége a filozófiának, törzsi állapotok jönnek.” (363–373.)

13. Egy jellegzetes példát találhatunk az összekötésre az 557–559. oldalakon: „A liberális demokrácia, fájdalom, a doxa (a vélekedés) társadalma.” (557.) E gon-

dolat részletezése után: „Némelyek ezt avval egészítik ki, hogy az erkölcsön, politikán, ízlésen túli területeken meghagyják egy régebbi fogalomrealista objektivizmus érvényét: az úgynevezett pártatlan »szakértelem« kultusza társadalomtechnikai kérdésekben...” (559.) Nem hiszem, hogy ilyen egyszerű lenne! Hiszen egy korábbi írásában a nyugati új relativizmus egyik jellemzőjeként említi, hogy „pl. a politikai szubkultúrák egyikének tekinti a jogot, a közigazgatási, illetve a semleges-instrumentális közszolgálati ethoszt stb. stb.” (294.).

14. A nyelveket nem tudó, műveletlen magyar értelmiségiek magyarul is olvashatják Clifford Geertz szórakoztató cikkét, az ANTI ANTIRELATIVIZMUS-t. (In: Az ÉRTELMEZÉS HATALMA. Századvég, Budapest, 1994. 305–331.) Az amerikai antropológus itt azt az „erősen terjedő” irányzatot mutatja be, amelynek képviselői „attól félnek, hogy a valóság továbbáll, ha nem hiszünk benne elég erősen” (306–307.) Számukra „a Kulturális Relativizmussal ugyanaz a helyzet, mint a Szociálpolitikával, a Médiaival, a Burszodáziával vagy az Uralkodó Körökkel: minden rossznak ez az oka”. (312.) Az antirelativisták korábban rendszerint olyan nézeteket vallottak, amelyet most, a vezeklés vágyától hajtva relativistaként bélyegeznek meg, mint az a dél-kaliforniai antropológus („úgy látszik, a relativizmus ott világos és jelen lévő veszélynek tűnik”, jegyzi meg Geertz, i. m. 318.), aki cikkének a CONFESSION OF A FORMER CULTURAL RELATIVIST címet adta.

15. LUCIFERI. *Kritika*, 1994/11.

16. Csak egyetlen példa – talán nem véletlen, hogy a fentebb tárgyalt Narancs-beli vita 1992 decemberére és 1993 januárjára esett; mikor – az MDF nevezetes országos gyűlése előtt – a sajtóban sokszor szinte már hisztérikus találgatások jelennek meg a közlgő szélsőjobboldali hatalomátvételtől. T. G. M. akkor intéz elképesztően heves támadásokat a baloldali értelmiség ellen, amely szerinte az ilyen veszélyekről – végső soron – tehet.

17. Az unalom mellel gyakran visszatérő motívum írásaiban, főleg olyan összefüggésben, hogy menyire unalmasak ellenfelei, bár furcsa módon ilyenkor nem ásitás hallik a sorok közül, hanem a fogainak csikorgatása.

18. Főleg attól a befolyástól félt T. G. M.-et, amelyet Leo Strauss gyakorolhat rá. Strauss megkülönbözteti az exoterikus és ezoterikus tudományt; az utóbbi csak a beavatott kevesek – a filozófusok – által ismert, szélesebb elterjedtsége megingatná a társadalmi rend alapjait. Valóban, érdekes gondolat: „Ha a kommunisták figyelmesebben olvasták volna Platónit és Machiavellit (és idejében felfedezték volna Leo Strauss), tehát zárt (ezoterikus) körben eltűrték volna a racionális erkölcsi vitát – és nem éppen az értelmiségtől várták volna el kezdetben a hűséget, majd később az amorális passzivitást, az erkölcsi közönyt –, a rendszer még ma is fönállna.” (597.)

19. Kis, i. m. 29.

20. „Előállt az a precedens nélküli helyzet, hogy Magyarország van ún. »független politológia«, amely hazánkban nem szaktudomány, hanem politikai irányzat. (Legfőbb képviselője Lengyel László, a fordított Kasszandra: Kasszandrának ugyanis mindig igaza volt, és soha nem volt népszerű; Lengyel mindig népszerű, és soha nincs igazsága.)” (320.) Érdekes, azóta – az idézet 1991 októberéből származik – mintha helyet cseréltek volna: a rendszerváltás körül rendkívül pesszimista Lengyel a hazai sajtóban szinte egyedül írta le (A TULÉLÉS KONGRESSZUSA, in: Lengyel László: MAGYAR ALAKOK, 83–91.) az MDF 1993. januári országos értekezlete előtt, hogy felesleges a szélsőjobb oldali hatalomátvételtől rettegni – T. G. M. feszültsége, mint már említettem, sajátos formákat öltött –; újabban pedig már az okoz neki problémát, hogy esetleg *túlzott reményeket* kelt olvasóiban (REMÉNY, i. m. 25–27.) – hitük volna ezt Petri György nevezetes NYUGI!-ra intéző cikke idején? A korábban oly diadalmas-magabiztos T. G. M. meg közben elkezdett háborút jósolgatni.

21. Lengyel, i. m. 24.

22. Néha szinte már diplomatikus: elnézést kér, amiért „iskolás modorban kénytelen írni”, de ebben „nem az olvasók, hanem az írók hibásak” (181.). Már-mint a többi író. Viszont mikor azt veti oda, hogy „hagyjuk a történelmet, mert az olvasó belezavarodik. Az olvasó ugyanis nem olvas, nem emlékezik” (491.) – finom ironia volna?

23. Egy jellegzetes példa: a már többször idézett tavalyi decemberi interjújában (*Mozgó Világ*, 1994/12.) évtizedekkel az egyébként általa is ismert (252.) Burnham nevezetes, a „menedzseri forradalomról” írt könyve után arról beszél, hogy Nyugaton is győzött a szocializmus, „Amerikában például az utca embere számára a magántulajdon be van tiltva. Mutassanak nekem ma Amerikában egy boltot, amelynek tulajdonosa az üzelmeltető. Nem talál ilyet. Azokat a boltokat hatalmas láncoktól bérelik ki, és a bérleti jogot adják-veszik, akár itt. Mi köze a kapitalizmus eredeti eszméjének ezekhez a hatalmas üzleti konglomerátumokhoz, amelyeket kapitalisták helyett olyan típusú menedzserek vezetnek, akik remekül eligazodtak volna a magyar Országos Tervhivatalban is?” Rádai Eszter mintha nem akarna hinni a fülének: „A klaszszikus kapitalizmusnak persze hogy lőttek, de azért amit mond, az elég különösen hangzik...” A válasz is tipikus: „Amit mondok, nem különös annak, aki nyugati folyóiratokat is olvas.” (i. m. 11–12.)

Dupcsik Csaba

A VÁRAKOZÁS ZAJA

Sigmund Freud–Sándor Ferenczi: *Briefwechsel. Band I/1. 1908–1911. Herausgegeben von Eva Brabant, Ernst Falzeder und Patrizia Giampieri-Deutsch. Unter der wissenschaftlichen Leitung von André Haynal. Transkription von Ingeborg Meyer-Palmedo*

Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1993.

448 oldal

Az ötvenes években látott napvilágot a brit Ernest Jones háromkötetes nagy Freud-életrajza, a SIGMUND FREUD ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (amelynek rövidített magyar nyelvű változata kétszer is megjelent Budapesten). Jones biográfiája a pszichoanalízis megalapítójáról akkor a lehető legjobbkor került a nemzetközi könyvpiacra. A világ úszott a bűnbánatban, amiért a lélektan zsenijét életében nem méltányolta kellőképpen; a sexualitással kapcsolatos közfelfogás – részben a nemi betegségek megszélesülése, részben pedig a szellemi légkörrel összefüggő, általánosabb okok miatt – liberalizálódni látszott; a szociálpszichiátria lelkes, illúziókkal teli fellendülése sokat, a realitáshoz többet ígért a pszichés betegségek leküzdésében. A Jones-könyv a nyugati értelmiségi nagyközönség bestsellere lett; Simone de Beauvoir hosszan írt róla visszaemlékezéseiben, a *Spiegel* például címlapot szentelt a német kiadásának.

Ernest Jones műve – nem kevés hibája és a részleteket módosító vagy kibővítő későbbi pszichoanalízis-történeti munkák ellenére – mindmáig a Freud-életrajzírás alapműve maradt. Jones Freud közeli ismerőse és harcostársa volt – ily módon a Freud-életrajz, akárcsak Winston Churchill második világháborús könyve, műfajilag egyszerre volt objektív történetírás és szubjektív visszaemlékezés –, és az ő munkájából tudatosult a szélesebb nagyközönség számára, hogy milyen kiemelkedő jelentőségű a pszichoanalízis megalapítójának és talán legközelebbi barátjának, fontos tanítványának, a magyar Ferenczi Sándornak több mint ezerkétszáz darabból álló (és szinte hiánytalanul fennmaradt) levelezése. Jones Freud egyéb levelezése mellett gyakran idézte a Ferenczinek szóló Freud- és a Freudnak szóló Ferenczi-leveleket (amelyeket ő maga teljes egészében elolvashatott).

Természetes volt az igény, hogy a pszichoanalízis története iránt érdeklődő kutatók és általában az értelmiségi nagyközönség is megismerhesse a levelezést. A Freud-levelek kiadása azonban csak nehézkesen haladt előre; mindenekelőtt a Freud család emelt vétót a csonkítatlan publikálás ellen. Az első teljes – nem pusztán válogatott – Freud-levelezést, amelyet ifjúkori barátjával, Wilhelm Fliesszel folytatott, csak a nyolcvanas évek közepén vehették kezükbe az olvasók.

Ferenczi özvegye, Gizella már 1946-ban megbízta Bálint Mihályt, Ferenczi legkiválóbb tanítványát, a világhírű pszichoanalitikust, hogy tárgyaljon a Freud–Ferenczi-levelezés kiadásáról a Freud családdal. Bálint azt remélte, hogy a levélváltást már a hatvanas-hetvenes évek fordulóján kinyomtatják. Mindhiába.

A levelek ugyanis olyan, bizalmasnak szánt megjegyzéseket is tartalmaztak, melyek a család értelmezése szerint sértették Freud emlékét. A Freud utódok cenzúrázó tevékenysége más anyagok kapcsán eléggé közismert volt. Lehet, hogy üzleti megfontolások is szerepet játszottak, hiszen abban az időben több szemelvényes Freud-levelezéskötet is a piacra került. A hivatalos pszichoanalízis-történetírás sok szálát kezében tartó Haynal András svájci pszichoanalitikus a családi kegyelettel és még élő személyek magánéletének védelmével indokolta a megjelenés elhúzódsát.

A nyolcvanas években – mindenekelőtt Anna Freud halála után – sűrűsödtek a hírek, hogy a levelezést ki fogják adni. Aránylag könnyen hozzá lehetett férni a levelek – ugyan sok részletében hibás – szamizdatmá-solatához. A levélváltás közzétételét tehát nem a várakozás csendje, hanem a várakozás zaja előzte meg. 1992-ben franciául megjelent a levelezés első kötete, majd 1993-ban a német nyelvű eredeti első kötete az 1908 és 1911 vége közötti levelekkel. Ezt a tervek szerint további öt követi majd.

A Freud–Ferenczi-levelezés első kötetének kiadása a magyar orvos- és pszichológiatörténet-írás – de nyugodtan mondhatjuk: az egész magyar történettudomány – kiemelkedő eseménye. Az egyetemes tudománytörténet legnagyobb alakjai közül egyetlenegy sem állt oly közeli kapcsolatban Magyaror-

szággal, mint Sigmund Freud. A XIX. és XX. századi, a világ szellemi életét ilyen vagy olyan irányban megmozgató nagy tudósok magyar kapcsolatai Darwintól és Marxtól Nietzsche és Einsteinen át Planckig és Heideggerig többnyire nem túl jelentős lábjegyzetek. Freuddal azonban nem ez a helyzet: a bécsi mester életének és működésének magyar vonatkozásai fontosak és jelentősek, és túnyomórészt Ferenczi Sándorhoz kapcsolódnak.

A Freud–Ferenczi-levelezéssel – minden felesleges pátoaszt kerülve mondjuk ezt – olyan kötetet (és hamarosan köteteket) tartunk a kezünkben, amelyek a magyarországi élet normális fejlődése mellett minden bizonyonnyal néhány éven, legfeljebb egy-két évtizeden belül megszülető magyar kiadások révén a XXI. századi művelt magyar értelmiségi alapolvasmányai közé fognak tartozni, és amelyek egyes darabjai meg fogják találni az utat a középiskolai tankönyvekbe is. Úgy gondoljuk, hogy a Freud–Ferenczi-levelezés szociológiailag olyasfajta helyet fog majd a magyar szellemi életben elfoglalni, mint Széchenyi naplói vagy Károlyi Mihály emlékirata; nyilván nem fogják annyian olvasni, mint az EGRI CSILLAGOK-at vagy A KÖSZÍV ŰMBER FIAI-t, de elválaszthatatlan lesz az alaposabb és mélyebb hungarológiai műveltségtől.

Jones Freud-életrajza megerősítésének fogható fel – habár Jones és Ferenczi elkeseredett ellenfelek voltak a pszichoanalitikus mozgalomban, és a brit pszichoanalitikus jó néhány posztumusz övön aluli ütést is bevitt magyar riválisának a biográfiában –, hogy a pszichoanalízis története nem szorul alaposabb átírássra a Freud–Ferenczi-levelezés első kötetének megjelenése (és megalapozott gyanúnk szerint a többi öt kötet jövődöbeli ki-nyomtatása) után sem. Vonatkozik mindez a magyar pszichoanalízis történetére is, amelynek igen sok vonatkozását hozták az elmúlt mintegy két évtized hazai és nyugati kutatásai a napvilágra. A magyar pszichoanalízis története immár nem az, ami körülbelül két évtizeddel ezelőttig volt – tehát többé már nem terra incognita.

A legjelentősebb változás talán az, hogy a magyar (és kisebb részben a nemzetközi) pszichoanalízis története a levelek elolvasása

után plasztikusabbá, megfoghatóbbá, árnyaltabbá vált. Albert Camus egy hasonlatát kölcsönvéve, ugyanaz a különbség, mint ami a színpad és a film (vagy Tolsztoj és Dosztojevskij hősnői) között: kevesebb átszellemlés, több testiség. A plaszticitás, az alapvető történeteket megvilágító részletbőség mindenekelőtt a Freud–Ferenczi-kapcsolatra vonatkozik. Nyilvánvaló és egyértelmű, hogy ez a Freud–Ferenczi-levelezés vezérmotívuma. Nevetséges volna ezt az igen bonyolult, sokrétű és kifinomult férfibarátságot a Karinthy-féle ÍGY ÍRTOK TI-BELI színapiszok mintájára egy-két mondatban összefoglalni – de ha mégis megpróbálnánk, úgy fogalmaznánk, hogy Ferenczi részéről ez (a beteljesültek mellett) a megcsalt várakozások drámája volt. A nagy realista prózáírók legkatartikusabb oldalaihoz méltók például azok a levelek, amelyeket Ferenczi közös szicíliai nyaralásuk, kapcsolatuk első nagy válsága után írt. Aki ismeri a pszichoanalízis és ezen belül a Freud–Ferenczi-viszony történetét, tudja jól, akinek van fogalma az emberi kapcsolatok dinamikájáról, sejtheti: egy és más még csak ezután következik.

A levelezés első kötete éppen csak exponálja a Freud–Ferenczi-kapcsolatban is döntő jelentőségű Elma-drámát – amikor Ferenczi pszichoanalitikus kezelés közben 1911-ben szerencsétlen szerelmi kapcsolatba keveredett barátnője (és későbbi felesége) első házasságából való lányával, Pálos Elmával. A kötet közli Freud Pálos Gizellához (Ferenczi barátnőjéhez, Elma anyjához) intézett levelét is, amelynek drámaisága méltó a helyzet feszültségéhez.

A harmadik – alapvonásaiban ugyancsak eddig is ismert, részleteiben informatív – témakör Ferenczi gyermekes vonzódása az okkult lelki jelenségekhez, mindenekelőtt a telepátiához. A Ferenczi életének ezt a motívumát ismerő olvasót is meglepi, hogy milyen makacssággal tér vissza a budapesti orvos újra és újra kedvenc vesszőparipájához. Freud – akinek ambivalens volt a viszonya a babonához – „*megingott, de nem merült el*”. Hajlott Ferenczi mai szemmel hallatlanul kezdetleges és öncsaló úgynevezett megfigyeléseinek és hipotéziseinek legalább részleges elfogadására, de józan esze megóvta attól, hogy a szélesebb nyilvánosság elé tárja (vagy hagyja tár-

ni) az idevonatkozó „eredményeket”. Ebben persze a miszticizmust kompromisszum nélkül elutasító pszichoanalitikusok – így a német Karl Abraham és Jones – ellenállása is szerepet játszott, no meg azok a kellemetlen tapasztalatok, amelyeket Freud a miszticizmusban vidáman pancsikoló – az élők és holtak közötti kapcsolatot is lehetségesnek tartó, és a mocsári hullákról kedélyesen adomázgatva Freud ájulását is kiprovokáló – Jung mellett szerzett.

De a levelezés tele van kisebb magyar kultúrtörténeti és szociológiai adalékokkal is a Polányi családtól Berény Róberten át a Galilei-körig; teljes hozadéka a magyar orvos-, a pszichológia-, az irodalom- és a kultúrtörténet számára egyelőre felmérhetetlen.

A kötet igen gondosan szerkesztett. Alapok és elmélyült munkáról tanúskodók a lábjegyzetek – magunk csupán két kisebb tévedést vettünk észre; sajnos, az egyiket (Abraham Arden Brill magyar származásáról) éppen a recensens könyvből vette át a jegyzetíró. A magyar nevek helyesírása szinte kifogástalan (bár az ő, az í, a hosszú magánhangzók ezúttal is hiányoznak a ljbőljanai nyomda készletéből; Kosztolányi, ahogyan ezt régen megszokhattuk német, angol szövegekben, itt is csak „*Dezső*”; de legalább nem „*Deszö*”). Rossz ötlet volt viszont a névmutatóban nem az oldalszámot, hanem a levelek sorszámát megadni – ez nehézkessé teszi a visszakeresést –, és bizony hiányzik egy tárgymutató. A bevezető inkább csak protokolláris okokból kerülhetett a könyvbe.

Ez azonban minden bizonnyal csak csomókeresés a kákán: a Freud–Ferenczi-levelezés első kötetének megjelenése nehezen túlbecsülhető jelentőségű tudományos esemény. Illesse elismerés mindazokat, akiknek részük volt benne.

Harmat Pál

TÚZÓ NAP ÉS ÁRNYÉK

Egy magyar Camus-életrajz és Camus posztumusz regénye

*Roger Grenier: Albert Camus. Tűző nap és árnyék
Albert Camus intellektuális életrajza*

Fordította Örvös Lajos

*Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1994. 370 oldal,
594 Ft*

*Albert Camus: Le Premier homme (Az első ember)
Gallimard, Paris, 1994. 334 oldal*

Harmincöt esztendeje, a Párizs felé vezető országúton, Sens közelében összeroncsolódott autó ülésén feküdt AZ ELSŐ EMBER című befejezetlen regény kézírata, mely végül is 1994-ben jelent meg évekig tartó aprólékos szöveggyógyászati, szerkesztői munka után. A Camus életét, életművét és egyes munkáit Franciaországban és világszerte feldolgozó, ismertető, elemző és értékelő szakirodalom vajmi kevés fehér foltot hagyott e tragikusan rövid élet impozáns termésében. Vizsgálták a modern irodalomtudomány összes létező és lehetséges szempontjai szerint, a szakma és a nagyközönség számára, hazájában és a különböző befogadó országokban. Tették ezt az efféle tevékenység mindhárom szférájában: a megismerésben és feldolgozásban; a művek és problémák elemeinek áttekintésében, azaz a megértésben; végül a művek saját szintézisének, a befogadók igényeinek átgondolásában, vagyis az értéktételben, monografikusan avagy cikkek, tanulmányok formájában. E szintek egymásra rétegződnek, mindegyikükből el lehet jutni a többihez, mindegyik ismerete feltétele a másiknak, csak épp különböző hatás- és érvényességi körű ténykedéseket foglalnak magukban: az első nem szükségképpen terjed ki a másodikra és harmadikra, a harmadiknak viszont feltétele az előző kettő ismerete.

Camus magyarországi fogadtatását és értékelését az elmúlt évtizedekben, mind a mai napig, sajnálatos közöny, egyoldalúság, sőt értetlenség jellemezte. Holott Camus-t mind élete és életműve, mind az általa létrehozott művészi szintézis méltóvá teszi a magyar közönség megkülönböztetett figyelmére. Bár mindegyik regénye, novelláinak legtöbbje,

esszéinek legfontosabbja megjelent magyarul, maga a szerző áldozatul esett az elmúlt évtizedek sematizmusainak, elfogultságainak (függetlenül attól, hogy a magyar befogadó közeg igazából kevéssé rezonál a francia kultúra problémáira). A magyarországi Camus-bibliográfiát átnézve többféle vélemény típust különíthetünk el benne. Terjedelemben a legjelentősebb a hivatalos-ideologikus, illetőleg a Lukács György inspirálta filozofikus értékelés (e kettő végső soron egyre megy), mely a földhözragadtan proletárszármazást, munkásmozgalomra predesztinált, a kommunista párthoz csatlakozó, majd abból vilámgyorsan kilépő, polgári, sőt klasszikus kultúrájú Camus-ben renegátot és kéniszagú individualistát szimatolt, akinek esze ágában sem volt meghasonlani a polgári morál és a proletáreredet harcában, mint a mi József Attilánknak. Aztán képviselve van benne a szakmai – romanista, strukturalista, szemantikus, irodalomteoretikus stb. – tábor, mely tulajdonképp az ateista egzisztencializmusba sorolja az író. Voltak igényes, esztétikumra figyelő, érzékeny elemzések is viszonylag kis számban, mint például a Gyergyai Alberté. Mindezek a megközelítések egy-két vékonyka monográfiában vagy könyv-, illetve disszertációfejezetben fogalmazódtak meg, továbbá cikkgyűjtemények tanulmányaiban, előszavakban, esszéikben, különféle alkalmi írásokban, megemlékezésekben.

Aki a hatalmas francia és nemzetközi szakirodalomban el tud igazodni, kritikus legyen a talpán, oly elbátortalanító az érvényesített szempontok gazdagsága. Egy általános hiányosság azonban eléggé szembeötlő: nevezetesen Camus művészi szintézisének, alkotói világának koherens, koncepciózus, belső elemzése. Valójában ezt a munkát végzi el exegetái helyett maga az író posztumusz ön-életrajzi regényében, amely mondhatni abszolút mércéül szolgál, s amelynek megjelenése sok-sok értelmezést a helyére tesz. Vonatkozik ez Roger Grenier könyvére éppúgy, mint annak magyar fordítására.

Grenier, aki csak névrokona az író egyetemi mesterének, a nagyra becsült és szeretett Jean Grenier-nek, a háborús évekbeli *Combat* időszakától fogva a Gallimard-beli lektorságon át haláláig közvetlen munkatársa, mondhatni – talán – barátja volt, s aki a

mindennapos együttlétek eseményeit, beszélgetéseit gondosan feljegyezve hosszas kivárás után végül is könyvvé formálta emlékeit a közönség okulására. Mindezt pedig tette azzal a céllal, hogy megvilágítsa az egyes Camus-írások keletkezési körülményeit, az író ért hatásokat, a korabeli eseményeket, barátságokat, vitákat és sérelmeket, de mindenekelőtt a camus-i életmű belső fejlődését, gondolati és műfaji gazdagságának összefüggéseit. Valóban fontos darabja ez a Camus-szakirodalomnak, mely a franciák számára is újdonságokkal, fontos és érdekes szempontokkal szolgál. Több mint harminc fejezetben, művek, műfajok és életszakaszok szerint veszi sorra Grenier Camus írásait: elemzései olvas-takor azonban óhatatlanul az a benyomásunk támad, hogy Camus bizony szerint is (mint Sartre írta vitájuk és összekülönbözésük ide-jén) polgári író, akármint mond és tesz.

AZ ELSŐ EMBER hátlapján olvasható mives ismertetőben ez áll: „Nagyratörő volt a terve annak a regénynek, amelyen halála pillanatáig dolgozott. Mint egy alkalommal mondta, az írók »örzik a reményt, hogy meglegik tükát az egyetemes művészetnek, amely az alázat és a hozzáértés révén végül testi valóságukban és időbeliségükben támasztja fel szereplőit«; munkája első változatában megvetette alapjait a tervezett »első ember« történetének. A szöveg önéletrajzi indíttatású, ám ez a jelleg bizonyára eltűnt volna a regény végleges formájában. Most éppen ez a sajátossága kelti fel érdeklődésünket.” Jó volna tudni, mit gondolt a kiadó és a szerkesztőség erről az általa elképzelt végleges szövegről. Persze jogos vélemény ez is, bár az önéletrajzi jellegétől megfosztott mű aligha egyesíthetné magában az elvont, magas művészetet és a valóságos életet. Maga Camus mindenesetre azt mondja, azokról akar írni, akiket szeret, s akiknek nem adatott meg a lehetőség, hogy szót emeljenek önmagukért. Ez a kijelentés pedig mintha nem állna összhangban a kiadói kommentárral.

Camus művészi teljesítményét, saját tehetségén kívül és minden más számba jövő hatás mellett, végső soron három tényező határozta meg: földhözragadt szegénysége, félárvasága, családjának műveletlensége; a gyarmati sor, az anyaországhoz képest periferiális algériai arab–spanyol környezet (írástudatlan anyja spanyol származású volt); ugyanakkor pedig a polgári kultúra, amely – a mitikus

mediterrán forrásoktól kezdve a klasszikus francia kultúrán át a modern világ intellektuális, társadalmi-politikai és etikai problémáiig – elemi iskoláitól a világhír végigkísérte alkotói pályáját. Egész életén végighúzódó szerelme volt a logika világossága, a stílus klasszikus tisztasága, a morális igényesség, a tragikus művészi szemlélet és a színház. Tudatában lévén az emberi életet irányító fátum abszurd, kegyetlen kiszámíthatatlanságának, kíméletlen éleslátással készítette leltárát léte minden pillanatában mindarról, amit tett, megélt és alkotott. E leltár egyik gyönyörű fejezete emléket állít Louis Germain néptanítónak (a regénybeli Monsieur Bernard-nak), aki gimnáziumba küldte az algíri elemistát, s közegéből kiragadva elindította „csodálatos felfedezések”, a szellem régiói felé.

Könyvének utolsó fejezete döbbenetes hatású: foglalata, kivetítése mindannak, amit a száguldó gépkocsi utasa átérezhetett a másodperc töredékében, mely a haláltól elválasztotta. Származásának szűkössége, a szellem magas és tiszta régiója, az idő és az elmúlás, az ösztönvilág tudatalatti gomolygása, a szépség és boldogság vágya, az életszeretet együttesen fogalmazódik meg e gyönyörű sorokban, melyek a liraiság, a prousti stílusáradás, a kristálytiszt szerkezet egységébe foglalja, egy tragikus művészet utolsó pillanatába sűrítve, a szikláját görgető Szisziphosz időtlen mítoszát. Boldognak kell képzelünk a görög hőst, és boldognak kell tudnunk Camus-t is, amikor a földi létből átlép az általa hirdetett értékek örök világába. Szerelmeséhez hasonlóan „érezte, mint magányos, szüntelenül rezgő penge, amely egyszer majd hirtelen és végleg eltörik, mint a visszafordíthatatlan halállal szembenéző, megszemélyesített, tiszta és szenvedélyes életszeretet, érezte, hogy elsiklik előle az élet, elsiklanak az emberi lények, s ő nem tarthatja vissza őket semmiképp, s csak az a vak reménye maradt meg, hogy az a homályos erő, amely annyi éven át a mindennapok fölé emelte, eltette-táplálta mértéken felül, s dacolt a legsanyarúbb körülményekkel is, meg fogja ajándékozni – ahogy fáradhatatlanul és nemeslelkűen biztatta az életre – a szép megöregedés és lázadás nélküli halál bölcsességével”.

Ebbe a világba nyit kaput Grenier munkája is, meg a Camus-irodalom első jelentős magyar kiadványa, a belőle készült fordítás.

Grenier könyve jó és hasznos, világos stílusú és igényes, a magyar kiadás azonban minden értéke mellett hiányérzetet kelt az olvasóban. A múlt évtizedek könyvkiadásáról sok minden rosszat el lehet mondani, azt azonban nem, hogy az egyes kiadványokat a kiadók, céljuknak megfelelően, nem munkálták meg, nem ellenőrizték és látták el kellő apparátussal.

Egy bizonyos értékszint fölött a császárnak is, az istennek is – a közönségnek és a profitnak, meg a színvonalnak is – meg kell adni a magáét. Egy ilyen mű (még ha szétszednék is érte a könyvesboltokat, ami azért nem valószínű) a szakmának ugyanúgy szól, mint az irodalom iránt érdeklődő olvasónak. Az eredeti könyvben semmiféle apparátus, kommentár nincs (ami érthető is), csak a szöveg-hivatkozások adatai szerepelnek benne. A magyar kiadásnak azonban több szempontból magyarázatokat, sőt tájékoztatást kellene nyújtania, továbbá bizonyos szakmai elvárásokat érvényesítenie (ami nem történt meg). Előszőr: minden további nélkül kimaradt a Camus kritikus munkásságát bemutató *ES-SAIS CRITIQUES* című fejezet. Ez bizony nagy kár, és nincs is rá magyarázat, sőt utalás sem történik az okára. Helyenként (pl. a francia kiadás 340–341. lapján) ugyancsak kimaradtak szövegrészek. Aztán: a magyar közönségnek nélkülözhetetlen magyarázó jegyzetek eléggé ötletszerűek, jó néhány esetben sommásak (pl. X. Y.: francia író vagy költő és évszám). Ugyancsak bizonytalan a művek, folyóiratok és más adatok idézési módja (az eredeti címnek és magyar megfelelőjének következeten feltüntetése, ami helyenként kifejezetten zavaró). A műben természetesen rengeteg könyv-, folyóirat-, színdarab- és egyéb cím szerepel, amelyek közül néhányat saját értelmezésében idéz a fordító, néhány ügyetlenség pedig talán inkább a szerkesztés során csúszott be a szövegbe. Ezekre csak egy-két példát idézek. Az első esetben maga a kiadó tartja szükségesnek a mentegőzést amiatt, hogy a fordító a SZABAD VIZEKEN SZÁMKIVETVE változatot használja (ugyancsak indoklás nélkül) a *L'EXIL ET LE ROYAUME* című novelláskötetre. A közkezen forgó magyar kötet A SZÁMÚZETÉS ÉS AZ ORSZÁG címmel jelent meg; a fordító változatából hiányzik a biblikus-mitológiai konnotáció, amely

Camus egész művészetének egyik kulcsa. Meglepő, hogy Claudel *ANGYALI ÜDVÖZLET* című darabja HÍR MARIANAK formában szerepel, s a francia könyvkiadásban megszokott propagandaszöveg, fülszöveg avagy pusztán szöveges könyvjelző (*prière d'insérer*) némi mondatokban ilyesféle ügyetlen stílus bukfcencet produkál: a szerző (vagy bárki) ezt meg ezt írja „szíveskedjék közreadni”-jában... Szerencsére a magyar kiadás 129. lapján maga Grenier szolgál magyarázattal. Sajnálatosak ezek a kócoságok. Egy értő, nem túlmagyarázó, ám igencsak szükséges tanulmány talán még hasznosabbá tehetné volna ezt a figyelemre méltó vállalkozást.

Nagy Géza

KI ÉBRESZTETTE FÖL RORTYT DOGMATIKUS SZENDERGÉSÉBŐL?

Richard Rorty: Esetlegesség, ironia és szolidaritás
Fordította Boros János, Csordás Gábor
Jelenkor, 1994. 226 oldal, 550 Ft

1

Kézenfekvő feltételezés, hogy kortárs filozófiai művekről kritikát írni azért könnyebb, mint például irodalmi művekről, mert más a státusuk: míg ez utóbbiak – még az úgynevezett nyitott művek is – sokkal rendíthetetlenebbül egészerűek, a sérthetetlenség látszatát keltő teljes világok, a kortárs bölcséleti művek épp kortársi mivoltukból adódóan nyitottabbak, feltárulkozóbbak. (Másképp persze ez is lehet elbátortalanító, ez a csalóka, csalogató alapállás.)

Ezzel párhuzamosan azonban azt is könnyű belátni, hogy kritikájuk még a szépirodalmi kritikáknál is inkább – és szükségszerűen – ad hoc jellegű: filozófiával nyilván csak filozófia (lenne) ütköztethető, a szépirodalmi kritikában alkalmazott tanult izlés nem feltétlenül jogosult segédeszköz esetükben.

Mindezt azért kellett jó előre átgondolnom, hogy a jelen kritika célkitűzéseinek ter-

ritóriumát a lehetőségig pontosan kijelölhessem. Az alábbiakban széljegyzetszerű megjegyzések következnek, futó benyomások – nyilván nem (ellen)filozófia. Ami nem azt jelenti, hogy ne volna a gondolatmenetnek szándéka, célja, iránya; valójában nagyon is határozott mondanót szeretne alátámasztani – csupán azt jelenti, hogy e mondanót kritikának tekintem és nem többnek: pozitív tételek kidolgozását csak e feladathoz mérten tartom feladatomnak.

A továbbiakban még három dologra szeretnék részletesebben kitérni a közvetlen elemzést megelőzően. Arra, hogy 1. mennyire „adja oda magát” a könyv a kritikának, hogy 2. milyen jelentősége van szerkezetének, és hogy 3. milyen Rorty viszonya elődeihez.

1. Rorty ESETLEGESSÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS című könyve abba a kortárs filozófiai, elméleti vagy kritikai tradícióba illeszkedik, amelyet talán legjellemzőbben Jacques Derrida nevével fémjelvezhetünk (elődei közül pedig Nietzsche és Heidegger nevével), s melyet legszívesebben retorikus filozófiának neveznék. A könyv egyik kulcsszava az újraleírás. Hogy e fogalomnak mi a helyi értéke Rorty rendszerében, azt talán korai lenne megelőlegezni. Egyelőre megelégedhetünk azzal, hogy e kifejezés jelöli Rorty nyelve szerint „az ironikus liberálisnak” a szerző által vállalt tevékenységét: a gondolkodó célja nem a világ „megértése”, hanem a kapott és tapasztalt dolgok „újraleírása”. Mivel azonban az újraleírások – lévén, hogy más-más szókészletet¹ használnak – igazából nem összevethetők, „*nincs egyéb válasz egy újraleírásra, mint egy újra-újraleírás*” (97).

Amennyiben – kritikusként – nem értünk egyet egy ilyen szereposztással, több lehetőségünk is adódik a tétel igazságának kétségbevonására. Aki például nem fogadja el, hogy a gondolkodás célja a dolgok „újraleírása”, annak nem is kell belenyugodnia kritikusként pusztán az újraleírás újra-újraleírásának esélyébe. Mindez Rortyval is belátható, hisz saját premisszái szerint is kijelentése nyilvánvalóan csak a saját szókészletének „kontextusában” igaz, így nekünk, másként leíróknak nem kell elfogadnunk azt.

Ez a logika azonban visszafordítható, s Rorty állításának igazolására is felhasználha-

tó: egy saját előfeltevései szerint is „csak” újraleíró, tehát nem „megértő” gondolkodó állításának nem érvényes kritikája az, ami (a kritikus) saját elvárásaival ütközteti azt, hisz „*semmi sem szolgálhat egy végső szótár kritikájaként, csak egy másik végső szótár*”; ha viszont már elfogadtam az újraleírást kiindulási alapként, nem lehetnek más elvárásaim, mint amiket egy újraleírás kielégíthet, a kritizálhatóság pedig nem tartozik ezek közé.

E kritika azt a nem tökéletesen formális logikai megoldást fogja választani a Rorty-könyvhöz fűződő viszonyában, ami egy magát irodalminak tekintő műről szólva elfogadható: egyszerre próbál meg „belülről” és „kivülről” beszélni: vagyis miközben fenntartja (mert saját feltevései szerint fenntarthatónak tudja) egy metaelbeszélés szintjét, Rorty könyvét „stiluskritikának” fogja alávetni. Ez pedig azt jelenti itt, hogy a kritika a kritizált mű szókészletével igenis élni kíván, legfeljebb nem teljesen úgy, ahogy a szerzőnek eredetileg szándékában állt. Ennyiben tehát el is fogadja meg nem is Rorty Derridának tulajdonított felismerését: azt, hogy „*mást is tehetünk a filozófusokkal, mint hogy vitatkozunk velük*”.

2. Az esetlegességek könyv szerkezete egyáltalán nem esetleges – abban az értelemben, hogy az olvasóban a szerkesztett rend határozott benyomását tudja kelteni. Ez a szerzői igény a szerkesztettségre termékeny (?) feszültségben áll nemcsak a kötet címével, hanem a kötet „világképével”, ironikus látásmódjával is. Mondhatnánk, komolyabb annál. Ennél is fontosabb azonban, hogy az a fajta következetesség, ami e szerkesztésből adódóan fogalomhasználatára és terminológiájára nézve jellemző, azt a – szerintem téves – látszatot kelti, hogy az episztemológiai, személységlélektani és antropológiai, politikafilozófiai, ontológiai és irodalmi kérdések egyetlen változatlan fogalomrendszerrel leírhatók. E kritika legfontosabb állítása épp az, hogy e különböző területek nem kezelhetők egyformán; hogy a Rorty által elkövetett leg súlyosabb hiba épp összeszövésük, egy könyvön belüli elrendezésük. Ebből következnek ugyanis a részletek kifejtése során elkövetett „intellektuális erőszaktetelek”, az összehangzás érdekében elkövetett torzítások, teoretikus kényszerek. (Ezek konkrét mibenlétére a

részletes elemzés során kell majd fényt derítenem.)

3. Harmadik előfeltevésem kapcsolódik az elsőhöz. Mivel Rorty célját a dolgok (és azon belül is a létező teóriák) újraleírásában határozhatom meg, ezért egyik legfontosabb magára vonatkozó állításának tartom azt a másik könyvéből² való kijelentését, amely szerint a filozófia előlegezett új formájában „*Az egyén filozófusi önazonosítása az általa olvasott és tárgyalt könyvek mentén, s nem az általa megoldani kívánt problémák mentén fog haladni*”. A következőkben egyik fontos feladatommak tartom, hogy a rortyánus filozófiát ne csupán az általa felvetett problémák, hanem az általa olvasott és tárgyalt szerzők alapján derítsem föl.

2

Esetlegesség

Rorty könyvének első és legkidolgozottabb része az esetlegesség alcim köré gyűjtött fejezetek, melyek rendre a nyelv, az én és a liberális közösség esetlegességéről vallott nézeteit összegzik. Ezek a fejezetek, melyek eredetileg Londonban, a University College Northcliffe-előadásain hangzottak el, Rorty-nak az analitikus filozófiában folytatott tevékenységét foglalják össze, s végigjárják azt az utat, mely a „nyelvi fordulattól”³ „a liberális utópiáig” vezette Rortyt. A legerősebb fejezet ennek megfelelően nyilván az első fejezet, míg a legmerészebb a harmadik.

A nyelv esetlegességéről írt fejezet A FILOZÓFIA ÉS A TERMÉSZET TÜKRE című könyve rövid összefoglalását adja. Tézise szerint a világot, mint valami külsőt, az énen kívül levő objektívet megismerni szándékozó filozófia tévúton jár. Az olyan eszme- és tudománytörténetések alapján, mint Skinner és Kuhn, Rorty azt állítja, a világ leírására szolgáló elméletek leírások voltak, melyek azonban nem vehetők össze valami kívül levővel. E teóriákat nem úgy kellene tekinteni, mint adott igazságokra való egymást követő rátalálások sorozatát, hanem inkább mint egymást felváltó szókészleteket, melyek adott korokban alkalmasnak bizonyultak társas használatra. Rorty Davidsonra és előtte Wittgensteinre támaszkodva bocsátkozik olyan nyelvfilozófiai gondolatmenetekbe, amelyek

annak bizonyítására tesznek kísérletet, hogy a nyelv nem aszerint alkalmas a használatra, hogy valami rajta kívül lévőnek megfelel. A nyelv célja nem az én és a valóság közti közvetítés, sokkal inkább mindkettőnek a megteremtése.

Az eszmetörténeti mintájú nyelvszemlélet⁴ egy következménye a tudomány szerepének, identitásának átértékelése. A tudomány szerepének dedivinizálása elsősorban azért fontos számára, hogy költészetalapozottságú új filozófiáját ezzel is megtámogassa. De nemcsak a nyelv és a tudomány, hanem a művészetek és a morális érzék története is „*metaforák történetévé*” válik Rorty kezén, a modern gondolkodás azon irányainak győzelmeiként, melyek „*közösek a német idealizmusban, a romantikus költészetben és az utópikus gondolkodásban*” (31). Mindezt alátámasztja Rorty azon meggyőződése, hogy a nyelvi játék wittgensteini modelljére visszautaló elképzelések végső célja, „*hogy megszabaduljunk az »emberiről« alkotott hagyományos filozófiai képtől*” (34). Szerzőnk tehát már ebben az egyébként alaposan kimunkált részben is utal rá, teóriájában szerepet szán az „*erős filozófus*” romantikus-bloominánus tételének, aki az örökölt metaforákba új életet „lehel”, vagy sajátjait választva elveti azokat. Rorty nem veszi figyelembe, hogy ez az analitikus hagyomány, „nyelv” szerint feldolgozott fejezet „nem bírja el” az ilyen mégiscsak leginkább a zsenielméletre visszavezethető kitételeket, amint hogy azt se tekinti, hogy ez a metaforagyártó fantáziára építő elképzelés maga emeli kvázi-istenséggé az erős költő–erős filozófus paradigmátikus alakját, miközben arra szólít fel – szintén támadható módon programatikusan, hogy: „*...próbáljunk meg elérni arra a pontra, ahol többé nem imádunk semmit, ahol semmit nem akarunk kvázi-istenségnek tekinteni, ahol mindent – nyelvünket, tudatunkat, közösségünket – az idő és a véletlen termékének tartunk*” (38). Ez a könyv második felét felvevő, környezetében mégis anyagidegen szöveg meggyőződés szerint példa az egybeszerkesztés okozta feszültségekre; a nyelvi esetlegesség szöveggörnyezetében ugyanis e felszólításra egyáltalán nem volt szükség.

Mint ahogy nincs rá szükség a személyiség esetlegességét taglaló fejezetben sem, amely Freud és Nietzsche téziseire építve kívánja kimutatni, a költemény kontextusában kívánja

megvizsgálja az én (selfhood, tehát nem személyiség/personality) esetlegességét. Igaz, hogy e fogás révén az esetlegesség „tényéből” le lehet vezetni az erős költő „igényét”, azonban erre igazából semmi vagy legfeljebb csak indirekt szükség lehet a személyiség esetlegességének bizonyításakor. Azzal, hogy Rorty Nietzschét és Bloomot követve az erős költőt tekinti „az archetipikus emberi lénynek”, elveszti annak lehetőségét, hogy az első fejezet kimunkáltsági és általánosítási fokát e fejezetben elérhesse: igazából nem az én filozófiáját adja, hanem egyfajta – egyébként meglehetősen problematikus – művészetelmélet alapjait dolgozza ki. Bár erre a veszteségre maga is utal, amikor Freud és Nietzsche nézeteit veti össze („Freudot hasznosabbá és érdekesebbé teszi Nietzschénél, hogy ő nem utalja az emberiség nagy többségét a halandó állatok sorába” [53]), valójában Freudot itt is, kiindulópontjának megfelelően a művészetelmélet felől tekinti. E személyiségelmélet ugyancsak problematikusává válik, amikor egyéni és közösségi tudat kapcsolatáról szól: a hőskultusz egy eléggé kiforratlan változata rejlik mögötte („...a poétikai, művészeti, filozófiai, tudományos vagy politikai fejlődés a magánjellegű rögeszme és a nyilvános szükséglet véletlen egybeesésének eredménye” [55]). Általa Rorty nem a személyiség szerinte kívánatos dedivinizálását éri el, hanem a személyiség – történelemformálónak idealizált – újradivinizálását. Az én létrejötte így válik az egyéni erőfeszítés győzelmévé a vak sors felett, s szűnik meg az esetlegességek irracionális játéka lenni.

Az esetlegességfejezetek közül a legproblemásabb a legeredetibb, a harmadik fejezet. Ebben a részben Rorty a politikai közösség, közelebbről a saját politikai közössége létrejöttének esetlegességéről értekezne, ha a szerkezet eredeti célkitűzéseivel tartaná magát. Ehelyett a fejezet bevezetésében arról ír, hogy témája az a kérdés lesz, hogy az előző két fejezet általa használt szókészlete mennyiben felel meg jobban „a demokratikus társadalmak fenntartásának”, „a liberális társadalom intézményeinek és kultúrájának” a történelmileg esetlegesen adotttnál.

Rorty az esetlegességet törvényerőre emelve amellett érvel, hogy a liberális társadalom számára miért hasznosabbak az esetlegességet elfogadni kész egyének. Isaiah

Berlin válik így e fejezet hőségé és a relativisztikus szemlélet abszolutizálása témájává. Ennek megfelelően úgy mutatja elérhetőnek ezt az állapotot, ha a kultúrában a tudomány helyett „figyelmünket azon területek felé fordítjuk, amelyek a kultúra első vonalában vannak, amelyek izgatják a fiatalok képzeletét – nevezetesen a művészet és az utópikus politika felé” (70). Már itt fölbukkan tehát – egy keleti blokkbéli olvasat számára – Rorty felfogásának talán legkevésbé rokonszenves eleme: kitartó igyekezete a kultúrpolitizálásra, a kultúra politikai irányításának megvalósítására, ami végül is minden, csak nem az esetlegesség hatalmának elismerése.

Hogy milyen éles az ellentmondás a kitűzött szándék és a megvalósulás között, azt ékesen bizonyítja minden filozófiai szöveget olvasó ember számára, hogy bár Oakeshott, Dewey és (az újabb) Rawls volnának az esetlegesség politikájának hősei, végül is Rorty Foucault-val és Habermasszal szembe-sül e fejezet második részében. Ez az eltolódás azt bizonyítja, hogy Rorty eredeti antikantiánus törekvése (hogy elválassa a moralitás és a körültekintés fogalmát) átfordul egyfajta aktivista politikaelméletbe, mely olyanira gyanúsán cseng Európa ezen (földrajzilag oly nehezen meghatározható) szegletében. E kritika befejező részében kísérletet fogok tenni arra, hogy Rorty egyes premisszáiból, például az általa futólag már itt is említett „mi-intenció” kérdéséből kiindulva egy oakeshottianus konzervatív pragmatizmus lehetőségére utaljak.

Itt csak annyit vélek fontosnak kifejtetni, miért nem tartom megnyugtatónak a liberalizmus univerzalista moralizmusának elvetését egyfajta művészeti analógiára kidolgozott retorikus morál kedvéért. Vagyis azt, hogy számomra miért nem tűnik meggyőzőnek az a felosztás, amelyet Rorty javasol a publikus és az egyéni szférája között.

Nem látom ugyanis azt a strukturális hasonlóságot, amely Rortynál párhuzamba állítja a közélet politikai cselekvését a magánélet művészi cselekvéseivel. Nem hiszem, hogy a kegyetlenségtől való politikai síkú önmegtartóztatásért pszichésen vagy bármilyen más módon kárpótlást nyújthat a művészetben (vagyis a fantáziában) „kiélhető” kegyetlenség. Nem hiszem, hogy szükséges, mi több,

lehetséges lenne az egyén gnosztikus felosztása publikus és privát szférára – ez épp az én esetlegességről szóló fejtegetéseket cáfolná. De feltéve, bár nem megengedve, hogy elfogadom e felosztást, nem látok lehetőséget e két fél „kiegyensúlyozására” sem. Mi több, nem látom indokoltnak megegyező technika alkalmazását az emberi élet e különböző szintjeinek feltérképezésére: az ilyen eljárást nemcsak a tárgy újraleírásának, hanem „megváltoztatásának” tekintem, olyan megközelítésnek, amely végtelenen külsőleges és manipulatív.

E globális vagy koncepcionális ellenvetések mellett vannak azonban részletkérdésekhez fűzendő általános megjegyzéseim is a könyv első részére vonatkozólag.

Nem értem például azt az elszántságot, amellyel Rorty a dedivinizációt üdvözlí és követeli. Nem látom be, miért következik az episztemológiai és antropológiai szkepticizmusból és partikularizmusból a hit olyan éles és kategorikus elvetése. Vajon történetileg és koncepcionálisan is nem a szkepticizmus az, ami a hit legfőbb indukálója, szemben a tudással, amely nyilván szükségtelenné teszi?

Aztán nem értem azt a radikalizmust, mely a tudás lehetőségét is elveti. Van olyan nézetrendszer, amely igenis össze tudja egyeztetni az ismeretszerzés perspektivikus akadályát (egyéni tudatba zártágát) és a külsőként elképzelt világ révén nyerhető tudást. Miért kellene kizárnunk annak lehetőségét, hogy – még ha feltesszük is, hogy nincs lehetőség a tudás világgal való megfeleltetésére – a „természet tükre” modell releváns tudáshoz segíthet?⁶

Továbbá gondom van a *liberalizmus kultúrája* kifejezéssel is. Szerintem ugyanis (egy szűkebb értelemben vett viselkedési technikán kívül) a liberalizmus eszméjéhez egyáltalán nem szükséges hozzárendelnünk bármifajta speciális kultúrát: a kultúra meghatározása valójában közös életcélok meglétét implikálja, ami ellentmond a liberalizmus szigorú Isaiah Berlin-i negatív koncepciójának. Kultúra és liberalizmus összekapcsolása csak egy bizonyos pontig, addig a kulturáltsági határvonalig szükséges, amíg az egyének képessé nem válnak saját tulajdonukként bánni szabadságukkal. E kritika független attól a másikkal megjegyzésemtől, hogy egyáltalán nem

valyok meggyőződve róla, hogy „ideális formájában... a liberalizmus kultúrája minden ízében felvilágosodott és szekularizált volna”. Egy ilyen felvilágosodott szekularizált világ képe szerintem egyáltalán nem áll messze a racionális szcientista világképtől, mely minden rejtélyt föl akar deríteni, s melyet oly élesen bírál Rorty.

A Rorty-féle esetlegességtan ellen felhozható mindezen kifogásaimat úgy összegezem, hogy megpróbálom belehelyezni egy általánosabb kifogásba. Ez a több kritikusa, sőt maga Rorty által is érzékelt probléma a „honnét beszél?” kérdése. Eszerint a Rorty-féle episztemológiai szkepticizmus és dekonstrukció nehéz helyzetbe kerül, mihelyt saját beszédhelyzetére is reflektál. Ugyanis a tükörelméletet cáfoló kijelentések nem tehetők más beszédmódban, mint a kritizált beszédmódban: a kritikához szükséges távlat elengedhetetlenül valami egyedi szókészleteken kívül eső külső nézőpontot tesz szükségessé. Rorty szerint pedig senki sem láthat ki saját tudatából. A részleteken túlmutató általános eszméjének már tagadása is elfogadását jelenti. Bár Rorty ezt az általa bírált Kantról jegyzi meg (127), rá is áll e kritika. Erre utal Bernard Williams saját könyvében éppúgy („Ha az általa mesélt történet igaz lenne, nem lenne olyan látószög [perspective], amelyből azt ily módon kifejezhetné”),⁷ mint a Rorty-kritikagyűjtemény-béli cikkében („Valójában kérdéses, hogy a pragmatikus egyáltalán helyesen tud-e mondani sok mindent, amit Rorty mond”),⁸ s joggal állítja, hogy e probléma iránt sokkalta érzékenyebb volt Rortynál Wittgenstein. Ugyanehhez a kritikához csatlakozik a maga módján Putnam is, amikor közös nevezőre akarja hozni Rorty és Williams véleményét – azáltal, hogy Rortyval fogadtatná el Williams pozícióját: „Igaz, hogy Rorty visszautasítja »a világ abszolút koncepciójának« eszméjét – de ha világossá válna Rorty előtt, hogy a kérdéses koncepció csak a mi helyi látószögünkben »abszolút«, vajon akkor is szükségét érezné, hogy visszautasítsa? Lehetséges, hogy ha nem ismerik is föl, Rorty és Williams teljesen egyetértenek a metafizikában?” Ha ezt talán nem lehet is mondani, s ha Rorty megjegyzései a tudás nyelvbe és tudatba zártágáról valóban jogosak is, az e tételekből levont következtetéseket (nem lehetséges az egyéntől független világról ismereteket szerezni a „külvilág”

koncepciójával, illetve nem létezik az ének semmiféle szilárd magja) a koncepció egésze érdekében eltűzött és szükségtelenül radikálisnak tartom. Ugyanigy radikálisnak tűnik a liberális közösség esetlegességéből levont következtetés a liberális ironikus alakja megalkotásának időszerűségére vonatkozólag.

3 Irónia és elmélet

Hadd hozzak egy példát arra, hogy mire gondoltam akkor, amikor fentebb a kötet szerkesztettségéről beszéltem. Számomra úgy tűnik, hogy az első rész három fejezete kicsiben „tükrözi” a könyv három nagyobb egységét. Nem véletlen, hogy a könyv összesen kilenc fejezetből áll, és minden részben három fejezet található. Ráadásul az a benyomásom, hogy minőségi megfelelés is van az egyes fejezetek és részek között: ahogy az első fejezet, úgy az első rész egészében erősebb a többinél, a második (fejezet és rész) halványabb, míg a harmadik (fejezet és rész) a legmeresebb, és ennek megfelelően a legkétségesebb, legvitathatóbb.

Mindezt azért volt fontos itt elmondani, hogy világos legyen, miért szándéksom kevesebbet szólni a második részről. Kis túlzással azt mondhatom, ez a rész egészében csak töltelék, a szerkezet miatt fontos (ha eltekintünk attól, hogy a szerzőnek „saját szempontjából” milyen kedvesek az itt elemzett szerzők). Azért túlzás ez a kijelentés, mert dramaturgiai funkciója azért van: összeköti az első (episztemológiai-filozófiai) és a harmadik (irodalmi-politikai) részt.

E funkcióját elsősorban azon okfejtésekkel látja el, amelyek filozófiától irodalomig vezetnek; pontosabban az irodalomkritikus alakjának megteremtése révén. Célja, ismét csak Bernard Williamséhez hasonlóan, a morálfilozófia „újraírása”. Módszere persze más. Rorty – saját kategóriájával – ironikus teória. Lényege, hogy „*a morálfilozófia inkább a történeti elbeszélés és az utópikus spekuláció formáját veszi föl, mint az általános elvek keresését*” (78). Történeti-utópikus irónia tehát az övé, melynek révén megpróbálja az esztétikait közelebb hozni a morálishoz.⁹ A morális jelenlegi formájával azért elégedetlen, mert az kö-

telességcentrikus, szigorúan kantiánus, s így nem felelhet meg a liberális utópia ironikus-liberális polgárának (213). Olyan univerzálisakat feltételez ugyanis, melyek az utóbbi számára elfogadhatatlanok.

De miként lehetséges a morál megalapozása a kanti kategóriák nélkül? Rorty szerint ez (a) rossz kérdés. A filozófusnak, illetve a filozófusokat olvasó és újraíró ironikus irodalomkritikusnak a filozófiához mint irodalomhoz kellene közelednie. Ami egyenlő azzal az igénnyel, hogy az élethez, a gyakorlathoz kell közelednie – hisz az első rész tanúsága szerint az élet is csak egy történet.¹⁰ Így mondható el, hogy az irodalomkritikus az igazi pragmatikus.

A filozófus irodalomkritikus, az irodalomkritikus pragmatikus, s a pragmatikus az igazi filozófus: így ér körbe Rorty gondolatmenete. Fő példái között szerepel Hegel, akinek „*úgynevezett dialektikus módszere nem argumentatív eljárás... hanem egyszerűen irodalmi képesség...*” (95) és azok az irodalomkritikusok, akiknek, szókészletükből kiolvashatóan, „*rendkívül széles az ismeretségi körük*”. Az emberi esetlegességek között ők tudnak jól eligazodni, mivel saját szókészletüket invenciózusan tudják gyarapítani és cseréltetni.

Rorty eddig az amerikai kritikaelmélet jól kitaposott ösvényein jár. Érthető, miért tartja az iróniát (az irodalmat) az esetlegességek kezelésére alkalmasabb médiumnak, mint a filozófiát. Meglehetősen terhet vesz azonban a vállára, amikor az iróniaelméletet a fenséges romantikus teóriájával elegyíti. Igaz, hogy a számára mértékadó irodalomkritikust, Harold Bloomot¹¹ követve kapcsolja be elméletébe a fenségesről szóló megfontolásokat, ám nem vesz tudomást arról, hogy a bloomi „*erős költő*” koncepció egyetlen közös eleme a liberális-ironikus Rorty-féle elméletével a retorikus-hermeneutikus szövegkezelés és írásmód. Bloom misztikus-romantikus „hatáselmélete” semmiképp sem elegyedik, hisz éles ellentétben van Rorty minimalista „gyenge” episztemológiájával és politikaelméletével. Pedig az irodalomkritika apoteózisát nyújtó fejtegetések a könyv középső részében kifejezetten Bloom munkásságára építenek, egész a konkrét példák (Blake, Yeats stb.) szintjéig. Bár kétségtelen, hogy történetileg léteznek romantikus iróniaelméletek, a bloomi tradi-

ció ezzel élesen ellentétes, ahogy egyik eredeti tanítványa posztumusz munkájához írt előszavában a „mester” megfogalmazta: „*az irónia... megsemmisíti (destroys) a fenségest*”.¹² Irodalomelméletében Rorty visszahozza a romantikus elemet, amit episztemológiájából, pszichológiájából és politikai filozófiájából kizárt. És ez nem azért baj, mert e sikokat egymással szembeállítja (hisz a könyv fő tételét épp az adja, hogy a magán és a publikus szférájának elválása párhuzamos a szép és a fenséges elválásával), hanem mert közben mindvégig fenntartja premisszáit a nyelv, a személyiség és a (politikai) közösség esetlegességéről és dedivinizálásának szükségességéről. Vagyis a könyv koncepciója, középpontjában a liberális-ironikus és a fenséges magánember kettős alakjával, cáfolja Rorty nyelvbe és tudatba zártaságról szóló esetleges-episztemológiáját. Másképpen szólva a világ dedivinizálása helyett az esetlegesség divinizálását hajtja végre. Hogy ez a feszültség miképp jelentkezik majd a könyvet záró szolidaritásról szóló részben, arra még vissza fogunk térni. Egyelőre azt szeretném kifejezni, miképp kerül szembe a fenséges irodalomkritikai koncepciója a továbbra is fenntartott esetlegességgel.

Rorty Proustot állítja szembe Nietzschével és Heideggerrel, amikor arról ír, hogy van, akinek sikerült az esetleges istenítést a személyes mitológia keretein belül tartania, míg vannak, akiknek mitológiája áttöri a személyes kereteit, és a társas viszonyokat is maga alá akarja gyűrni. Magam a kétségtelenül meglévő különbséget azonban sokkal egyszerűbben magyarázom: irodalom és filozófia eltérő absztrakciós fokával: az irodalom az egyénnel másfajta megközelítésben tud foglalkozni, mint a filozófia. Ennyiben kétségtelenül igaza van Rortynak: az esetlegesség „filozófiáját” valóban a regényíró tudja igazán magáénak: a filozófus, még az olyan irodalmi vénával megáldott is, mint Nietzsche, másfajta magasságban kénytelen maradni. A fenséges és a szép ellentéte azonban szerintem másról szól. A regényíró vagy akár a költő nem önteremtést hajt végre, amikor az egyénhez, az esetlegeshez közelebb tud hajolni: épp ellenkezőleg, a részletekre, a kicsire fordít több figyelmet.

A félreértést az okozza, hogy Rorty kétféle

értelemben emeli az irodalmat a filozófia fölé. Először, amikor az episztemológia, a nyelv és a politikai közösség esetlegességéről ír, az irodalom mint elbeszélési technika kerül szembe a filozófiával, mint ami a tudományos beszédmód ekvivalense. Ezt nevezi „*az elmélettől az elbeszélés felé való általános fordulatnak*” (15). Másodszor azért dicsőíti az irodalmat, mert az a fenséges területe, és itt a fenséges épp az esetlegességgel áll szemben, annak felemelve meghaladását, istenítését jelenti (a fenséges hasonló eluralkodását azonban az esetlegesség episztemológiai, nyelvi és politikai területein – igazi indok nélkül, pusztán pragmatikus megfontolásokból – szeretné kizárni). Az első esetben joggal használja az irónia kategóriáját (bár ott is inkább Nietzschére és Derridára tűnik alkalmazhatónak, Heideggerre kevésbé), a másodikban – például Bloom szerint – vajmi kevés joggal. Az első esetben csupán azt folytatja, amit előző művében is tett, a filozófia megújítására tesz javaslatot (a hermeneutika, a retorika, a beszélgetés eszköztárát ajánlja a filozófusok figyelmébe),¹³ a második esetben viszont számára ismeretlen területre téved, s önellentmondásba keveredik.

Ironikus elméletének ellentmondásait azonban tovább is lehet elemezni. Ha például morálra, politikára és irodalomra vonatkozó megjegyzéseinek összeegyeztethetőségét kezdjük feszegetni, ismét ellentmondások sorozatába botlunk. Emlékszünk, azzal indított, hogy számára az iróniának morális tétje van. Ez még okszerűnek tűnik. Az irodalomra azonban nagyon is gyanús rákényszeríteni a morál kategóriáját. Ez ugyanis nem ugyanaz a mozdulat, mint a morál esztétizálása, amit – láttuk fentebb – szintén végrehajt. Az irodalommal szembeni morális elvárások hangsúlyozása valójában épp annak a tükrözéselméletnek a velejárója, amit legáltalánosabban támadni szándékszik Rorty: ahol az irodalom az életnek (vagyis valami létmódjához képest külsőlegesenek) a tükre. A nyelvbe, tudatba és politikai közösségbe zárt esetlegesség irodalmi megfelelője (ha már mindenképp megfeleléseket keresünk) az irodalmi öntörvényűség, vagyis az esztétikainak a morális fölé helyezése. Az irodalom morális alapjainak visszaállítása (ez a mai fejlemények ismeretében mindenképp revizionista

lépés), vagyis az olyan kijelentések, hogy „*az irodalmi érdeklődés mindig is élősködni fog a morális érdeklődésen*” (187) az irodalmon belülről szemlélve nem értékelhető másként, mint az irodalom autonómiájának, tényleges természetének durva félreértéseként. A könyv utolsó részének elemzését ezért azzal fogom kezdeni, hogy megpróbálom magyarázatát adni, mennyiben tartom félreértésnek Rorty „irodalmi elemzéseit”, ami ebben az esetben egyet jelent a torzitással és az „erőszaktevéssel”. Ezek után a könyv legutolsó fejezetéről szólva azt szeretném megmutatni, hogy Rorty szolidaritásfogalma, mely liberális politikai filozófiájának egyetlen támasza, miként száll szembe a filozófia technikájaként, sőt témájaként használt liberális iróniafogalommal, s mennyiben tűnik alkalmasnak arra, hogy egy nem radikális-utópikus, hanem konzervatív pragmatizmus kiindulópontjává váljon.

4

Kegyetlenség és szolidaritás

Beck András azt írja Rortyról szóló tanulmányában,¹⁴ hogy a szerző irodalmi elemzései sokkal részletezőbbek, aprólékosabbak, mint filozófiai „dekonstrukciói”. Magam az olvasás során végig azzal az érzéssel küszködtem, hogy Rorty irodalmi művekhez fűződő viszonya – szemben „filozófiai újirásaival” – kevésbé bensőséges, szempontjai javíthatatlanul külsőlegeseek, nem sikerül a művek kristályközepéhez eljutnia. Nincs igazán köze hozzájuk. Ez azonban csak olvasói benyomás. A kérdés az, mi tehető belőle explicitté, racionálisan kifejtetté.

Az irodalmi elemzéseket tartalmazó fejezetek tárgya Nabokov és Orwell regényírása.¹⁵ Az elemzések egyetlen kiválasztott szempontja: a kegyetlenség kérdése. Joggal vethető fel, miért a kitüntetett szerep e morális kategóriának. A válasz – árulkodó módon – Rorty politikai filozófiájából származik: a mai liberálisról adott definíciója a kegyetlenség elkerülését nevezi meg a politika egyetlen céljaként. Már a bevezetőben előre-bocsátja, hogy Judith Shklar-tól kölcsönzi a liberális definícióját, „*aki azt mondja, hogy a liberálisok azok az emberek, akik úgy gondolják, hogy a kegyetlenség a legrosszabb mindabból, amit*

teszünk” (13). Meg kell hogy mondjam, a politikai filozófia területén éppolyan „szerencsétlennek”, oda nem illőnek találok a kegyetlenség kifejezését, mint az irodalomban. Sokkal inkább alkalmazhatónak vélem a pszichológia és a morálfilozófia, esetleg a teológia területén. A politika és az irodalom síkján egyszerűen értelmezhetetlen e kifejezés: kontextusukban igazából nem lehet jelentést tulajdonítani neki.

A kegyetlenség kulcsfogalomként emelésével Rorty a politika és az irodalom illetéktelen moralizálására tesz kísérletet, ami szerintem félresikerült kísérletnek tekintendő. Főleg abban a könyvben, mely az esetlegességet és az iróniát írta borítójára. (A szolidaritás kérdésére még visszatérek, de meggyőződésem, hogy annak kidolgozásában sincs szükség a kegyetlenség fogalmára.)

A kegyetlenség kulcsfogalomként emelésével azt éri el Rorty, hogy Nabokovot, akit nagyszerűen lehetne elemezni az esetlegesség kapcsán, és Orwellt, aki viszont irodalmilag (vagyis a politika szókészletét kizárva) eleve elég nehezen értelmezhető, egymás mellé tudja helyezni. Maga is érzi, hogy e társítás nem a legszerencsésebb, mégis végig kitart választott szempontja mellett. Az elemzések hozadéka az a közhelyes megállapítás, hogy végső soron Nabokov és Orwell is saját – egymástól eltérő típusú – kegyetlenségével néz szembe könyvei lapjain.

Orwellnek szépíróként nemigen látom helyét. (Annál érdekesebbek észrevételei a modern kori totális államról s annak hétköznapijairól.) Nabokov viszont íróként filozófiai-lag is releváns és fontos dolgokat tud mondani a partikulárisnak az emberi életben betöltött szerepéről. Csak éppen mondandója épp ellenkező irányba halad a vehemensen dedivinizáló Rorty törekvéseivel. Nabokov ugyanis – s ezzel tisztában van kritikusa is, aki azért nem megy utána e kérdésnek, mert nem szükséges a koncepciójához –, némileg Proust-hoz hasonlóan, a részletek életünkben betöltött szerepének fontosságáról beszél: az emlékekről. Ez a – pilinszkys értelemben – kegyetlen író (ilyen alkat volt például a tőle sok mindenben különböző amerikai író, Flannery O'Connor) fontos meglátásokat fogalmaz meg az esetlegesség tudatformáló szerepéről. Ennek azonban csak nagyon át-

tételesek a morális implikációi, hisz ez esetben nem a morál birtokolja el az esztétikum territóriumát, hanem fordítva, az esztétikum terpeszkedik el a morál fölött is. Nabokov ugyanis teoretikusan is az esetlegest dicsőíti, fennen hangoztatva „*a részlet feljebbvalóságát az általános fölött, a részét, mely előbb, mint az egész, a kis dologét, melyet az ember megfigyel, és a lélek (spirit) barátságos bölintésével köszönt, míg a tömeg körülötte valami közös inger hatására valamely közös jóra tör*”,¹⁶ s az általánosnak a konkrétal történő helyettesítésére tesz javaslatot.¹⁷

Rorty tökéletesen alkalmatlan érvekkel támadja Nabokov jellegzetesen művészi kísérletét a transzcendensnek az esetlegesben történő felismerésére. Számon kér bizonyos dolgokat szerzőjén, s ez irodalmi mű esetén vajmi nehézkes. Eleve figyelmen kívül hagyja az elbeszélő és az általa teremtetett alakok közti distanciát: azt, hogy egy regényben leírt mégoly immoralis szavakért, mondatokért is nehéz valakit felelősségre vonni. S még nehezebb az adott mű társadalmi hasznosságát (szemben társadalmi kártékonyságával) mérni. Rorty olyan feladatot ró a regényekre (és különös módon az etnográfákra), amit a filozófiának nem sikerült végrehajtania: „*olyasmint tenni, ami társadalmilag hasznos – felhívni figyelmünket a kegyetlenség bennünk lévő forrásaira, valamint olyan területeken való megjelenésére, ahol még nem vettük észre*” (112). Az effajta felszólítások valóban csak ironikusan értelmezhetők, főként egy magyarul olvasó számára: ő már tapasztalatból sejti, hogy a társadalmi hasznosság kritériumának közvetlenül megfelelni vágyó szerzők tollából aligha kerülhet ki szépirodalmi remekmű.

Sikertelennek látom tehát Rorty kísérletét a politika emocionális érdekű, valójában inkább moralizáló „újrátöltésére”: a kegyetlenség fentebb elemzett kategóriája kevésnek tűnik egy liberális politikai pozíció definiálására. A kegyetlenség politikai és személyes – valamint művészi – síkjainak keverése pedig kimondottan zavaró: egy ilyen szintetikus utópia a társas viszonyok tökéletes regenerációját igényelné, hisz a személyest és a művészi leg hitelest is így módon beleágyazni a politikairól alkotott nézetekbe a modern társadalom elvárásaival szögesen ellentétes emberi identitást feltételez.

Nem véletlenül állítottam korábban, hogy Rorty utópiájának bizonyos elemei inkább használhatók egy konzervatív erénytani pragmatizmus leírására, mint a saját maga által kitűzött célokra. Az alábbiakban végül a könyv befejező gondolatmenetéről, a szolidaritás rortyi eszméjéről szeretnék szólni, s az általa átvett és saját céljaira használt mi-identitás számomra védhetőbbnek tűnő analizisét nyújtani, azon állításomat igazolandó, hogy e fogalom egy (és itt ez a szó hangsúlyos) konzervatív, morális ihletettségű pragmatizmus „alapvetésének” tekinthető.

Kísérletem nyilvánvalóan ellentétbe fogja állítani a szolidaritásfejezet bizonyos felvetéseit Rorty itt is fenntartott olyan tételeivel, mint amilyen a kegyetlenség (mégiscsak egy univerzalisztikus morális szókészletből való) kategóriája vagy az ironikus kételkedés képessége. Ezt azzal magyarázom, hogy a Rorty elméletében felhasznált elemek olyannyira heterogének, hogy igazából nem is kívánnak keveredni.

Rorty a szolidaritásérzet elvárásainak igazolásakor (mely nélkül egész utópiája szét-esik) az általános emberire való kantianus morálfilozófiai hivatkozást a közösségi alapozású identitás egy elméletével, Sellarsnek „*a morális kötelességről a »mi-intenciók« szempontjából adott elemzésével*” kívánja fölváltani.¹⁸ Ennek tágabb intellektuális kontextusaként az angolszász morálfilozófusok antikantianus fordulatára hivatkozik. Tézise szerint nincs szükség az általános emberi elméletére a szolidaritásérzeten alapuló kötelességek alátámasztására, egyáltalán, a morális kötelességelméletre sem, hanem elegendő, ha az identitás alapját adó, „képzelt” közösségérzetet fantáziával a lehetőségig tágitjuk, úgy, hogy végül ugyanolyan tág körre vonatkozzon, mint – a végső soron ugyancsak imaginárius – „általános emberi” koncepciója.

Valójában azonban Sellars filozófiájának Rorty-féle parafrázisa nagyon is torzító dekonstrukció. Rortynak a fejezet első lábjegyzetében (210) tett nagyon fontos megjegyzése szerint Sellars „*Másutt a »mi-tudatot« a keresztény caritasszal és Royce »lojalításával« azonosítja*”. E felismerése azonban nyilván nem kaphat nagyobb hangsúlyt a főszövegben, hisz a keresztényi etikát is Kant felől olvassa, s univerzalisztikusan alapozottnak tekinti.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a Rorty által hivatkozott amerikai intellektuális tradíció egy másik rekonstrukcióját adjam. Rorty egyik legnagyobb érdemének ugyanis azt tartom, hogy elejtett megjegyzéseiben egy olyan filozófiai hátországra világít rá, amely ugyan sok szempontból ellentétben áll saját (utópikus-radikális) értékvilágával, de amely számunkra, olvasói számára hallatlanul izgalmas lehet. Royce-ra, Meadre és Charles Taxlorra hivatkozva szeretném az általuk kidolgozott mi-identitás politikai-társadalmi konzekvenciáira felhívni a figyelmet, mint olyan megfontolásokra, melyek kortárs honi vitáinkban is jelentősnek tűnnek.

A gondolatmenet az emberi én antiesszenciális értelmezéséből indul ki. Például Rorty olyan kijelentéseiből, mint „az én, »az emberi szubjektum« egyszerűen azszá lesz, amivé a kultúrálódás (acculturation) teszi” (83). Rorty maga is jelzi, hogy ez az eszme végső soron Meadtől származik. Lássuk, hogy néz ki az eredeti szerzőnél e gondolat. MIND, SELF AND SOCIETY című könyvének AZ ÉN INDIVIDUÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ELMÉLETEINEK SZEMBEÁLLÍTÁSA című fejezetében azt olvashatjuk: „...a pszichikum (mind) egyedül és kizárólag a tapasztalás és cselekvés társadalmi folyamata révén fejlődik, csakis ennek alapján létezik, következésképpen előfeltételezi azt, s... semmilyen más módon sem fejlődhet és létezhet.”¹⁹ Mead elmélete tehát ugyanolyan radikális az egyén és tudatának társadalmi meghatározottságát illetően, mint Rortyé. Ráadásul szerinte az öntudat kialakulásának szükséges feltétele, hogy az egyén objektum-má váljon saját maga számára: „Az egyén mint olyan nem szubjektumként, hanem csak objektumként lép be saját élményébe... az én társadalmi jellegű és eredetű” (285). Számunkra azonban most nem ezen elmélet radikalitása az érdekes.²⁰ Nem is az, mennyire kerül közel ez az elmélet a materializmushoz, sőt a marxiz-mushoz.²¹ Fontosabb az, hogy ez a kiindulópont miként teszi lehetővé a szolidaritás anti-univerzalisztikus – vagyis pragmatikus – védelmét.

Mead felismeréseinek ilyen irányú felhasználására Josiah Royce lojalitásról szóló filozófiája szolgált példát. Royce a hétköznapi morális döntések idején követhető stratégia megfontolásaként ajánlja a lojalitás fogalmát, melyet a következőképp definiál: „az

egyén gyakorlatban tanúsított szeretete közössége iránt”, illetve „az egyénnek egy ügy iránti akaratlagos, gyakorlati és kártartó elkötelezettsége”.²²

Mivel Royce Rortyhoz hasonlóan kételkedik a racionális (vagyis univerzalisztikus) alapozottságú erkölcsi ítéletekben, lojalitáselméletének épp az a célja, hogy tudatosítsa: „esendők vagyunk, de döntésképesek és hűségesek lehetünk – a lojalitás révén”.

Royce azonban nem csupán az én közösségi indíttatására építi lojalitáskonceptióját. Tudja, elmélete elfogadtatásához nem elég az identitás közösségi alapozottsága, ezért az angolszász hagyomány morális érzékre és szokásra építő elgondolásaival erősíti meg álláspontját. Így összességében naturalista nézőpontból is védelmezhető lojalitásfogalma „tökéletes szintézise bizonyos természetes vágyaknak, a társadalmi konformitás bizonyos fokának és saját akaratlagos választásunknak”.

A lojalitásfogalom legújabb felbukkanása abban a vitában jelenik meg, amelyhez Rorty is kapcsolódik: az angolszász morálfilozófiai irodalom által kommunitarizmus-individualizmus vitának nevezett összecsapásban, mely erősen leegyszerűsítve a morál hasznosságelvű és kantiánus változatai között zajlik-zajlott.²³ A vita lényegében épp arra a kérdésre keresi a választ, mint Rorty könyvének utolsó fejezete. Arról folyik, hogy vajon a morál „megalapításakor” az egyén vagy a közösség legyen a kiindulópont, az a pont, amelyre a filozófiai kijelentések vonatkozni fognak.

Nyilvánvaló, hogy a lojalitásfogalom mögött meghúzódó közösségi identitáselmélet a társadalmi-közösségi kiindulópont mellett szól. Nem véletlen, hogy a Sellars–Mead-féle „mi-intencióra” rímelő gondolatmenet például Charles Taylor gondolkodásában foglal el fontos helyet.

Taylor talán legjelentősebb átfogó tanulmánya az én (self) forrásait veszi sorra.²⁴ Taylor atomizmusnak nevezi azt a társadalomfelfogást, amely a modern korra jellemző, s amely a politika instrumentalizálását hajtotta végre. A modern felfogásban szerinte elveszett az az „(állam)polgári erény” („citizen virtue”), melyet Montesquieu és Rousseau fogalmazott meg, s mely – éles ellentétben az atomista társadalomfelfogással – azt feltételezi, hogy „a politikai életmód (way of life), amely az erényt jelenti Montesquieu elméletében, egy fon-

tos szempontból megelőzi az egyéneket”. Az állampolgári erény az önkormányzó társadalmak eszméjét pártolja, melyet Tocqueville dolgozott fel alaposan. „Ez magában foglalja a polgárok részéről a közintézményekkel és a politikai életmóddal való erős azonosuláserzetet.” Egy ilyen azonosuláshoz viszont szükség van az én egy a modern változattól eltérő felfogására. Ennek alapja, hogy „identitásunk részben mindig a másokkal való beszélgetésben nyer kifejezést”.²⁵ Az autonómiához és az önmeghatározáshoz így válik szükségessé a társadalmi mátrix.

Taylor az én forrásairól szóló gondolatmenetének tanulságait fölhasználta a közösségi-ség-individualizmus vita általános jellemzésére, illetve saját ebben elfoglalt pozíciójának meghatározására. Eszerint a „polgári-humanista” („civic humanist”) hagyományt elfogadó gondolkodó „akaratlagos azonosulást” tételez föl „a polgárok részéről a polisz iránt, annak értékelését, hogy azok a politikai intézmények, amelyek között élnek, saját maguk kifejeződései (an expression of themselves)”.²⁶ A törvények saját magunk meghosszabbításai, s az erény a közösségi érdek egyénelőttisége. Taylor azonban megpróbálja elkerülni a közösséglvűség durvább túlzásait és utópisztikusságát, amikor azt állítja, hogy a köz és a magán közti differencia nem azonos az egoista-altruista differenciájával. Állítása bizonyítására az antropológusok és a mindennapi nyelvhasználat kínálta belátásokat sorakoztatja föl, melyek bizonyítani tudják, hogy létezik (még ha csak a tudatban is) közös nézőpontja, közös szemlélete adott dolgoknak.

De mindennek mi köze Rorty szolidaritástételéhez? Hogy azonos kérdéstről gondolkodik például Taylor és Rorty, bizonyítja, hogy a kérdéskör leírására azonos kifejezést (is) használnak, hogy Taylor is szolidaritásról beszél. Kétségtelen azonban, hogy alapállásuk eredetileg egymással szöges ellentétben áll(t). Gondolatmenetemenk azonban épp az volt a célja, hogy Rorty gondolkodásmódjának konzervatívabb társadalmi-politikai implikációira is fölhívja a figyelmet. Ha másért nem, azért, hogy fölvessem: nem lehetséges-e, hogy csakúgy, mint az individualista-univerzalista tétel legfőbb prófétájának vallott Rawls új könyvében, vagy más vonatkozásban például az olyan újrepublikánus eszmétörténész, mint Quentin Skinner, Rorty maga

is elmozdulóban van vagy el is mozdult egyfajta közösségi alapozottságú (tehát a modernitás bizonyos mozgásaival szembeszálló) pragmatizmus felé.²⁷ Lehet, hogy szolidaritáselmélete, valamint a könyvben többször emlegetett, ám sajnálatos módon sehol részletesebben ki nem fejtett jóindulatetikája („ethics of kindness”) a lojalitáselmélet egy újabb teoretikusa által emlegetett s a Hume-tól származó „másokkal szembeni gyöngéd figyelem”-nek („tender regard for another”) egy változata?²⁸ Lehet, hogy Rortyt is Hume ébresztette föl „dogmatikus szendergéséből”? Ez valóban ironikus volna.²⁹

Jegyzetek

1. Így fordítom a *vocabulary* kifejezést a könyvben alkalmazott *szótár* helyett. A magyar fordításra vonatkozó megjegyzéseimet lásd a dolgozat végén, az utolsó jegyzetben.
2. Rorty legnagyobb, átütő sikerű könyvéről, a *PHILOSOPHY AND THE MIRROR OF NATURE* (A FILOZÓFIA ÉS A TERMÉSZET TÜKRE, Princeton University Press, Basil Blackwell, Oxford, 1980. 394. o.) címűről van szó. E könyv az analitikus és kontinentális filozófiák áttörő sikerű, mégis furcsa házassága volt. Kissé értelmetlen is, hogy Rorty könyvei közül nem ezt fordították le először magyarra.
3. Rorty első munkájának, egy analitikus filozófiai szöveggyűjteménynek volt ez a címe.
4. Rorty eszmétörténeti érdeklődését mutatja a *PHILOSOPHY IN HISTORY* című kötet (szerk. Richard Rorty, J. B. Schneewind és Quentin Skinner, Cambridge University Press, 1985) társszerkesztése, valamint az a tény, hogy részt vállalt a Cambridge University Press eszmétörténeti tárgyú új könyvsorozatának előkészítésében.
5. Így fordítom a *prudence* kifejezést a könyvben alkalmazott *megfontolás* helyett.
6. A tudás mellett Rorty élesen kikel az igazság (truth) fogalmának használata ellen is, az igazságnak procedurális felfogását vallja magáénak. Davidson Rortytól eltérő igazságfelfogására lásd: Donald Davidson: *A COHERENCE THEORY OF TRUTH AND KNOWLEDGE, AFTERTHOUGHTS*, 1987, in: *READING RORTY*, szerk. Alan Malachowski, Basil Blackwell, 1990. 120–138., 134–137. o.
7. Bernard Williams: *ETHICS AND THE LIMITS OF PHILOSOPHY*, Fontana Press, Collins, 1985. 137. o.
8. Uő.: *AUTO-DA-FÉ. CONSEQUENCES OF PRAGMATISM*, in: *READING RORTY*, szerk. Alan Malachowski, Basil

Blackwell, Oxford, 1990. 31. o. A Putnamtól való következő idézet forrása: Hilary Putnam: *RENEWING PHILOSOPHY*: Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1992. 104. o. 9. Erről lásd: Richard Rorty: *THE PRIORITY OF DEMOCRACY TO PHILOSOPHY*, in: *READING RORTY*, 279–302., 293. o.

10. Egy másik írásában mondja: nekünk, filozófusoknak „*saját érdekünk ellenében kell tevékenykednünk, azzal, hogy igyekszünk felszámolni az irodalom és a filozófia határait, s hogy egy összefüggő és differenciálatlan, »egyetemes szöveg« gondolata mellett törünk lándzsát*”. Richard Rorty: *DEKONSTRUKCIÓ ÉS MEGKERÜLÉS*, ford. Beck András, *Literatúra*, 1991/4. 443–465., 445. o.

11. Bloom áttörő kritikaelméleti írásai: *THE ANXIETY OF INFLUENCE (A HATÁS IZGALMA, 1973)*, *A MAP OF MISREADING (A FÉLREÉRTÉS TERKÉPE, 1975)*, *KABALAH AND CRITICISM (1975)*, *POETRY AND REPRESSION (KÖLTÉSZET ÉS REPRESSZIÓ, 1976)*. Bloomról szóló monográfia: David Fite: *HAROLD BLOOM, THE RHETORIC OF ROMANTIC VISION (Amherst, 1985)*.

12. Előszó in: Thomas Weiskel: *THE ROMANTIC SUBlime, STUDIES IN THE STRUCTURE AND PSYCHOLOGY OF TRANSCENDENCE*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1976, 1986. IX. o.

13. A retorika és a filozófia kapcsolatának régi-régi kérdéséről lásd Skinner nemrégiben tartott előadását: *MORAL AMBIGUITY AND THE RENAISSANCE ART OF ELOQUENCE*, elhangzott a Central European University nyilvános előadásán 1994 novemberében. Hogy Skinner eszmétörténeti koncepciója – amely szerint a retorika mesterségéből fakadó irónia és a morális fogalmak körüli reneszánsz kori tisztázatlanságok egymással összefüggenek – mennyire kíván reflektálni a rortyánus újraírás-elméletre, mutatja Skinner fogalomhasználatá és az előadást követő vita, mely név szerint kitért Rorty e könyvére.

14. Beck András: *TEÓRIA ÉS TEKETÓRIA*, in: uő.: *NINCS MEGOLDÁS, MERT NINCS PROBLÉMA*, József Attila-kör, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1992. 86–104. o.

15. Valójában ide kellett volna szerkesztenie Proust-elemzéseit is.

16. Nabokov: *THE ART OF LITERATURE AND COMMONSENSE*, in: *LECTURES ON LITERATURE*, ed. by Fredson Bowers, Harcourt Brace Jovanovich Brucoli Clark, New York and London, 1980, 371–380., 372. o.

17. I. m. 375. o.

18. Sellars Rorty könyveinek visszatérő hőse. Leginkább *SCIENCE AND METAPHYSICS* című munkájára hivatkozik Rorty. Filozófiájáról lásd: *THE SYNOPTIC VISION: ESSAYS ON THE PHILOSOPHY OF WILFRID SELLARS*, ed. C. F. Delaney et al., Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1977. Etikájáról W. David Solomon írt, elemézve a mi-intenciók Rorty által is használt elméletét, lásd a fentebbi kötetben lévő Solomon-dolgozatot kívül: W. D. Solomon:

SELLARS' DEFENSE OF ALTRUISM, in: *THE PHILOSOPHY OF WILFRID SELLARS: QUERIES AND EXTENSIONS*, ed. by C. Pill., D. Reidel Publ. Comp., Dordrecht, Holland, Boston, USA, 1978. 25–39. o. E tanulmányban olvasható Solomonnak a jelen kritika végkicsengéséhez hasonló kísérlete Sellars „mi-intenciókra” vonatkozó elképzelésének hume-iánus újraírására: „*Az az érzésem, hogy Sellarsnak azon meglátásai, melyek a közös cselekedetek jelentőségére hívták fel a figyelmet a másokkal való törődésre való rábírás kérdésében, könnyebben illeszkedik az etika tág értelemben vett hume-iánus elméletébe.*” 37. o. Itt kell megemlítenem, hogy a Rorty által elemzett vagy felhasznált szerzők adatait ismerető jegyzetek igencsak elkeltek volna a magyar fordítás kiegészítéseképp.

19. Mead kötete magyarul is olvasható: *A PSZICHIKUM, AZ ÉN ÉS A TÁRSADALOM* címmel (fordította Félix Pál, Gondolat, Budapest, 1973), az idézet helye: 283. o. A következőkben e kiadás oldalszámait adom meg a főszövegben zárójelben, értelemszerűen addig, amíg Meadot tárgyalom.

20. Ha mégis arra kényszerülünk, hogy a meadi tétellel kapcsolatos saját álláspontomat fogalmazzam meg, akkor én igenis amellet keresnék érveket, hogy a Mead által is elismert, csak épp mellékesnek tekintett egyéni élményeknek nagyobb jelentőséget tulajdonítsak, s az individuális én „egyszeriségét” (legalábbis saját maga számára) szintén nagyobb fontosságúnak tartsam (felhasználva a „személyesség” és a „szentség” közötti, Rorty kapcsán már emlegetett, a magyar költészetben Kosztolányi és – Simone Weil nyomán – Pilinszky által megfogalmazott, valamint a személyesség és a méltóság közti arisztotelaiánus összefüggést).

21. Bár ez a kérdés sem mellékes. A közösségi indítatású identitás szélsőséges értelmezéseinek XX. századi politikai gyakorlata nyilván óvatosságra kell intse az értelmezőt. Ám épp a fentebbi jegyzet szolgálhat védelmul egy ilyenfajta félreértéssel szemben.

22. Royce elméletét Vincent Buranelli: *JOSIAH ROYCE*, Twayne Publishers, Inc., New York, 1964 alapján rekonstruálom. Szempontunkból Royce legfontosabb műve: *THE PHILOSOPHY OF LOYALTY*, New York, MacMillan, 1908. Innét veszi Buranelli a második idézetét (15. o.), míg az első a *THE PROBLEM OF CHRISTIANITY*, New York, MacMillan, 1913, I., PREFACE, XVII. oldaláról. A következő idézetek ismét Royce lojalitásról szóló könyvéből valók, oldalszámuk rendre: 196. o., 131. o.

23. A vita John Rawls: *THE THEORY OF JUSTICE* című könyvének megjelenése után bontakozott ki. A disputa jelentősége a mai morálfilozófiában nagy, s a mai magyar erkölcs, politika és társadalomfilozófia számára is jelentőséggel bír; mi több, érdemes lenne az úgynevezett népi-urbánus vitát ezen angolszász vita kérdéseivel felváltani. A kérdésről magyarul

lásd: Körösenyi András: A KORTÁRS LIBERALIZMUS ÉS KONZERVATIVIZMUS ÚTKÖZPONTJAI, in: Tőkéczi László, szerk. MAGYAR KONZERVATIVIZMUS. HAGYOMÁNY ÉS JELENKOR, Budapest, 1994. 49–61. o.

24. Charles Taylor: SOURCES OF THE SELF. The Making of Modern Identity, Harvard University Press, 1989. A következő idézetek rendre a 196. és az 505. o.-on találhatók.

25. Charles Taylor: ATOMISM, EXCERPTS FROM PHILOSOPHY AND THE HUMAN SCIENCES: PHILOSOPHICAL PAPERS, II., 1985. 187–210. o., in: COMMUNITARIANISM AND INDIVIDUALISM, ed. by Shlomo Avineri és Avner de-Shalit, Oxford University Press, 1992. 29–50., 49. o.

26. Charles Taylor: CROSS-PURPOSES: THE LIBERAL-COMMUNITARIAN DEBATE, in: LIBERALISM AND THE MORAL LIFE, ed. by N. L. Rosenbaum, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1989, 1991. 159–182., 165. o.

27. Vajda Mihály ezzel szemben épp azért tiszteli Rortyt, mert a dekonstrukciós filozófiát nem kapcsolta össze a modernitás kritikájával. Vajda Mihály: A KULTÚRKRIKKA EGYEDÜLI ALTERNATÍVÁJA, *Athenaeum*, II., 1994. 2., 286–300., 290. o.

28. Hume: A TREATISE OF HUMAN NATURE, Book III., Part II., section II. Bence György fordítása a magyar változatban (ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI TERMÉSZETRŐL, Gondolat, Budapest, 1976. 672. o.): „a másikat iránt gyengéd gondoskodással viseltetni”. Az említett újabb lojalitáselmélet: George P. Fletcher: LOYALTY. AN ESSAY ON THE MORALITY OF RELATIONSHIPS, Oxford University Press, New York, Oxford, 1993.

29. A magyar kiadás fordítására a szerkesztő kérésére csak egészen röviden, így a jegyzetben szeretnék kitérni. A fordítás szakmai ellenőrzésének elmaradása által okozott károk mértékének érzékeltetésére elegendőnek gondolom a következő fordítási bakikat idézni:

- *moving* = *mozgásban van* (146. o.);
- *beauty* = *autonómia* (190. o.);
- *an example of the latter reaction* = *későbbi reakciókra példa* (194. o.);

és a leginveniózusabban, mindjárt az elején:

- *For we often let the world decide the competition between alternative sentences (e. g., between „Red wins” and „Black wins”...) = Ugyanis gyakran hagyjuk, hogy a világ döntsön az alternatív mondatok versenyében (pl. a „vörös borok” és a „fekete borok”...) (19. o.).*

Nincs más hátra, nekem is hagynom kell, hogy a világ döntsön ezen alternatív mondatok versenyében.

Horkay Hörcher Ferenc

„ZENGŐ ALABÁSTROMBA...”

Dohnányi Ernő: *e-moll zongoraverseny no. 1. op. 5. (1898)*

h-moll zongoraverseny no. 2. op. 42. (1947)

Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara.

Baranyay László – zongora.

Vezényel: Győriványi-Ráth György

Hungaroton Classic, 1994

A magyar zenetudománynak nagy adóssága Dohnányi zeneszerzői életművének értékelése és feldolgozása. A mára már elhárult külső, kvázi-politikai akadályokon kívül, amelyek az elmúlt évtizedekben Magyarországon lehetetlenné tették a kutatást, a Dohnányi körüli érdektelenség mozzanataiban jól megfigyelhetők a szubjektív tényezők is. A zenéjével, személyiségével való belső azonosulást megnehezítik az izlésvilágunkban kollektíven megjelenő, nemzeti tudatunkat is terhelő vonások: önértékeink alábecsülése, az ebből adódó görcsösség, a természetes életigenlés helyett a pusztá túlélés heroikus túlhangsúlyozása, a belső harmóniára való törekvés, valamint a humorérzék hiánya.

A magyar zenetörténet egyik legsokoldalúbb alakjának 164 opust számláló életművéből ma jó, ha öt hallható rendszeresen koncerteken. A Dohnányi körüli élenkülés időszakos hullámokban jelentkezik. A teljes hallgatás évtizedeit először Vázsonyi Bálint törte meg a hetvenes évek elején személyes hangvételű monográfiájával (Zeneműkiadó, 1971). Hanglemezkiadásunk szórványos felvételekkel adózik a mester emlékének. Legutóbb Dohnányi utolsó éveiből fennmaradt, technikailag felújított és kompaktlemezre másolt archiv zongorafelvételeket, valamint Szabó Péter és Várjon Dénes előadásában Dohnányi B-MOLL GORDONKA-ZONGORASZONÁTÁ-ját kell megemlítenem. (Mindkettő Hungaroton Classic-kiadvány, 1993.) Tavaly a Kocsis Zoltán tollából megjelent Bartók–Dohnányi-tanulmány, Mácsai János diszkográfiája Dohnányi gépzongora-felvételeiről (mindkettő in: *Holmi*, 1994. május), valamint Kiszely Deborah, Baranyay László és a Fesztiválzenekar fellépései tűntek az első határozott lépéseknek egy Dohnányi-renaisszánsz elindítása felé. Tolnai Ottó írja Dohnányi-verseiben: „Itt az ideje tehát, hogy zengő alabástromba

öntsd / ideges sápadt arcát / hosszúra növesztett, simára fésült szőke haját / szürke szemét.”

Míg Dohnányit egyöntetűen a század egyik legnagyobb zongoraművészeként tartják, zeneszerzői megítélésében némi tanácsatlanság és tartózkodás tapasztalható. Ha meg akarjuk tudni, hogy Dohnányiról hogyan vélekedtek a kortársak, s milyen megbecsülés övezte a két világháború közötti Magyarországon (amikor is hosszú éveken át egyszemélyes intézményként irányította és képviselte a főváros zenei életét), akkor érdemes fellapozni a *Zenei Szemle* 1927-es Dohnányi-számát. Ebben az akkor ötvenéves művészt hívei köszöntötték. Varró Margit „*az egész magyar zenei légkört muzikálissá tevő*” pianistaegyéniséget méltatja, Thomán István pompás kis történetben idézi fel egy pozsonyi látogatását, amelynek köszönhetően később Dohnányi a tanítványa lett. Papp Viktor a Dohnányi–Hubay-viszály kapcsán a mester jelleméről ír elismerőleg.

A legigényesebb Tóth Aladár elemzése Dohnányi zeneszerzői egyéniségéről. Ezt az írást ma is mérvadónak tekinthetjük, és érdemes felidézni legfontosabb gondolatait. Tóth Aladár a kispolgári kultúrából kinövő Dohnányiban elsősorban a tipikusan reproduktív zsenit látja, akit súlyos tradícióval terhes műveltsége a bágyasztó örökség feletti őrködésre predesztinált. Ebből adódóan jellemzi azt a lírai szellemet, akit a szenvedélyek nem tépnek szét, aki nem tör hódító gesztussal az életbe, hanem elnőiesedett érzelmeivel inkább visszahúzódik. Érzelmei megfáradtan, küzdelem nélkül bontakoznak ki, így műveit valami őszi ködfátyol lengi körül mint öröklött fáradtság. Zenéje elementáris költészet, amelyben korlát és megkötöttség állhatatos, örök értéként van jelen.

Valóban, Dohnányi a XX. században XIX. századi jelenség, „homo ludens”, aki szertelenségét, tartalmi, hangulati csapongásait a formádai szerencsésen megzabolazza, nem forradalmi, hanem konzervatív alkot. Míg Bartók mérnöki pontossággal, éles, töredezett vonalakkal rajzol, esetleg satiroz, Dohnányi finom ecsettel, nagyvonalúan, ezer ragyogó színnel fest. Zenéje nem rendez át, nem zilál szét, hanem a felszínen siklik, azt színesíti, és ragyogó tűzijátékká rendezi. Nincsenek elképesztő megoldásai, adagiói nem

mély értelműek, s nem a lélek legmélyéről, netán kozmikus magányáról szólnak. A pusztasá szemlélődés, a finom, áttetsző csend hangjai, mindenfajta szimbolikus utalás nélkül. Óriási vitális energiák által mozgatott zenei világában a létezés drámai téje csak nagy ritkán izzik fel. Az a tipikusan modern, a művészi individualizmus romantikus felfogása óta létező igény, amely az eredetiséget kéri számon a művésztől, Dohnányival kapcsolatban a leggyakrabban hangoztatott vád, és valószínűleg van is némi igazság benne. Sőt egyes művei a szórakoztató műfaj határait súrolják, néha az üres szentimentalizmus vagy a naiv folklorizmus csapdájába esik bele. Am egyoldalú az a megközelítés, amely csupán ezeket a vonásokat fedezi fel a magasfokú mesterségbeli tudás, a káprázatos hangszerezés, a természetes forma- és harmóniaérzék, valamint az oly jellegzetes és üdítő zenei humor helyett. Életművében a romantikus örökséget és a kortársak zenei törekvéseit is szintetizálja.

Két zongoraversenyének megírása között fél évszázad feszül. Az E-MOLL a romantika bűvkörében felnövő ifjú szellem briliáns, koravén stilizációkkal terhelt alkotása, a H-MOLL a század legújabb törekvéseire is nyitott, érett mester műve.

Az előbbi 1897-ben íródott, életének talán legfelhőlenebb és leggondtalanabb nyarán. A Zeneakadémia elvégzése után a németországi Bernriedben, a starnbergi tó partján Eugen d'Alberttól vett zongoraleckéket, és ezt a művet neki ajánlotta. Az E-MOLL KONCERT-tel (pontosabban annak első tétele korábbi változatával) Dohnányi hetven pályázó közül nyerte meg Bécsben huszonkét évesen a Bösendorfer zeneszerzői versenyt, és ez a mű évtizedekig a világ hangversenytermeinek rendszeresen játszott darabja lett. A második zongoraverseny életének alkonyuló periódusában, a nagy világégés, Mátyás fiának halála és hazájának végleges elhagyása után született. Míg Bartóknak az emigráció zeneszerzői életművében éles törést hozott, hiszen évekig hallgatott, Dohnányi életének ebben a periódusában is sokat írt, és műveibe amerikai hatásokat is beolvasztott. E két mű közrefogja életművének legfontosabb darabjait: a PIERRETTE FÁTYLA pantomimzenét, A TENOR című komikus operát, két szimfóniát, a

FISZ-MOLL SZVIT-et, a RURALIA HUNGARICÁ-t, a GYERMEKDAL-VARIÁCIÓK-at, számos kamar- és zongoraművet, miséket, dalokat.

Mindkét mű esetében megfigyelhető a kompozíciós technika alapját képező monotematikus építkezés. Az E-MOLL KONCERT-et a zongora által intonált, monumentális akkordsorokban hullámszó erőteljes motívum alapozza meg, amely mindhárom tétel során visszatér. A H-MOLL KONCERT-et is uralja egy hangnemi státusában bizonytalan, heroikus motívum, amelynek alterált változatai térnek vissza a versenymű során.

Dohnányi E-MOLL ZONGORAVESZÉNY-e Brahms, César Franck, Rahmanyinov versenyműveivel rokon. Brahms zongoraversenyéhez hasonlóan az alaptémán kívül Dohnányi egy tételben belül több témát is feldolgoz, így a zenei cselekmény mindhárom tételben variációs technikára épül. Tóth Aladár leírása mintha pontosan erről a műről készült volna. A monumentális, pazar hangszerelessű, gazdagon burjánzó zenében a zongora változatos szólama hol szólóban hallható, hol beleszővődik a zenekari anyagba, hol körülfutja, körüljártassa azt. A háromtételes versenyműben legmegindítóbb talán az adagio tétel indítása, amelyben a mélyvonalasok pizzicato kísérete felett kürt, cselló, majd a zongoraszó hallható. Valódi kitörés híján a tételt a zongora üveges arpeggiói zárják le. A harmadik tétel hármasszerű, könnyed tánca a század eleji polgári szalonok, báltermek hangulatát idézi. (Vö. Ravel: LA VALSE.) A sziporkázó tétel zenekari fugatóban szélesedik ki, majd (Brahms: B-DÚR ZONGORAVESZÉNY-éhez hasonlóan) fanyar, szarkasztikus lezárással torpan meg, amelyben visszafelé újrairóódik az egész mű, és minden „komoly-sága” megkérdőjeleződik.

Az E-MOLL KONCERT-tel szemben, ahol a tematikus részletek belső összefüggés nélkül, laza egymásutánban követik egymást, és amelynek „tartalmi” mondanivalója igen bizonytalan és meghatározhatatlan, a H-MOLL KONCERT attaca tételeiben a motívus építkezés konzekvensebb zenei gondolkodásmódból ered, és szinte képileg megjelenő, szavakba foglalható üzenetet hordoz. Az E-MOLL KONCERT hangkészlete Brahms harmóniavilágához állt közel, a H-MOLL-ban a tonális kereteken belül felfedezhetjük Mahler,

Bartók, sőt Stravinsky harmóniavilágának elemeit is.

A heroikus, lezáratlan első témafeje az első tételt többször megtorpanítja, és a változatos színvonalú tematikus részeket fogja egybe. A zongora csillogó futamai járkák körbe a lírai főtemát, amelyet először kürtökön hallunk. A zongora szóló kadenciájában hallható az a másik, magyaros hangvételi téma, amelyet aztán az oboa intonál, majd az egész zenekar átveszi. Ez a szentimentalizmus és heroizmus között hanyórázó hangulat már a FISZ-MOLL SZVIT I. tételében is megjelent. Itt lehetetlen nem meghallani a (hazafiatalansággal gyakran vádolt) szerző sóvárgó és panaszos vallomását a távoli szülőföldről: lankás otthoni tájakon, őszi színektől ragyogó dombokon jár a szerző képzelete. E szélesen áradó zenei kép pátozsa közel jár a CONCERTO III. tételében elhangzó, mélybe zuhanó segélykiáltások, grandiózus, panaszos unisonók erejéhez. Az idill veszélyeztetettségét, párás tünékenységet a vonósokon megszólaló lírai főtemával ütköző fuvolák, oboák, klarinétok borzongató kromatikus trillái, a zongora heroikus passzázsai sejtetik, majd a trombitákon hallható groteszk, pontozott indulómotívum. A mű második tételének ragyogó noktürnje a zongora és a zenekar felváltva felelgető szólamaiban bontakozik ki. Az egyszerű téma megőrzi az első tétel nagyívű képének melankolikus karakterét. A mozdulatlan dermedt állókép legexponáltabb tematikus részeit a zongora ereszkedő sorban felfűzött trillái alatt a zenekaron megszólaló széles ívű akkordsor összehatása adja. A zongora szólamát fuvolák, klarinétok, majd sordino hegedűk veszik át, míg a zongora fel- és leszálló passzázsokban kíséri. Míg Bartók éjszaka-zenéiben legtöbbször az irracionális léptékű térben elveszni látszó, annak neszezését távolról felfogó individuum jelenik meg, Dohnányi éjszaka-zenéje otthonos, lakható mértékű teret terem, ahol szemlélődni, hallgatózni, egyedül lenni jó. A mélyben dübörgő és magasban csengő hangokat átfogó akkordtömbök Brahms B-DÚR KONCERT-je II. tételének vízióját idézik. A tétel pianissimóba halkuló ismételt hangjaiból robban ki a III. tétel, amely háromlépcsős presto-prestissimóban örvénylő scherzo. A tonális kromatizmus hangnemi keretei között sajátos mondanivalójú dramaturgia jel-

lemzi a III. tételt. A szuronyyszerűen felfelé törő, bővített kvart köré szerveződött, elcsúsztatott tonális tengelyekre épülő, hangsúlytalan ütemrészekben megtorpanó főtemát akár Bartók is írhatta volna. (Vö. KÉT KÉP: A FALU TÁNCA, CSODÁLATOS MANDARIN: HAJ-SZA.) Ezt a doboló, lüktető témát először a brácsák intonálják, majd a zongora veszi át, és a tétel során két epizódban is az egész zenekart foglalkoztató fugatóvá szélesíti. A kis- és nagyszekundfűrtök, alterált kromatikus akkordsorok doboló, zaklatott sorozatait csak a zongora glissandói torpanják meg és repítik tovább. Idézetként többször beúsznak az első tétel témáinak alterált, illetve parodisztikusan eltorzított változatai. A leghátborzongatóbb utolsó idézet a kürtökön hallható, az I. tétel lírai főtemáját a groteszk hajszában még egyszer halljuk. Az ottani fanyar, lemondó mosoly itt már óriási, torz vigyorra nőtt, talán a felfoghatatlan valóság szimbólumává. Mögüle elő-előtűnik az álombeli, a szeretett haza távoli képe, hogy aztán a szerző egy erőteljes gesztussal örökre eltolja magától.

A zongoraversenyek első magyarországi lemezfelvétele (Vázsonyi Bálint 1972-ben az E-MOLL KONCERT-et játszotta lemezre, New Philharmonic Orchestra, vez. John Pritchard, 1972) többletfelelősséget ró az előadókra, hiszen az általuk teremtet hangzásélmény a művek minden további meghallgatásában is jelen lesz. Az előadó-apparátust tekintve Baranyay László zongoraművész koncepciója hallhatólag uralja a zenei anyagot. Az igényes, nehéz zongoraszólamban rendkívül gazdag azoknak a figurációknak a sora, amelyekkel a zongorista képességeit megcsillogtathatja. Virtuóz zongorázása nem nélkülözi a poétikus megoldásokat sem, ebből a szempontból ki kell emelnem az E-MOLL I. tételének kadenciáját, a H-MOLL KONCERT II. tételét. A sokféle zenei karaktert felsorakoztató zongoraszólamban figyelemre méltók az E-MOLL KONCERT I. tételének acélos akkordsorozatai, III. tétele szcerzando karakterű témájának intonációja, valamint a H-MOLL KONCERT utolsó tételének prestissimo szólama. Sajnálatos, hogy a perfekció felső határait súroló interpretáció felvételében bennmaradt néhány hanghiba (E-MOLL KONCERT I. és III. tétele) és „lyukas” akkordsorozat. A zenekar teljesítménye sajnos elma-

rad a szólistáétól, valamint Győriványi-Ráth György más produkcióitól. A sokszor „kásás” zenekari hangzás helyett a zenekartól acélosabb ritmuskaraktereket (E-MOLL KONCERT II. tétele), koherensebb összhatást várnánk el, a szólamok határozottabb kidolgozottságát, a zenei szövet nagyobb tisztaságát. A legexpresszívebb zenekari részletek az E-MOLL KONCERT I. és a H-MOLL KONCERT II. tételében hallhatók. Mindkét versenyműben kiemelt szerepük van a fűvósoknak, így ki kell emelnem az E-MOLL KONCERT I. tételének kitűnő trombitaszólamát, II. tételének kürtszólamát, a H-MOLL KONCERT I. tételének oboa- és fagotszólamát, valamint II. tételének klarinetszólóit.

Brahms, Rahmanyinov, Prokofjev hasonló versenyművei talán ihletettebb pillanatokban születtek, mint Dohnányi zongoraversenyei. Ám a magyar zenetörténetnek Liszt, Bartók géniusza mögött felsorakozó mesterei között: Erkel, Goldmark Károly, Kodály, Lajtha László mellett Dohnányinak is ott a helye, H-MOLL ZONGORAVERSENÝ-ének pedig zenei köztudatunkban és a koncertrepertoáron.

Zalatnai Katalin

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

VISSZA A TERMÉSZETHEZ? (SZÉLJEGYZETEK EGY BÍRÁLATHOZ)

Lőrincz Éva OLVASATLAN OLVASMÁNYOK című bírálata (*Holmi*, 1995/5.) nem kevesebbet állít, mint hogy az általa kipécézett Matúra Klasszikusok könyvsorozat ahelyett, hogy segítené, inkább gátolja olvasóit abban, hogy közel kerüljenek az „eredeti” szöveghez. A kritika ezúttal nem az egyes köteteket éri (nyilvánvaló, hogy akadnak sikerültebb és kevésbé sikerült kötetek), hanem igen nagyvonalúan az egész sorozatot. A filológusok számára talán hasznos lehet a Matúra, írja a szigorú recenzens, „az érettségiző diákok számára azonban, akiknek középiskolai tanulmányaik

alatt kellene megtanulniuk tájékozódni az olvasás és egyáltalán a nyomtatott médiumok világában, rossz beidegződések forrása lehet”. Bizony én is aggódnék a fiatal olvasókért, ha a középiskolás tanulmányaikig kellene várniuk az olvasás és a nyomtatott médiumok világával való ismerkedés és tájékozódás megszerzésével. Méltán szoktuk ostorozni az alapfokú oktatást, de talán mégsem ennyire rossz a helyzet. Félek tőle, hogy Lőrincz Éva bírálata oly mértékben figyel a saját kiinduló föltevéseire, hogy az illendőnél kevesebb figyelmet szentel magának a megbírálnak. Pontatlanságaiból és tisztázatlanságaiból gyűjtöttem össze egy csokorra valót, ezt igyekszem bemutatni a továbbiakban.

Mindenekelőtt azt állítja, hogy „a számítógépes adatkezelés” lehetőségeit használja ki a Matúra sorozat, „melynek kötetei, ha nyomtatott formában is, de a CD-ROM-ok szerkezetét követik”. Tehát Lőrincz Éva szerint előbb volt a CD-ROM, azután jött a Matúra. Valójában fordítva történt a dolog. Sőt, ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor így kellene fogalmaznunk: kezdetben vala a nagy múltú francia *explication de texte* módszere és a párizsi Nathan Kiadó (bizonyíthatóan a CD-ROM-nál régebbi) könyvsorozata, a LES GRANDS CLASSIQUES NATHAN, amely e módszerrel dolgozta fel a szépirodalom klasszikus alkotásait. Azután támadt az Ikon Kiadó kebelében az ötlet: jó volna hasonló sorozatot megjelentetni nálunk is, és lőn a Matúra Klaszszikusok (természetesen felhasználva angol-szász, német és egyéb francia mintákat is).

Más kérdés, hogy a Matúra és a számítógépes feldolgozás logikájában sok a hasonlóság, olyannyira sok, hogy kedvem lett kipróbálni mindkettőt, s Petőfi nagyszerű komikus eposzának, A HELYSÉG KALAPÁCSÁ-nak általam gondozott 1993-as Matúra-kiadását 1994 végén sikerült CD-n is megjelentetnem az ABCD interaktív magazin második számában. (Lám, még ebben is a Matúra volt előbb.) A CD-változat várakozáson felüli sikert aratott, s talán hozzájárult annak bizonyításához: a hagyományos szövegelemző technikák igencsak életképesek, ha újszerűen tudjuk alkalmazni őket.

Abban tehát egyetértünk Lőrincz Évával, hogy van valami közös a CD-ben és a Matúrában; kár, hogy e megállapítás az ő számára

csak ugródeszkaül szolgál ahhoz, hogy a könyvsorozatot a számítógéphez képest is leszólhassa. Ő ugyanis úgy látja, hogy míg a számítógépet használó gyorsan és szabadon válogathat az információk között, az inkriminált sorozat olvasója nem. A könyvoldalak a fölöttébb szigorú recenziens szerint „egymástól elkülönített hasábokra esnek szét”, s „a lehetséges értelmezések egyikének kiemelése és nyomtatott formába fagyasztása éppen azt jelenti, hogy az alapvetően standardizált tudáson alapuló középiskolai oktatás számára rögzítetté válik egy kanonikus értelmezés”.

Olvasom a nyomatékos állításokat, érzékelem persze, hogy bajt jeleznek, de nem igazán segítenek eligazodni abban, hogy mi volna a baj. Kétségtelen, hogy a számítógép eredményének nézése gyorsabb, mint a könyv olvasása – de hát a kettőt így összevetni aligha értelmes dolog. A számítógép (akár a film) időbeli médium, míg a könyv térbeli, amiből nemcsak az következik, hogy egy információt könnyebb megtalálni az elsőben, hanem az is, hogy folyamatos olvasásra (egyelőre) alkalmasabb a második. Az pedig nyilvánvaló mindenki számára, aki számítógépet használ, hogy csak valamely kész program keretein belül mozoghat, semmivel sem szabadabban, mint ha egy könyvben szembesül valamely határozott koncepcióval.

Az sem világos, hogy miért elfogadhatóbbak a képernyőn az ablakok, mint a könyvoldalon a hasábok, s azért, mert a lapok hasábokra tagolódnak, miért kell egyszersmind „szétesniük” is. (Egyáltalán a kérlelhetetlen recenziens nagyon kedveli a szétesés metaforáját. Később kideríti, hogy a megskatizások következtében a mű szövege „kis töredékekre esik szét”, sőt „az értelmező szövegek hermeneutikája is szétesik”, mivel ki vannak ragadva eredeti környezetükből – alighanem csak egy tanulmánykötetben lennének megfelelő helyen.)

Miért ne lehetne a különböző hasábokban megjelenő információkat együtt szemlélni? Az összefüggések alapján akár valamifajta összhangot, illetve egységet találni? Vagy éppen (szándékosan) elkülönítve olvasni a hasábokat? Egyedül a főszövegre összpontosítva? Tetszés szerint figyelembe venni vagy nem venni figyelembe a szómagyarázatokat és a többi illusztráló anyagot? (Mint ahogy a bír-

lat szerzője sem veszi mindig figyelembe; például egy helyen Kosztolányi Dezső Kun Béláról szóló visszaemlékezésére hivatkozik, holott a szóban forgó írásnak Kosztolányiné a szerzője.)

Lőrincz Éva mintha kiskorúnak tekintené a Matúra olvasóit, akik nem képesek eldönteni, hogy mit használjanak fel és mit nem abból a választékból, amit egy-egy kötet kínál. Szerinte „*az olvasásba ékelődő reflexió*” óhatatlanul a mű és az olvasó közé áll, mert eltereli az utóbbi figyelmét. Alighanem csupán *tagolatlan* egészként tudja elképzelni a zavarosan befogadást. Azt sem értem, ha sokféle magyarázat, értelmezés található e könyvekben, akkor honnan fenyeget az a veszély, hogy az „*értelmezések egyikét*” megengedhetetlen módon kiemelik. Miért tennék? (Ha valamelyik kötet netán ezt teszi, rosszul teszi.) Hiszen éppen az a (kinyilvánított) céljuk, hogy minél többféle értelmezési lehetőséget mutassanak be.

Talány az is, hogy miképp „*helyezi magát*” a Matúra-sorozat „*az eredeti szövegek elé*”, ha egyszer közreadja az eredeti szöveget, és nem írja elő kötelezően az irodalomtörténeti adalékok felhasználását. (De még ha szándékában állna is ilyesmit előírni, akkor sem állna módjában betartatni; számon kérni csak személyesen lehet, az iskolai órán.) Így hát végképp érthetetlen számomra, hogy hogyan kerül a csizma az asztalra: a Matúra-sorozat egy gyékényre „*az alapvetően standardizált tudáson alapuló középiskolai oktatás*”-sal. Valójában kit félt Lőrincz Éva? A középiskolai oktatást? Ha annyira „*standardizált*”, mint állítja, akkor a Matúra már nem ronthat rajta sokat, mondanám neki vigasztalásképpen. S miképp gondolja el az irodalomértés megtanulását? Vagy ez velünk született képesség volna? Ha az iskola és (vagy) más kulturális fórumok nem nyújtanának értelmezési mintákat, hogyan alakulna ki bármifajta normatúdát (amit pedig a legeredetibb ízlés sem nélkülözhet)?

Attól tartok, meglehetősen átgondolatlan és divatjamúlt hermeneutika alapján áll a bírálat. Egyfelől azért marasztalja el a művek feldolgozását segítő kérdéseket (illetve a kérdések sorrendjét), mert „*a kérdező nézőpontjából hierarchizálják a szöveget, elhítetik, hogy a műben vannak fontosabb [...] és kevésbé fontos sorok*”. Másfelől azt kifogásolja, hogy a műhöz ren-

delt irodalomtörténeti apparátus olyan struktúrát hoz létre, amelyben „*megszűnik a mű és értelmezései közötti hierarchikus viszony*”. Mármost nem lehet egyszerre állítani, hogy *nincs* és hogy *van* kitüntetett olvasat. Vagy-vagy: el kellene dönteni. Legalábbis így gondolom én, ám nem úgy a bírálat szerzője. Ő ugyanis tud egyfajta kitüntetettségről: a szerzőéről (s ezt védi körömszakadtáig a többi lehetséges értelmezéssel szemben). Az a baj, írja, hogy „*amit itt az olvasó megért, az már nem az író által leírt mű*”, másutt pedig: „*az olvasói horizontot már nem a szerző irányítja saját intenciója szerint*”. Vissza a tiszta forráshoz, sugallja Lőrincz Éva; tehát vissza a természethez? – kérdem én, a civilizáció összes romlottságával a hátam mögött.

Fölöttébb kíváncsi lennék, hogyan képzei el ezt a szerzői „*irányítást*”, egyáltalán a szerzői intenció azonosíthatóságát. Mű és olvasó (eszményi) találkozását két – minden zavaró külső körülménytől mentes – „*tiszta*” lélek kapcsolataként értelmezi. De hát az olvasó (sajnálom, hogy erre a közhelyre kell hivatkoznom) nem kevés előzetes ismerettel lép be a mű jelentésuniverzumába (a Matúra nélkül is, a Matúrával együtt is), s legalább annyira *konstruálja*, mint rekonstruálja a szöveget. Amikor Lőrincz Éva a „*lineáris*” olvasatot félti, az önfeledt és felszínes befogadást félti, hiszen valamirevaló műalkotás esetében egyetlen olvasás ritkán elegendő, a második olvasat során pedig már nincs sok értelme lineáritásról beszélni. S talán ez a legfőbb gondom e bírálattal: valójában nem az olvasót védi, hanem azt a bizonyos fantomszerű szerzői intenciót – a Matúra ellenében. Igaz, a Matúra olvasói nem szorulnak védelemre.

Veres András

SZÜKSÉGES MEGJEGYZÉSEK A FELESLEGES TULAJDON TÁRGYÁBAN

GONDOLATOK A TULAJDON EREDETÉRŐL című tanulmányában (Holmi, 1995/1.) Magyar László András mindenféle óvatoskodó bevezetést és ráhangolást mellőzve már az első

mondatokban nagy horderejű állításokat tesz. A folytatás is a megingathatatlan bizonyosság hangnemében szólítja meg olvasóját, s mire az a tanulmány végére ér, azt hiheti: most aztán megtudott valami nagyon fontosat az emberi létezés mibenlétéről. Atlétikai hasonlaltal élve olyan élménynek válik részévé, mintha valaki egy magasra helyezett lécezt nekifutás nélkül, helyből ugorna át, meghozza szemre tetszetősen.

Második olvasásra azonban felmerül a gyanú, hogy az atléta nem a perdöntő sportszer – ti. az ugróléc – fölött, hanem az alatt szelte át a levegőt, s a harmadik olvasat ezt az érzést bizonyossággá érleli. Velem legalábbis pontosan ez történt Magyar László András tanulmányának elolvasása során, s ezeket a harmadik olvasat utáni kételyeket szeretném az alábbiakban kifejteni.

Az első és szinte mindent eldöntő bökkenő az, hogy az evolúciós biológia (vagy annak egy modernebb válfaja: pl. evolúciós etológia, szociobiológia) fogalomkerete nem használható normatív következtetések levonására, vagyis olyan állítások alátámasztására, amelyek azt mondják meg, hogy mit tegyünk, illetve hogy mi helyes vagy helytelen. Az evolúciós elméletek szögében belül ugyanis kezelhetetlenek, értelmetlenek az olyan kérdések, hogy valaki „helyesen” tette-e azt, amit *de facto* tett: például hogy vajon az ember ősei „helyesen tették-e”, hogy elkezdtek szerszámokat használni, vagy hogy a mai emberszabású majmok ősei „helytelenül cselekedtek-e”, amikor a későbbi emberek őseitől eltérően nem tértek rá olyan bonyolultságú eszközök használatára, mint amilyenek a mi történetünkbe a jellegzetes emberi evolúció mérföldköveként vonultak be. Márpedig a Szerző pontosan ilyen jellegű következtetéseket von le, amikor úgy érvel, hogy mivel bizonyos tulajdonságok nem szükségesek az egyed-, illetve fajfenntartáshoz, ezért ezek „feleslegesek”, s ezt a jelzőt az egész tanulmányban erősen normatív, (le)értékelő értelemben használja. Természetesen levonhatunk normatív következtetéseket akkor, ha az evolúciós fogalomkészlet mellett másfajta (ti. értékelő) premisszákat is csatolunk érvelésünkhöz, ám ugyanennyire természetesen, amint ezeket elhagyjuk, a normatív következtetéseknek is búcsút kell mondanunk. Ilyen más természetű, vagyis értékelő premisszákat

használatát azonban a GONDOLATOK...-ban nem tudtam azonosítani.

Ezért az érvelés normatív összetevője el-esik. Ami visszamarad, az nem egyéb, mint az állati és az emberi viselkedésformák egy-fajta párhuzamba, illetve szembeállítás. Len-nének ti. egyfelől az állatokra jellemző birtokló viselkedésformák, amelyek az egyed-, illetve fajfenntartást szolgálják, s lennének azután ezek megfelelői az embernél. Ez utóbbi lénynél azonban megfigyelhetők a birtoklás más válfajai is, ti. azok, amelyek nem szükségesek a fennmaradáshoz (a korábbi „feleslegesek”). Megítélesem szerint azonban még ez a szerénynek látszó megkülönböztetés is problematikus, legalábbis a Szerző által kifejtett formájában.

A felállított párhuzamokkal és mindazzal, ami azokon kívül reked, három problémám van. Egyrészt az azonosságok erőltetése olykor kifogásolható párhuzamok megállapítására ösztönzi a Szerzőt. Másrészt erősen vitatható, ahogyan a (kétségekívül) szükséges tulajdonságokra kialakított terminológiát egyszerűen átviszi az (állítólag) felesleges tulajdonságokra, illetve -területekre. Harmadrészt pedig nem győz meg arról, hogy a specifikusan emberi (a „felesleges”) tulajdonformák nem hordoznak vagy hordozhatnak túlélési funkciót.

Amint megkapargatjuk ugyanis a GONDOLATOK...-ban kifejtett felosztás felszínét, számos zavaró különbség bukkan elő az állati és az emberi viselkedésformák között. Miért olyan nyilvánvaló például, hogy a család és a családtagok „tulajdona lényegileg azonos” az állatnál és az embernél? Az állatok például egy idő után a legkevésbé sem tekintik tulajdonuknak saját utódaikat, az emberi szülők birtokló attitűdje azonban gyakran életük végéig elkíséri az utódokat. Vagy miért kell állatnál és embernél azonosnak tekintenünk a test-tulajdon esetét, amikor az ember nem egyszerűen csak a testét, hanem azzal együtt és attól gyakran elválaszthatatlanul – ahogy a pszichológusok mondják – egész „én”-jét is védi? Magyar László András sem a „test”, hanem az „én” kifejezést használja, amikor éppenséggel az állattal „lényegileg azonos”-nak tartott emberi test-tulajdonról beszél. Azt hiszem, a táplálék és talán a lakóhely kivételével túl sok nem triviális különbség található az ember és az állat birtokló viselkedése kö-

zött, s ezért a „lényegi hasonlóságok” egyszerű sémája, legalábbis jelenlegi formájában, nem meggyőző.

A túléléshez szükséges birtoklás fogalmi nyelvét kiterjesztve a Szerző egyfajta kultúrkritikát is gyakorol. Meggyőződése szerint a fölösleges tulajdonok esetében a birtokló attitűd ugyanaz, mint a nem fölöslegeseknél (evés, bekebelezés), csupán tárgyuk más, ti. a túléléshez nem szükséges tárgy. Számomra azonban túl ingatagnak tűnnek ezek az analógiák. Mit kezdünk például azzal a kijelentéssel, hogy miként a tigrisnek az erdő egy bizonyos része az étkezési területe, a rajta élő vagy épp arra kódorgó antilopokkal stb. együtt, úgy a történésznek a kutatási témája az étkezési területe, a politikusnak meg a hatalom? Nem kell nagyon megerőltetni szürkeállományunkat ahhoz, hogy a tigris és a politikus, valamint a dzsungel és a hatalom között különbségek jussanak eszünkbe. Például a tigris csak annyi ételmet szerez, amennyit ő és családja el tud fogyasztani, mielőtt az megromlana, a politikus azonban nem csak annyi hatalmat szerez magának, amennyi éppen maga és családja táplálék-szükségletének fedezésére elegendő. Nem is biztos, hogy a kettő között egyértelmű összefüggés van. A tigris mindig csak annyi ételmet szerez, amennyit el tud fogyasztani, és általában nem vadászik tovább a vadászat öröme kedvéért, főleg nem olyan mértékben, hogy ezzel saját fizikai képességeinek megfelelő összhangját veszélyeztetné. Egy politikus ezzel szemben gyakorta belemegy olyan „hatalmi játszmákba”, amelyeknek semmi közük semmiféle élelemszerzéshez, hanem leginkább a Szerző által feleslegesnek nevezett tulajdonokhoz; de az ilyen játszmák szélsőséges esetben még egy politikus szabadságába vagy akár életébe is kerülhetnek, s ő ennek tudatában is „játszhatja” őket.

Egyébként, ha már analógiákat vizsgálunk, felvethető az a kérdés is, hogy amikor az ember étkezési területét próbáljuk azonosítani, vajon ki vagy mi mondhatja meg nekünk, hogy a húsevő vagy a növényevő állatok viselkedését kell-e alapul vennünk? A húsevők ugyanis egy-két napon belül elfogyasztják táplálékukat, mert tudják, hogy elromlik, a növényevők pedig nem „vadásznak” a növényekre (legfeljebb metaforikus

értelemben, lásd lentebb), és gyakran jó előre tetemes készleteket halmoznak fel.

De nézzük a történést: vajon épp csak annyi évszámot jegyez meg fejből, vagy épp csak annyi sort olvas el egy államférfi leveléből, amennyi ahhoz elég, hogy magát és családját eltartsa? Egyáltalán: csak azért történészkedik (és nem mondjuk tengerjáró hajót vezet vagy enciklopédiákkal házal), hogy ételmet szerezzen? És ha már az emberi életben oly fontos választásnál tartunk: a tigris nem teheti meg, hogy úgy döntson: a fáradtságos vadászat helyett inkább olajos magvakkal és zaftos bogyókkal táplálkozik, a történész viszont dönthet úgy, hogy más munkát vállal, amellyel kevesebb idő alatt ugyanannyi táplálékot szerezhet, vagy azt is elhatározhatja, hogy a konyhában való időrabló főzőcskézés helyett nyers ételeket fogyaszt. Szélsőséges esetben az is megtörténhet vele, hogy úgy elragadja a kutatás szenvedélye, hogy önmaga és családja élelmézésének kérdését igencsak elhanyagolja. Mindezzel korántsem akarom azt mondani, hogy ne lehetne az emberi élet szinte valamennyi jelenségéhez érdekes állati analógiákat találni és ne lenne érdemes azokon el is gondolkodni. Csupán úgy vélem, a felfedezés első örömén túljutva érdemes azt is megfontolni: tényleg olyan megvilágító, magyarázó erejű-e az analógia, érthetőbbé válik-e általa valami, ami addig kevésbé volt érthető, vagy, épp ellenkezőleg, legalább ugyanannyi vagy több nyitott kérdéshez vezet, mint amennyivel elindultunk?

Mi a helyzet mármost azokkal a tulajdonokkal, amelyeknek a Szerző szerint nem lehet túlélési értékük? Úgy vélem, annak is lehet túlélési értéke, amit a Szerző felesleges tulajdonok halmazának nevez, ti. a kultúrának. Csak nem mindegy, hogy a problémát milyen módon fogalmazzuk meg. Volt-e túlélési értéke pl. annak, hogy a kultúrával kibogozhatatlanul összefonódott emberi nyelv ilyen bonyolultsági szintet ért el, amilyet elért? Valószínűleg igen, és nem nehéz elképzelni egy ennél részletesebb válasz irányát. De vajon volt-e túlélési értéke annak, hogy az ismert emberi nyelvek legtöbbször az alany megelőzi az állítmányt? Valószínűleg nem, és nehéz is elképzelni, hogyan lehetne ezt mégis kimutatni, pedig ez is igencsak szorosán hozzátartozik a nyelvhez, amelyről úgy

gondoljuk, játszott szerepet a fennmaradásban. Sok múlik tehát azon, mit tekintünk problémának és azt hogyan fogalmazzuk meg. Vagy nézzük a zenét. Ha azt kérdezzük, hogyan járult hozzá például az V. SZIMFÓNIA X. Y. Z. őrgróf fennmaradásához a XVIII. században, a kérdés értelmetlen és abszurd, s ezen az sem változtat sokat, ha az egyén helyett egy társadalmi rétegről vagy az emberi nemről kérdezzük ugyanezt. Azonban ha azt kérdezzük, hogyan járult hozzá a zene a faj fennmaradásához, nem nehéz elképzelni egy hihető válasz körvonalait. Például úgy, hogy a zene hallgatása fokozta a közösségek kohézióját, ez ellenállóképesebbé tette őket a külső kihívásokkal szemben, s ez végeredményben ha nem is minden egyes egyénnek, de számos egyénnek segítette közvetve a fennmaradását. Még kevésbé látható be, miért ne játszott volna szerepet a faj és az egyének fennmaradásában az információ, melyet a Szerző szintén a felesleges tulajdonokhoz sorol, s ezzel elvitatja tőle a túlélésben játszott szerepet.

A Szerző által vázolt, szép tisztán elkülönülő kategóriák képen egyébiránt az is ront, hogy a Szerző „eltussolja” az állatok bizonyos képességeit (jövőtudat és emlékezet, i. lentebb), amelyek abba az irányba vihetnék el érvelését, hogy az állatoknál is elismerjen „felesleges” tulajdonformákat. Mindezek alapján kénytelen vagyok kijelenteni, hogy a GONDOLATOK... eltűzött, sematikus képet fest az emberi tulajdonformákról, amikor két, radikálisan eltérő kategóriába próbálja őket belegyömöszölni, és az állati tulajdonnal sem bánik *sokkal* jobban. Az emberi és az állati „tulajdonformák” összehasonlításához jóval alaposabb fogalmi és módszertani előmunkálatokra lenne szükség, mint amilyeneket a Szerző írása mögött felfedezni vélek.

A GONDOLATOK...-ban azonban nemcsak egy megalapozatlan és egy problematikus érvet találunk, hanem számos apró hibát is, amelyek legalábbis nem billentik a Szerző javára a mérleget. Ezek között kiemelt helyen kell említeni azt az egész szövegre jellemző eljárást, hogy a Szerző bizonyos szavakat rendkívül szertelenül használ, értelmüket túlságosan kitágítja. További kifogásra adhat okot néhány egyszerű tárgyi tévedés, egy helyütt egy kifejezett önellentmondás, valamint

az a körülmény, hogy magyarázat gyanánt vezet be bizonyos elveket, amelyeket magától értetődőnek tekint – pedig nem azok –, külön nem magyaráz meg, s ezért képtelenség megítélni, hogy a szóban forgó elv tényleg alkalmas-e annak alátámasztására, amit alátámasztani bevezetésre került. A hátralévő részben csupán az illusztráció kedvéért szemelgetek ezekből a hibákból, az extenzív teljesség igénye nélkül.

A szavak értelmének már-már követhetetlen tágitásáról beszélhetünk például, amikor a Szerző azt mondja: *„Minél nagyobb éniünkben a fölösleges tulajdon aránya, annál kisebb a valóban szükséges tulajdoné, tehát lényünk lényegi része annál több tért veszít. A tulajdonbőségben élő ember lényegi énje kárára egyfajta tárgyi ént növel meg – idegenné válik önmaga számára, szétesztja magát: a dolgok kerülnek fölénybe vele szemben. Ő lesz tulajdonai tulajdona. S ez nemcsak a tárgyakra, hanem mindenfajta tulajdonra, így az információra, a tudásra, a hatalomra és a dicsőségre is vonatkozik.”*

Felvetődik a kérdés: vajon milyen értelemben vagyok én tudásom, szövegszerkesztőm vagy bármiféle információim „tulajdona”? Bizonyára nem az „eredeti”, állati értelemben, hiszen nem kell attól tartanom, hogy a tudásom megesz, a szövegszerkesztőm megvéd, vagy hogy az információm a saját testéhez tartozónak tekint. Akkor talán fölösleges tulajdona lennék ezeknek a dolgoknak? Aligha, hiszen – mint megtudhatjuk – *„a fölösleges tulajdon önmaga megszerzésére ösztönöz”*. Hogyan ösztönözöm azonban a számítógépet vagy filozófiatörténeti ismereteimet arra, hogy megszerezzenek engem? Akkor azonban milyen értelemben vagyok én itt most tulajdon? Talán a *„fölénybe kerülnek”* kifejezéstől remélhetjük az értelmezés kulcsát? Meglehet. A tulajdonnak ezt a fogalmát azonban a Szerző egyáltalán nem fejt ki, s gyanítom, ha megtenné, akkor sem lenne indokolt ezt a további meghatározásra szoruló viszonyt (vagy inkább viszonyokat) épp a „tulajdon” fogalmával megvilágítani. Sőt, azt hiszem, a „tulajdon” kifejezés itt inkább csak félrevezető.

A minden előkészítés nélkül, *ad hoc* bevezetett magyarázó elvek egyik példája az, amikor a Szerző azt mondja, hogy az emlékezet (mint valami specifikusan emberi jelenség), úgy mond, *„természetéből kifolyólag termeli a fö-*

lősleget”. (De vajon miből fejlődött ki az emberi emlékezet? Csak nem az állati emlékezetből?) Sőt az emberi emlékezet az állati tulajdonformákból alakítja ki a fölösleges tulajdonokat azzal, hogy termeli a fölösleget. További magyarázat híján én egész egyszerűen nem értem ezt az összefüggést. Másfelől állatok (főleg gerinces emlősök) etológiai és pszichológiai vizsgálatok tanúsága szerint feltűnően jó memóriateljesítményekre képesek. A Szerző igazán megmagyarázhatná, miért nem alakult ki náluk a felesleges tulajdonnak legalább egy-két válfaja.

Hasonlóképpen igényelném a további magyarázatot, amikor a Szerző azt állítja, hogy például a filozófia, a dohányfüst, a zene vagy az információ *fogyasztásuk módjában* ételtulajdonok (a tigris, a politikus és a történész talánya, más szempontból föltéve). Itt a fogyasztás módja az, ami közelebbi megvilágításra szorulna, máskülönben az állítás igazságtartalmát mérlegre sem tudjuk tenni. A Szerző azonban adós marad ezzel a definícióval. (Nem tekintem meggyőző magyarázatnak azt, ha egyenes beszédéről képes beszédre váltunk át, és azt mondjuk, hogy a zenét úgy hallgatjuk, „mintha” megennénk, az információt pedig metaforikusan esszük meg. Ugyanis mi a helyzet *valójában* a zenével és az információval? Nem akarom kétségbe vonni, hogy a Szerző ezt nem metaforikusan is el tudja magyarázni, gyanítom azonban, hogy mire egy ilyen magyarázatnak a végére érne, igencsak messzire vetődne a „tulajdonformák” általa felállított sémájától.)

Más helyütt a Szerző egyik kijelentésének olyan implikációja van, amely tárgyi tévedésbe sodorja: „...az ember, szemben az állattal, a jövőt, ill. a feltételes módot is ismeri...” Ebből az következik, hogy az állat nem ismeri a jövőt. Ha ezzel azt akarjuk mondani, hogy az állatoknak nincsen valamiféle tudatuk, fogalmuk, képzetük vagy előérzetük arról, hogy a jövő egy bizonyos részében valószínűleg mi fog történni, akkor az állítás egyszerűen hamis (l. pszichológia, etológia – mint az emlékezetnél). Egyébként ennek az elég képtelen állításnak maga a Szerző mond ellent (bár megint csak implicite), amikor pár oldallal korábban azt írja: „Az állatok az evésre alkalmas dolgok közül mindazt tulajdonuknak tekintik, amit abban a pillanatban esznek vagy evés céljából kiszemeltek”

– mi ez, ha nem a jövő valamiféle megelőlegezése? – „*vagy megszerezték (esetleg tárolnak)*” – ez pedig még inkább. (Vö. még 15. l.)

Végül, s mintegy az elmondottak summázataként, védelmembe kívánom venni Immanuel Kantot a Szerző feddő szavaival szemben, aki ezt írja: „...a kultúra nem egyéb, mint a fölösleges tulajdonok halmaza. Így hát a tulajdonformák megszüntetésével megszabadulhatunk ugyan a minket gyöttrő kínok egy részétől, az irigységtől, a lemaradás-pániktól, a tárgyak rab-szolgásgátától s az ezáltal kellett rossz közérzettől, ám kultúránk összeomlásával kell fizetnünk érte.” Majd egy lábjegyzetben: „Egyénileg azonban lehet próbálkoznunk, hiszen a többség viselkedése fönntartja a kultúrát. Ez a megoldás azonban csak akkor elfogadható, ha elvetjük Kant véleményét, mely szerint mindig úgy kell cselekednünk, hogy cselekvésünk általános norma lehessen. (Ezt egyébként maga Kant sem vette komolyan, hiszen filozófiával foglalkozott, ami ha általánossá vált volna, az állam és a társadalom pusztulását eredményezte volna...)”

Ránk maradt írásai és a róla szóló visszaemlékezések tanúsága szerint a königsbergi bölcs *ennyire* azért nem hitt a gondolat hatalmában, ugyanakkor a gondolkodás szabadságát bizonyos feltételek között megengedhetőnek, veszélytelennek, sőt szükségesnek tartotta, frappáns megoldást kínálva ezzel a Szerző által megfogalmazott, végzetesnek tűnő dilemmára. VÁLASZ A KÉRDÉSRE: MI A FELVILÁGOSODÁS? című művében amellet történelméről, hogy bizonyos feltételek között bárki bármilyen gondolatát kifejtthesse anélkül, hogy a társadalom vagy az állam megtorlásától kelljen tartania: „A polgár nem habozhat a rárótt feladatok elvégzésében, sőt ha kotnyelesen bírálhatja ama megbízatásokat, akkor ez olyan botrány, amelyért (mivel általában törvénytelen ségekre ösztönözhet) megbüntethető. Ugyanő azonban ettől függetlenül nem cselekszik polgári kötelességei ellenére, ha tudósként nyilvánosan véleményt mond az előírások igazságtalan vagy szerencsétlen voltáról. [...] Mert értelmelenség, hogy a nép gyámjai (szellemi dolgokban) maguk is megint kiskorúak legyenek.” (In: I. Kant: A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL. Gondolat, 1974. 82–84. o.) Ha szövegszerűen nézzük, a komolytalanság vádja nem áll túl biztos lábakon.

A pontosság kedvéért egyébként megjegyzendő, hogy Kant nem a cselekedeteknek,

hanem azok maximájának általánosíthatóságáról beszélt, továbbá nem azt mondta, hogy mindig így kell cselekedni – elismerte ugyanis, hogy lehetnek erkölcsileg közömbös cselekedetek –, hanem azt, hogy egy cselekedetnek ahhoz, hogy erkölcsi legyen, eleget kell tennie a maxima általánosíthatósága követelményének. Ennél fontosabb azonban, hogy az általánosíthatóságnak ezt a követelményét csak egyes cselekedetekre vonatkoztatta, soha nem egész életformákra, amikről a Szerző – ártatlannak tűnő csúsztatással – beszél. Ennek ellenére azt hiszem, a maxima a filozófus egész életformájára nézve is megfogalmazható anélkül, hogy önmaga lerombolásához vezetne. Kant ugyanis foglalkozásszerűen filozófus volt, s ezzel ugyanúgy a munkáját végezte, mint bármely más állampolgár. Személyes életformájának maximája tehát így szólhatott volna: teljesítsd a polgári életben vállalt kötelességeidet, így többek között végezd a munkádat: ha ács vagy, ácsolj, ha orvos vagy, gyógyíts, ha katona vagy, teljesítsd a parancsot, ha filozófus vagy, filozofálj. Ez a maxima pedig ellentmondás nélkül általánosítható, s mint láttuk, Kant emellett megengedte, sőt pártolta is, hogy az ácsok, katonák stb. munkaidejükön kívül szabadon gondolkodjanak, akár filozofáljanak (vagy hogy maguk a filozófusok egyetemi stb. kötelezettségeiken kívül kötetlenebbül filozofáljanak). Ő maga egyébként sokáig volt házitanító, s ez irányú kötelezettségeit soha nem hanyagolta el a filozófia kedvéért, amelyet akkoriban szabadidejében művelt, úgyhogy ha Kant egyes elméleti tételeivel lehet is vitatkozni, magáról az emberről nem lehet azt mondani, hogy etikájának alapelvét ne vette volna komolyan. Ellenkezőleg: ha valaha kiderülne, hogy amióta kanti etika létezik, annak alapelvét csak egyetlenegy ember vette igazán komolyan, mérget vehetnénk rá,

hogy ez az ember éppen maga Kant volt. Hiteles forrásokból tudjuk róla, hogy ennél jóval kisebb horderejű dolgokat is mindig komolyan vett, egészen odáig menően, hogy két tagmondat között milyen kötőszót használjon.

P. S. Egyébként Magyar László András írásában számos olyan gondolatot is találtam, amellyel egyetértek, sőt rokonszenvezem. Ezekről azonban – sajnos – mégsem érdemes szólnom, mert bármennyire igaznak szeretném is tudni őket, egyelőre együtt kell élnem azzal a kellemetlen tudattal, hogy jobb érveim vannak ellenük, mint mellettük.

Bánki Dezső

Tisztelt Szerkesztő Úr!

A HOLMI POSTÁJA rovatba írnék néhány sort, Szabó Magda tanulmányához kapcsolódva.

Szép Ernő TISZAPART című verse valóban statikus, mint a mindenkori halász megismétlődő emléke arról, hogy halászat közben, ha megül a csend, a világ is megáll.

Nem úgy a háló, nem úgy a figyelés!

A három versszakos költemény középső szakaszában (1. sor) a halász „Kezdi a hálót emelni” – majd a harmadik sorban: „Száll le mint a pók a háló”.

Arról van ugyanis szó, hogy a halász vagy *csuhét*, vagy *millinget*, mely rokon szerszám, emel-ereszt, s ez vagy az zsinóron lóg, mint hálófűző vezérfonalán a pók. Le-föl jár a pók a fonalon, le-föl jár a háló az állóvízben, az álló természet közepében.

Tisztelettel

Tiszai János
műbútorasztalos, tiszai halász